

*Ўзбекистон Фанлар Академияси фалсафа ва ҳуқуқ институти
Тошкент Давлат Иқтисодиёт университети*

Тоҳир Карим

**МИЛЛИЙ
ТАФАККУР
ТАРАҚҚИЁТИДАН**

(“Авесто” замонларидан то XXI аср бошларигача)

ТОШКЕНТ
“ЧЎЛПОН” НАШРИЁТИ
2003

**Китоб Тошкент Давлат Иқтисодиёт университети
ҳомийлигида чоп этилди**

Тақризчилар:

Филология фанлари доктори, профессор **Нажмиддин Комилов**,
Фалсафа фанлари доктори, профессор **Ҳайдар Алиқулов**,
Фалсафа фанлари доктори, профессор **Расулжон Носиров**,
Фалсафа фанлари доктори **Қиёмиддин Назаров**.

Масъул муҳаррирлар:

Фалсафа фанлари доктори, профессор **И. С. Соифназаров**,
Фалсафа фанлари номзоди, доцент **Ж. Маҳкамов**.

Маълумки, фалсафа дунё тўғрисида, нарса ва ҳодисаларни ман-
тиқ қонунлари ва категориялари асосида оламнинг яхлит манзараси-
ни чизиб беришдек масъулиятни ўз гарданига олган фан ҳисобланади.

Китобда фалсафа билан мафқуранинг ўзаро алоқадорлиги, бугунги
кунда янги эзгулик фалсафасини шакллантиришда И. Каримов асарла-
рида илгари сурилган ғояларнинг тарихий илдиэлари ва замонавий аҳами-
ятини таҳлил қилишга ҳаракат қилинади.

Муаллиф, дунёни фалсафий англаш ўта мураккаб жараён эканли-
гидан келиб чиқиб, уни китобхонларга иложи борида содда тилда
баён қилиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Китоб академик
лицей ва коллеж ўқувчилари, олий ўқув юрти талабалари ҳамда фалса-
фага қизиқувчи барча ўқувчиларга мўлжалланган.

К 4802000000 – 37 қўш. 2003.
360 (04) – 2003

ISBN 5–8250–0702–4

© “Чўлпон” нашриёти, 2003 йил.

МУҲАРРИРДАН

Қўлингиздаги ушбу китоб энг қизиқарли мавзулардан бири бўлган дунёни фалсафий англаш ва унинг ўзига хослигига бағишланган. Унда фалсафий тафаккур айна пайтда дунёни мантиқ қонунлари ва категориялари орқали англаш эканлигини фалсафий мушоҳадага қизиққан ёш китобхонларга содда тилда баён қилиб берилади. Бу билан ёш китобхонларда илк фалсафий дунёқараш ва дастлабки фалсафий тил алифбосини шакллантириши мақсад қилиб қўйилган.

Муаллиф фалсафий билимларни ёки фалсафий тафаккур тараққиётининг босқичларини системали баён қилиб беришни ўз олдига вазифа қилиб қўймаган. Лекин у Президент И. Каримов асарларига таянган ҳолда бутун фалсафий тафаккур ривожланишини ўз нуқтаи назаридан таҳлил қилиб, муайян мақсадга қаратилган жиҳатларга тўхталиб ўтишга ҳаракат қилади. Айниқса, мафкура ва фалсафий дунёқарашнинг ўзаро алоқадорлигини китобхонга очиб беришга интилади.

“Фалсафий дунёқараш дастлаб муайян ижтимоий муҳит талаблари, муайян ижтимоий қатламлар манфаатларининг ғоявий ифодаси бўлиб юзага чиқади, — деб таъкидлайди муаллиф ва давом этади. — Ҳар қандай фалсафа ўзининг илк босқичларида ижтимоий муҳит талаблари ва мақсадларини четлаб ўтиб, умуминсоний манфаатларнинг ифодаси бўлиб майдонга чиқа олмайди. Ҳатто Арасту фалсафаси ҳам қадимги юнон ижтимоий муҳити талабларининг ифодаси бўлиб шаклланган. Қуллар унинг учун гапирувчи ҳайвондан бошқа нарса эмас эди”, — деб ёзади. Ана шу шаклланган мафкура кейинчалик бошқа давр ва бошқа минтақа халқлари томонидан ўз манфаатлари йўлида фойдалана бошлаганидан сўнггина умуминсоний характер касб эта бошлайди, деб таъкидланади.

Ҳақиқатан ҳам дунёнинг турли нуқталарида бир-бирига боғлиқ бўлмаган фалсафий мактаблар дастлаб ўз жамияти, ижтимоий муҳитининг талабларига биринчи навбатда сиёсий мақсадларига хизмат қилувчи мафкуралар бўлибгина шаклланиши мумкинлиги тўғрисидаги мулоҳазалар, бизнингча, фалсафада янгилик бўлиб, унинг ус-тида фикр юритиш фойдадан холи бўлмас деб ўйлаймиз.

Айниқса, муаллиф томонидан илгари сурилган ва яқинда 2700 йиллик тантаналари ўтказилган “Авесто” ёзма ёдгорлиги ва Зардушт таълимоти Урта Осиёдаги илк цивилизация (Арийошайона давлати)нинг туб мақсадларини ўзида мужассамлаштирувчи ўз даври жамиятининг мафкураси эканлиги тўғрисидаги хулосалари китоб-хонларни ишонтира оладиган манتيқий фикрлар билан асослантирилган. Айнан, ана шу буюк Зардушт томонидан асос солинган, кейинчалик бутун инсониятнинг мулкига айланган олашумул ғоялар таъсири остида миллий тафаккуримизнинг қирралари таркиб топиб борганлигини, яъни миллатнинг ўзига хос дунёни англаш жараёнининг шакллана бошлаганлигини ва у ўз навбатида ҳануз давом этаётганлигини ишончли далиллар билан асослашга ҳаракат қилади.

Китобда илгари сурилган ўзбек миллатининг ўзига хос белгилари, қадриятлари, урф-одат, маросим, тўй-тантаналари ва ҳ.к. ларнинг туб асосида дунёни ўзига хос англаши (миллий тафаккури) ётиши Президент Ислом Каримов асарлари асосида кўрсатиб берилади.

Гап шундаки, халқимизнинг узоқ аждодлари оташпараест бўлгани билан ҳозирги пайтда бу эътиқод минтақамизда бутунлай барҳам топганлиги аниқ. Лекин, Зардушт таълимоти халқимиз оғзи ва руҳига бевосита ва билвосита таъсир этганлиги туфайли минтақамизда шакланган Ислом эътиқоди диний маросимлар, қадриятлар ва бошқа бир қатор белгилари билан Арабистон ярим ороли ёки Индонезия мусулмонларидан фарқланиб туришининг туб сабабларидан бири сифатида талқин қилинади.

Миллий дунёқарашимиз умуминсоният тафаккур жараёнининг ажралмас қисми сифатидаги муносиб ўрнини ва шу билан бирга миллатнинг дунёни ўзига хос англашини таъминлаб берувчи “Авесто” ёзма ёдгорлигининг ўлмас ғоялари эканлиги асарнинг бош мавзусига айлантирилган.

Ҳозирги пайтда миллий истиқлол ғоясини шакллантириш жараёнида Президентимиз асарлари, нутқларида илгари сурилаган фикрлар асосида миллатнинг мустақиллигини, ўзлигини ва тараққиётини таъминловчи ғоялар тизими шакллантирилаётган бир пайтда бундай фалсафий изчил фикрлар ҳеч муболағасиз миллий мафкурани шакллантиришда муҳим қўлланма бўлиб хизмат қилади.

Миллатимизга хос тафаккур жараёнининг узвий давоми сифатида Президентимиз И. Каримов томонидан илгари сурилаган фикрлар, ғоялар миллатнинг келгуси тараққиётига, миллий ўзликни англашга ва миллий мустақиллигимизни янада мустаҳкам бўлишига, шубҳасиз, муносиб хизмат қилиши китобнинг сўнги бобида чуқур таҳлил қилинади. Унда Президентимиз томонидан айtilган чуқур фалсафий мулоҳазалар, фикр ва ғоялар халқимизнинг бой тарихий тажрибаларига, анъаналарига асосланганлигини, улар илғор умуминсоний қадриятларга суяниб қилинган чуқур фалсафий мушоҳадалар эканлигини ишончли далиллар асосида ёритиб беришга ҳаракат қилинган.

МУҚАДДИМА

XX асрнинг буюк мутафаккирларидан бири Карл Ясперс эрамиздан олдинги 800 йилдан то 200 йиллар орасидаги олти юз йиллик даврни инсоният тарихидаги буюк бурилишлар даври бўлган деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, айнан ўша даврда инсониятнинг кейинги тараққиётини белгилаб берувчи юксак маънавият бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолатда Хитой ва Ҳиндистонда, Ўрта Осиё ва Эрон ҳамда Юнонистонда пайдо бўлган. Бу юксак маънавият инсониятнинг кейинги тараққиёт босқичларининг маданиятини, тафаккур тараққиётини белгилаб берувчи гоёлар, таълимотлар тимсолида доимо ҳал қилувчи аҳамият касб этиб келган. Айнан ана шу даврда “онг онг томонидан англаб олинди. Тафаккур эса тафаккур учун таҳлил қилиш объектига айланди”¹. Ҳар ким ўзининг тўғрилигига бошқаларни ишонтириш учун руҳий кураш бошланиб кетган эди. Бу даврда биз ҳозир ҳам тафаккур қилаётган асосий категориялар ишлаб чиқилди. Ҳозирги пайтда ҳам кишиларнинг ҳаёт тарзини белгилаб турган жаҳон динларига асос солинди. Умуман “барча йўналишларда универсалликка ўтиш амалга оша бошлаган эди”², — деб ёзган эди у.

Худди ана шу даврни инсоният тарихининг кейинги йўналишини, даврларини белгилаб берувчи ва кишилик тарихини ўз ўқи атрофида айлантириб турувчи тарихнинг “ўқилдиз даври” (Осевая время) деб эълон қилади. Хитойда — Конфуция, Ўрта Осиё, Эронда — Зардушт, Ҳиндистонда — Будда (Шакья Муни), Фаластинда илк пайгамбар-

¹ Карл Ясперс. Смысл и назначение истории. Москва, 1991. стр 33.

² Ўша асар, 33-бет.

лар, Юнонистонда файласуфлар вужудга келган, кейинчалик инсоният тараққиётининг маънавий асослари бўлиб хизмат қилган мазкур даврнинг аҳамияти ҳақиқатан ҳам бениҳоя катта бўлди.

Биринчи марта инсон тафаккурининг уфқлари дунёнинг ибтидоси ва интиҳосини қамраб ола олди. Кишиларнинг абстракт тафаккури эса якка худолик образини шакллантирди. Дунёни категория (умумий тушунча)лар орқали мушоҳада эта оладиган ижтимоий онгнинг мустақил шакли бўлган фалсафий онг шакллана бошлаган эди. Қисқаси, қадимги дунёнинг буюк маданиятлари дунёга келди. Бу маданиятларнинг бевосита ўзида ёки уларнинг таъсир доирасидаги ўлкаларда эр.олд. 800-йилдан 200-йилларгача бўлган тарихнинг “ўқилдиз даврида” бири бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда “инсониятнинг маънавий асослари етила бошлади”¹.

Нисбатан ўзаро мустақил бўлган бу маънавий асослар томонидан яратилган имкониятлар кўлами ҳар бир тарихий тараққиёт босқичида маълум чегарагача силжитиб қўйилади, лекин, ҳали бу ўқилдиз даври томонидан яратилган имконият доирасидан ташқарига чиқилган эмас, деб қайд қилинади.

Шубҳасиз, ана шу даврларда миллий тафаккуримизнинг ҳам тамал тошлари илк бора донишманд Зардушт томонидан қўйиб кетилган бўлса ажабмас. Чунки, инсоният ўзининг кейинги тараққиётида Зардушт таълимотининг кўп жиҳатларини ўзлаштириб олмасдан туриб такомиллашиш жараёнини давом этдира олмади. Шунинг учун ҳам кишилар тасаввурига муҳим ўрнашиб қолган чин ва ёлғончи дунё, жаннат ва дўзах, гуноҳ ва савоб, дев ва фаришта образлари, яхшилик ва ёмонлик, эзгулик ва қабоҳат ўртасидаги абадий кураш ҳақидаги таълимот ва қарашлар мудом инсониятнинг тафаккур жараёнида қатнашиб, кишилар ҳаётида ҳал этувчи рол ўйнаётганлигини назардан қочирмаслигимиз керак.

“Авесто” битикларида, айниқса, Зардушт томонидан илгари сурилган тушунча ва категориялар, фикр ва қарашлар дунё жамоатчилиги томонидан қабул қилиниб, ҳар бир минтақа ва халқлар томонидан янада бойитилиб сайқаллашган ҳолда ривожлантирилди. Ўрта аср, хусусан Эрон ва Ўрта

¹ Ўша асар, 52-бет.

Осиё халқлари маънавиятига, диний қарашларига ҳам муҳим таъсир кўрсатган ҳолда ислом оламида машҳур ва кенг тарқалган тасавуф таълимотларининг шаклланишида, шарқда кенг тарқалган пантеизм, деизм таълимотларининг келиб чиқишида ўта муҳим рол ўйнаганлигини инкор этиб бўлмайди. Зардушт таълимотининг ўзимизга хос маданият яратишимизда, ўзимизга хос ислом эътиқодининг шакллантирилишида ва ҳатто ўзимизгагина хос дунёни англашимиздаги аҳамиятини ҳеч бир бошқа нарса билан таққослаб бўлмайди. У ҳар қандай замонда, ҳар қандай тўфонларда ҳам миллатнинг ўзига хослигини таъминлаб турувчи миллий тафаккуримизнинг уруғларини сочиб кетган эди. Бу заҳира бир тарихий давр муҳотида ўзлигимизни сақлаб қолиш учун зарур бўлган кўз илғамас, лекин ўта муҳим элементлар билан таъминлаб туради. Зардушт таълимоти XVIII асрдан бошлаб Оврўпо халқларининг тафаккур тараққиётига ҳам баракали таъсир кўрсатган ҳолда Оврўпо тафаккури томонидан чуқур ўрганилиб, яна ўз ватанига қайта кириб кела бошлади. Бундай ҳодисани ижтимоий тафаккур тараққиётида кўплаб учратиш мумкин. Масалан, эр.олд. V асрда қадимги Хитойда вужудга келган Конфуций таълимоти Хитойнинг узоқ йиллик тарихи давомида ҳукмрон сулолалар ўзгарган сайин бу таълимотнинг олдига қўйилган талаблар ўзгартирилган ҳолда ундан миллий манфаатларни ифода этувчи мафкура сифатида фойдаланиш жараёни қайта-қайта, деярли узлуксиз давом этди. Ҳатто Хитойда коммунистик мафкуранинг тўла ҳукмронлиги шароитида ҳам ҳукмрон сиёсий мафкуранинг ажралмас қисмига айлантирилди. Чунки, бу таълимот миллий ўзига хосликни таъминлайдиган таълимот сифатида мудом Хитой халқининг ўзига хос, тақрорланмас маданиятининг маънавий асоси бўлиб қолаверган.

Мамлакат мустақиллиги қўлга киритилганидан сўнг прецидентимиз миллий тафаккуримизни, мафкураимизни шакллантириш масаласини кечиктириб бўлмас вазифа қилиб белгилади. Миллий тафаккур деб, аввало миллатнинг ўз тарихий тажрибаларидан келиб чиқиб, халқимизга хос бўлган қадриятларимизни асос қилиб олган ҳолда дунёни фақат ўзигагина хос тарзда англаш жараёнига айтилади. Тарихий тажрибалар шундан гувоҳлик берадики, ҳар қандай жозибали ғоя энг аввало алоҳида бир шахснинг тафаккурида

қарор топади. Сўнгра у юксак ижтимоий мазмунга эга бўлгани, миллат ёки ижтимоий гуруҳларнинг жамият равнақи йўлидаги эзгу интилишларини ифода этгани туфайли умуминсониятнинг қимматли мулкига айланади. Ана шу тарихий шахс (ёки мутафаккир) ўзи яшаган ижтимоий муҳитнинг талабларига жавоб тариқасида ўз таълимотларини ишлаб чиқади. Бу эса ўз даврининг мафкурасидир. Ана шундай ҳолатни Зардушт таълимотида ҳам, Конфуция таълимотининг шаклланишида ҳам, ҳатто Арасту фалсафасида ҳам учратишимиз мумкин. Чунки, ҳар қандай фалсафий таълимот ўзи яшаган ижтимоий муҳит талабларини, мақсадларини четга суриб бирданига умуминсоний манфаатларнинг ифодаси бўлиб шакллана олмайди. Қачонки, муайян ижтимоий муҳит талабларига жавоб тариқасида шакллантирилган қарашлар, назария ва таълимотлар бошқа халқлар ва даврлар манфаатларига ҳам мос тушгандагина у умуминсоний характер касб эта боради.

Шу нуқтаи назардан туриб “Авесто” (Зардушт) таълимоти ҳам ўз даври жамиятининг ижтимоий барқарорлигини, муайян мақсадларини ифода этувчи ғоялар тизими (мафкураси) бўлиб шаклланганлигини ва у кейинги тарихий тараққиёт босқичларида ҳам, инсоният маънавиятининг сайқал топиб, такомиллашиш жараёнида ҳам қатнашиб, ўта муҳим аҳамият касб этган ҳодиса деб айта олишимизга асослар етарли деб ўйлайман.

Миллий тафаккуримизнинг тамал тошларини ҳозирги замон талаблари асосида қайтадан шакллантириш Президент И. Каримов зиммасига тушди. Дарҳақиқат, мамлакатимиз халқларининг мақсад-интилишини, жамиятнинг келгуси равнақини таъминлаб берувчи миллий тафаккуримиз қанчалик такомиллашиб, сайқал топиб боргани сари тараққиётнинг ойдин йўлини, жамиятнинг бош мақсадини ёрқин тасаввур қилишга имкон очилаверади.

I-БОБ. ФАЙЛАСУФ КИМ, ФАЛСАФА НИМА?

Файласуф деб, ҳозирги пайтда шундай кишиларга ай- тиладики, улар ҳақиқатни излашдан чарчамайдиган матонатли кишилардирлар. Улар донишмандликка даъво ҳам қилмайдилар. Аммо, қачонлардир юнон му- тафаккирлари айтганларидек, ўзларини донишманд- ликнинг ашаддий мухлислари деб ҳисоблайдилар.

Фредерик Сонтаг.

Фалсафий билимлар узоқ ўтмишда қарор топган энг даст- лабки системалашган билимлар бўлиб, бошқа фанлардан анча олдин шаклланган. Пифагор (эрамиздан олдинги VI асрнинг иккинчи ярми ва V асрнинг бошларида яшаб ўтган юнон файласуфи) ўзини файласуф деб эълон қилган биринчи му- тафаккир ҳисобланади. Фалсафа сўзи қадимги юнон тилида философия деб аталган бўлиб “филео” – севаман, “софия” – донишмандлик маъноларини беради. Демак, философия “до- нишмандликни севиш” деган маънони англатади.

“Албатта, – деб қайд қилган эди Президентимиз, – фалсафа замон ва макон билан боғлиқ мураккаб фан эка- нини тушунамиз”¹, лекин ўта зарур фандир. Чунки фалса- фий билимларни эгалламай туриб кишилик жамиятининг моҳиятини англаб олишимиз ўта мушкулдир. Жамиятнинг келиб чиқиши, келажакка томон йўналишини бир қадар тасаввур қилмасдан туриб, халқаро ва мамлакат доирасида кечаётган оламшумул ўзгаришларнинг мазмунини теран англаб олиши қийин. Бундан келиб чиққан ҳолда шуни ай- тиш мумкинки, киши мураккаб ижтимоий ҳаётда ўзининг имкониятларини ҳисобга ола олмаса, жамиятда ўзининг муносиб ўрнини топа олмайди.

Фалсафий билимларни эгаллаш дунёвий, демократик, эркин фуқаролар жамиятини қуришга бел боғлаган мамла- катимиз фуқароси дунёқарашининг шаклланишидаги энг асосий йўл эканлигини билишимиз лозим.

Дунёвий тараққиёт йўли деганимизда умуминсоний қад- риятларни ўзида мужассамлаштирган мантиқ, тафаккур

¹ Ислоҳ Каримов. Миллий истиқлол мафқураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Тошкент, 2000. 27-бет.

қонун ва категориялари орқали олинган билимлар билан тажриба синовлари тасдигидан ўтган табиий ва ижтимоий фанларнинг хулосаларига асосланиб давом эттириладиган кишиларнинг фаолият йўналишига айтилади.

Фалсафа ҳар бир кишида ўз ишига ижодий ёндашиш масъулиятини кучайтиради. Тафаккурни мақсадга мувофиқ томон қатъий белгиланган тарзда йўналтиради. Қилиниши керак бўлган ишнинг энг муҳимини бошқаларидан ажратиб олишга ёрдам беради. Яна шунингдек, фалсафий билимларни эгаллаш орқали табиий, ижтимоий воқеликдаги зарурий, кетма-кетлик асосида юз бериши мумкин бўлган ҳодисаларни олдиндан илғаб олишга имкон туғдиради. Бунинг учун инсонда фалсафий билим ва тушунчалар билан қуролланган илмий-фалсафий дунёқараш шакллантирилиши зарур.

Ҳар қандай фалсафа бу дунёқараш бўлиб, лекин ҳар қандай дунёқараш эса фалсафа бўла олмайди. Дунёқараш — кишининг теварак-атрофини қуршаб турган нарса ва ҳодисалар ҳамда ўзининг ана шу нарса ва ҳодисалар тизимида тутган ўрни тўғрисидаги қарашлар, тасавурлар, билимлар мажмуасидан бошқа нарса эмас. Айрим олинган, алоҳида шахслар дунёқарашини индивидуал дунёқараш деб айтилади. Муайян ижтимоий гуруҳлар, партия, миллат, минтақа халқлари, ирқ ёки бутун инсониятга хос дунёқарашларни ижтимоий дунёқараш деб юритилиши эътироф этилган.

Кишилиқ жамияти ривожланишининг турли даврларида кишиларнинг теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисидаги билимлари қўламига қараб дунёқарашнинг турлича тарихий шакллари вужудга келган. Ибтидоий жамоа тузуми даврларида кишиларнинг яшаш тарзлари жуда содда бўлган. Улар муайян ҳудудларда истиқомат қилганлар. Ана шу табиий ва ижтимоий муҳит талабларидан келиб чиқиб, ўзларининг ҳаёт кечиришлари учун зарур нарсаларга илоҳий тус бера бошлаганлар. Улар жонли ҳайвонларнинг у ёки бу турини ўзларининг илк аждодлари деб эътироф этишларидан **тотемистик** қарашлар шаклланди. Жонсиз буюмларни илоҳийлаштириш орқали эса **фетишизм** каби ибтидоий қарашлар таркиб топди. Табиатни бир бутун жонли тарзда тасаввур қилиб, ўзларини ана шу табиий мувозанатлар системасининг ажралмас таркибий қисми сифатидаги тасаввурлардан эса **анимизм** дунёқарашини шаклланди. Бундай қарашларни умумий бир тарзда фанда **мифологик дунёқараш** деб айтилади.

Мифологик дунёқараш асосан ибтидоий динлар орқали ўз ифодасини топади. Бундай дунёқарашнинг туб асосида муайян ҳудуд, уруғ ёки қабилалар манфаатлари ётади. Мифологик дунёқарашлар тарихнинг кейинги босқичлари ва даврларида ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Мифологик образлар орқали дунёни тасаввур қилиш, айниқса фан, фалсафа, бадиий адабиёт ва санъатда жуда кўп қўлланилади. Мифологик дунёқараш диний дунёқарашнинг шаклланишида катта аҳамият касб этади.

Демак, диний дунёқараш мифологик дунёқараш асосида юзага келади. Лекин ўзининг жамиятда бажарадиган ўрни, оламнинг яхлит манзарасини чизиб бериши билан турли ҳудуд, уруғ, қабила ва элатлар манфаатларининг муштараклигини таъминлаб борувчи ижтимоий ҳодиса сифатида инсониятнинг келгуси тараққиётида маънавий асос вазифасини бажаради.

Мифологик дунёқарашнинг тасаввур доираси муайян ҳудуд ёки уруғ, қабила манфаатлари, яшаш тарзлари билан чекланган бўлганлиги учун дунёнинг ибтидоси ва интиҳоси, инсониятнинг келиб чиқиши ва келажаги тўғрисидаги тасаввурларни ўз ичига қамраб ола олмайди. Мифологик образлар аслида кўпхудолик динларнинг ғоявий асослари ҳисобланиб, бу мифлар ўз навбатида афсоналарда, ўша ҳудудда яшовчи уруғ, қабила, элат, халқларнинг дунёни англаш, ўзлаштириш малакаларида ҳам акс этади.

Диний дунёқарашнинг ўзига хос жиҳатлари мавжуд бўлиб, улар: **биринчидан**, оламнинг яратилиши, йўналиши ва охирини ўз ичига қамраб олган яхлит манзарасини чизиб беради. **Иккинчидан**, диний дунёқараш яхлит таълимот бўлганлиги учун ундаги ҳар бир тушунча диний тасаввурлар системасидан муайян ўринни эгаллайди. **Учинчидан**, диний таълимотда келтирилган ҳар бир тушунча, образ, ривоят, афсоналар муайян мақсадга (яъни **эътиқод** изчиллигига) қаратилган бўлади. **Тўртинчидан**, эътиқоднинг тўғрилигини исбот қилишга йўналтирилган мантиқ, диний мантиққа асосланади ва ҳоказо. Лекин, диний дунёқараш таркибига кирувчи ҳар бир ривоят, билим, ақида ва ҳоказоларнинг дунёвий мантиқ ва тажриба синовларига дош бериш ёки бермаслигини кафолатлай олмайди.

Диний дунёқарашнинг ижтимоий тараққиётдаги аҳамияти гапириладиган бўлса, унда **биринчи** навбатда, ўз даври

жамиятининг ижтимоий барқарорлигини таъминлашга хизмат қилганлигини эътиборда тутишимиз лозим. **Иккинчидан**, кишиларни муайян келажак сари сафарбар эта олиш қудратига эга бўлади. **Учинчидан**, уруғ, қабила, элат ва ҳоказолар чегараларини босиб ўтиб, жуда катта ҳудудларда яшовчи халқларнинг муштарак манфаатларини ўзида ифода эта оладиган, жуда катта минтақаларда яшовчи турли халқларни бир эътиқод, битта дунёқараш атрофида бирлаштира олган уюштирувчанлик қудратига ҳам эга эканлигини назарда тутишимиз зарур. **Тўртинчидан**, жуда катта минтақа ва халқларда ягона ахлоқ нормалари ишлаб чиқилади, ибодат қилиш расм-русмлари яхлитлаштирилишига эришилади. Умумий маданият вужудга келади.

Мана шу юқорида келтирилган белгилар диний дунёқараш (монотеизм) ўз даврининг буюк мафкураси вазифасини ўтаганлиги ва бу вазифани ўташда эса **эътиқод изчиллиги**, бутунлиги учун кураш ҳал қилувчи аҳамият касб этганлигидан дарак беради. Мифологик ва диний дунёқарашнинг асосларини ташкил этувчи диний ривоят, ақида, афсоналар, диний (эътиқодга бўйсундирилган) мантиқ асосида чиқарилган ва мутлақ ҳақиқат деб даъво қилинувчи хулосалар қай даражада ҳаёт тажрибаларига дош берган тасаввурларга мос келиши ёки келмаслиги ақл ва мантиқ тарозусини қурол қилиб олган **фалсафий дунёқараш** орқали аниқланади.

Ҳар қандай **фалсафа** дунё ҳодисаларига бўлган муайян қарашлар тизимини яратади. Яъни, дунёда кечаётган воқеа ва ҳодисаларга бўлган маълум муносабатлар тизимини шакллантиради. Лекин, ҳар қандай дунёқараш ҳам фалсафий бўла олмайди. Агар дунё ҳодисаларига бўлган қарашларда яхлитлик етишмаса, ёки муайян системага бирлашмаган тарқоқ ҳолдаги қарашларнинг йиғиндисидангина иборат бўлса, бундай қарашлар мажмуасини фалсафий дунёқараш деб айтиб бўлмайди.

Алоҳида олинган фан соҳалари ҳам ташқи олам предмет ва ҳодисалари тўғрисида маълумотларни беради. Мазкур фан соҳалари фақат ўзи шуғулланадиган оламнинг маълум қисмларида бўлиб ўтган, бўлаётган ва бўлиши мумкин бўлган жараёнлар тўғрисида ахборотлар беради, холос. Масалан, астрономия — осмон жисмларининг ҳолати, ҳаракати тўғрисида; биология — тирик организмлар ривожланиш қонуниятлари тўғрисида; тарих эса, кишилик жамиятида бўлиб ўтган ижтимоий-сиёсий ва бошқа воқеа-ҳодисалар тўғри-

сида маълумот беради ва ҳоказо. Бу фанлар бутун оламдаги моддий ва маънавий борлиқни ўз ичига қамраб олувчи қонуниятларни кашф этиб инсониятга тортиқ қила олмайди. Гарчи алоҳида олинган хусусий фанлар ҳам оламнинг у ёки бу соҳасини ўрганиш билан шуғулланса-да, бутун борлиққа оид бўлган қонуниятлар бу фанлар доирасидан ташқарида қолади. Шунинг учун ҳам хусусий фанлар томонидан эришилган ютуқлар кўр-кўрона механик тарздаги йиғинди шаклида оламнинг яхлит манзарасини чизиб бера олмайди.

Фалсафа эса хусусий фанларнинг эришган ютуқларидан унумли фойдаланган ҳолда, ўзига хос мантиқий услубиятларни қўллаб, умуминсониятнинг узоқ тараққиёти давомида эришган хулосаларига таяниб, барча фанларга ҳамда инсониятнинг турли қатламларига тааллуқли бўлган умумий муаммоларни кўтариб чиқади ва унинг ечим йўлларини излайди. Ҳеч бир фан ёки фанларнинг умумий бирлашмаси бундай масъулиятли вазифанинг уддасидан чиқа олмайди.

Шунинг учун ҳам фалсафий дунёқараш бир томондан мифологик ва диний дунёқарашдаги тасаввурларни реал ҳаёт билан таққослаш орқали қўлга киритган маълумотларни ўзида мужассамлаштиради. Бошқа томондан эса, дунё воқеа ва ҳодисаларига мантиқий қонунлар, қоидалар, категория (умумий тушунча)лар орқали таҳлил қилиб баҳо беради ва ўзига хос фалсафий хулосалар чиқариш йўлларидан фойдаланади. Учинчи томондан, хусусий фан ютуқларини мантиқий таҳлил қилиш орқали оламнинг яхлит манзарасини шакллантиришга ҳаракат қилади. Демак, фалсафий дунёқарашнинг моҳиятини белгилаб берувчи асосий омил — бу **мантиқдир**.

Фалсафий дунёқараш деб ташқи олам предмет ва ҳодисаларини мантиқий қонунлар ҳамда категориялар орқали акс эттирилишига айтилади. Фалсафий дунёқараш кишиларда дунёни англаш жараёнининг юқори босқичи ҳисобланади.

Шунингдек, мифологик, диний ва фалсафий дунёқарашлардан сўнг **илмий дунёқараш** ҳам кишилик жамияти ривожланишининг кейинги даврларида шаклланиб, инсоният тақдирида ҳал қилувчи аҳамият касб этаётганлигини бугунги кунда ҳеч ким инкор қила олмаса керак. Илмий дунёқараш деб ташқи олам предмет ва ҳодисаларини кузатиш жараёнида тўпланган, тажриба синовидан ўтган ва муайян соҳалар бўйича системалаштирилган билимлар асосида дунёни билиш (акс эттириш), тасаввур қилишга айтилади.

Илмий билиш билишнинг алоҳида босқичи ва мустақил ижтимоий онг сифатида XVI–XVII аср Оврўпосида шакллана бошлади. Кўпгина ғарб мутахассисларининг берган маълумотларига асосланиб Н.Коперник, Галилео Галилейлар ҳозирги замон тажриба фанларининг асосчилари деб ҳисобланадилар. Лекин, шуни ҳам қайд қилиб ўтмоқ керакки, тажрибага асосланган фанлар қадимги Юнонистонда ҳам, айниқса IX–XI аср Ўрта Осиёда ҳам шакллана бошлаган эди. Шулардан, мисол тариқасида Берунийнинг минераллар устидаги тажрибалари, 53 та минералларнинг солиштирма оғирлигининг аниқланишини кўрсатишимиз мумкин. Оврўпода Галилео Галилей, Исаак Ньютон, Иоган Кеплер ва бошқалар томонидан механик ҳаракат қонунларининг кашф этилиши бу соҳада илмий тадқиқот ишларининг оммалашшишига олиб келди. Фаннинг жамият ҳаётидаги ўрни кескин оша бошлади ва ҳоказо.

Шу ўринда, фан қанча тараққий топмасин инсоннинг билиши керак бўлган нарса, ҳодисаларнинг чексизлиги туфайли ҳамма нарса ва ҳодисалар устида тажриба, эксперимент ўтказиб бўлмаслигини қайд қилиб ўтмоғимиз жоиз. Бундай пайтларда биринчи навбатда математика ва фалсафа хусусий фанлар соҳасидаги тадқиқот ишларига ёрдамга келади. Ёки хусусий фанлар математика ва тафаккур қонунлари ҳамда услубларига эҳтиёж сеза бошлайди.

Бундан келиб чиқиб, демак, оламнинг умумий фалсафий-илмий манзараси фалсафа ва фанларнинг ўзаро ҳамкорлигидагина юзага чиқиши мумкин. Яъни, фалсафа хусусий фанлардан оламнинг алоҳида соҳалари бўйича янги-янги маълумотлар билан қуролланибгина борлиқнинг ибтидоси ва интиҳоси тўғрисида, коинот ва тирик табиатнинг ривожланиш жараёнлари тўғрисида етарлича маълумотлар асосида оламнинг ўз даври учун зарур бўлган яхлит манзарасини чизиб бера олади. Ўз навбатида хусусий фанлар ҳам фалсафадан ўзлари учун керакли бўлган умумий тушунча (категория)лар, қонуниятлар, услубиятларни ўзлаштириб олиб, ўз соҳасидаги тадқиқот ишларининг даражаси, йўналишини аниқлаб оладилар.

Дунёқарашнинг юқорида тилга олинган тўртта тарихий шаклини кишилик жамияти ривожланишидаги турли даврларига мос келувчи инсоннинг дунёни англаш жараёнининг тўртта даражаси деб ҳам тушуниш мумкин. Фалсафий дунёқараш ўта мураккаб таркибга эга бўлиб, у ўзида ташқи оламда кечаётган мураккаб жараёнларни акс эттиради.

Бу мураккаб жараёнларнинг моҳиятини мураккаб мазмунга эга тушунчалар, категориялар орқалигина тўлароқ ифода қилиш мумкин. Шунинг учун ҳам оламни фалсафий мушоҳада қилиш кишиларда кўп нарсани билишликни талаб қилади. Ҳамма ҳам фалсафа билан тўқнаш келавермайди. Фалсафа билан тўқнаш келиши учун одамда тафаккур қилиш қобилияти мавжуд бўлиши керак. Кишиларда ижодий тафаккур қилиш қобилияти ҳар 6-7 кишидан биттасигагина насиб этар экан. Қолганлари эса кундалик онг даражасида мушоҳада юритишга мойил бўлиши аниқланган. Кундалик онг даражасида мушоҳада қилувчи кишилар дарсликни ўқиб, фалсафадан аъло баҳоларга имтиҳон топширишлари ҳам мумкин. Лекин уларда ижодкорлик етишмайди. Улардан яхши ижрочилар кўплаб етишиб чиқиши мумкин. Ижтимоий тараққиётни илгари силжитиш, фан-техникада кашфиётлар қилиш фалсафий мушоҳадага мойил кишилар ҳисобига амалга ошади.

Файласуф деган номни жуда кўп кишиларга ишлатамиз. Аслида шундайми? Бу ном қадимги юнонларда ўз даври фан ютуқларини чуқур эгаллаган, ахлоқ-маърифатда ибрат намунасига айланган, ҳаётий тажрибаси бой, ҳақиқатни билишга интилувчи, эътиқодли кишиларга нисбатан айтилган.

Файласуф деган мўътабар номни олиш учун фалсафадан номзодлик ёки докторлик диссертациясини ёқлаб “фалсафа фанлари номзоди” ёки “фалсафа фанлари доктори” деган илмий даражанинг ўзи камлик қилади. Файласуф номи ўз даври ижтимоий-сиёсий муҳитининг ўзгаришига салмоқли ҳисса қўшган, фалсафий тафаккур йўналишида ўзига хос таълимот яратолган етук шахсларга нисбатан ишлатилади. Тарихда бундай буюк шахслар кўплаб топилади. Зардушт, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Замаҳшарий, Деҳлавий, Навоий, И. Кант, Гегел ва ҳоказо.

Файласуф номини олиш учун фалсафа факультетини битириш ёки фалсафа муаммолари тўғрисида мақолалар ёки китоблар ҳам чоп этиш шарт эмас. Агар у ёки бу соҳанинг мутахассиси бўлган олим ўз фани доирасидан чиқиб, умминсоният ва миллий манфаатларга мос тушувчи, башариётга тааллуқли муаммолар ечимини изласа, бундай кишиларни том маънода файласуф ёки донишманд деган шарафли ном билан тилга олишимиз мумкин.

XX асрнинг буюк донишманд (файласуф)лари деганимизда, релятивистик физика асосчилари А. Эйнштейн, Н. Бор, В. Гейзенберг каби йирик физик олимларни, Маҳатма Ганди каби мустамлакачилик жаҳолатига қарши эзгулик байроғини кўтариб чиққан, ҳақли тарзда XX асрнинг Зороастри¹ номини олган сиёсий арбобларни, Р. Тагор, Ч. Айтматов каби даврнинг фалсафий муаммоларини бадиий образлар талқинида инсонлар қалбини ларзага солувчи асарларнинг муаллифлари ва бошқаларни назарда тутмоғимиз керак.

Бу борада XX асрнинг охирги ўн йиллиги инсониятнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида кескин бурилишлар даври бўлди. Кишилиқ жамиятининг бир қисми эндиликда муайян ижтимоий гуруҳ ёки синф манфаатларини ўзида ифода этувчи мафкура занжиридан қутулиб, яна тарихнинг бир маромдаги оқимиға туша бошлади. Эндиликда миллат, қандайдир бир “доҳий”нинг кўрсатмаларига қараб эмас, балки миллий, минтақавий ўзига хосликни ҳисобга олиб, умуминсониятнинг бебаҳо амалий тажрибаларига асосланган ўз тараққиёт йўлларини белгилаб ола бошлади. Ҳали кишилиқ жамияти тарихида учрамаган бу жараёнда тарихнинг кўп асрлик тараққиёт даврларида амалий жиҳатдан исбот қилинмаган, жимжимадор ғоялар таъсири билан яна бир бошқа тажриба ўтказиш хавфининг олдини олишдек буюк бир масъулият мамлакат раҳбарларининг зиммасига тушган эди.

Ана шундай мураккаб вазиятларда мамлакат ва давлат раҳбари бўлган шахснинг ҳар бир кўз илғамас хислатлари мамлакат ижтимоий муҳитининг у ёки бу томонга оғиб кетишида ҳал қилувчи аҳамият касб этиши мумкин. Бундай ижтимоий ҳолатдан чиқиб кетишда мамлакат раҳбари жаҳон ва минтақа ҳамда миллий тарихий тажрибаларни мантиқан тўғри таҳлил қилиши, биринчи навбатда миллий манфаатга мос келувчи жиҳатларни ажратиб олиши учун жуда катта ҳажмдаги маълумотларни қайта ишлаш ва умумлаштириш орқали бир тўхтамга келиши ҳамда фалсафий мушоҳада қилиш қобилияти мавжуд бўлиши зарур.

Мамлакат ижтимоий тараққиётини дунёвий тараққиёт йўли ўзанига буриб юборишнинг фалсафий асосларини аниқ тафак-

¹ *Зороастр* — Зардуштнинг қадимги юнонлар томонидан айтилган номи.

кур қилиш учун миллат етакчисининг салоҳияти нечоғли юксак бўлиши кераклигини таъкидлаб ўтиришнинг ўзи ортиқчадир.

Ҳар қандай ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва ҳоказо тадбирларнинг туб асосида жамиятнинг у ёки бу соҳасидаги ўзгаришлари ёки ҳолати тўғрисида чиқарилган муайян фалсафий хулосалар ётади. Давлатимизда олиб борилаётган ижтимоий ўзгаришларнинг фалсафий асосларини олдиндан илғаб, изчил сиёсат олиб бориш учун мамлакат етакчисида улкан фалсафий тафаккур қилиш иқтидори мавжуддир. Файласуфлар ёмғирдан кейин кўзиқориндек ердан кўкариб чиқавермайдилар, деган эди Гегел, улар ўз даврининг ва ўз халқининг энг қимматли, энг муҳим ҳамда кўз илғамас жиҳатларини ўзларининг фалсафий гоёларида акс эттириб, инсониятни келажакка етакловчи, ҳақиқий том маънодаги илғор кишилардирлар.

Ана шу маънода биз буюк бурилишлар даврида халқимизни эркин фаровон ҳаёт йўлига бошлаб бораётган юртбошимиз Ислом Абдуғаниевич Каримовни ҳеч муболағасиз XX аср охири ва XXI аср бошларидаги йирик сиёсий арбоб, етук донишманд-файласуф деб айта олишимизга барча асосларимиз бор.

II БОБ. ҚАДИМГИ ШАРҚ ДОНИШМАНДЛИГИ ВА ЮНОН ФАЛСАФАСИ

1-§. Қадимги шарқ фалсафасининг умумий белгилари

“Миллий мафқурани шаклантиришдаги энг катта манба — бу ҳаққоний ёритилган тарихдир, — дея таъкидлаган эди Президентимиз И. Каримов. — Тарихни билмай туриб, мафқуранинг фалсафий негизларини англаб бўлмайди. Чунки мафқуранинг фалсафий асослари ўз даврида тарихий ҳақиқат туфайли туғилган”¹. Дарҳақиқат, қадимги шарқ инсоният тарихида вужудга келган дастлабки чуқур меҳнат тақсимотининг, илк цивилизацияларнинг ватани эканлигини ёдда тутмоғимиз керак. Ибтидоий жамоа тузуми даврларида кишилар тўлалигича умумжамоа, уруф ва қабилаларда мутлақ ҳукмронлик ўрнатган мифологик қарашлар таъсиридан ташқари чиқа олмаганлар. Шунинг учун ҳам ҳар бир жамоа аъзосининг тасаввурлари жамоанинг у ёки бу нарса ва ҳодисага бўлган умумий қарашларидан фарқ қилмаган.

Дастлабки илк цивилизацияларнинг вужудга келиши билан бирга жамиятда ҳукмрон ва маълум ижтимоий табақалар қарама-қарши кучларни вужудга келтиришга сабабчи бўлди. Эндиликда бу сиёсий кучларнинг бошқа жамият аъзоларидан фарқ қилувчи ўз манфаатлари шакллана борди. Бу манфаатларни сиёсий ҳамда иқтисодий жиҳатдан ҳимоя қилувчи кишилар (шахслар) тоифаси юзага кела бошлади. Шундан кейин фақат бошқарув тизими билан шуғулланувчи, фақат ақлий меҳнат билан машғул бўлган бир гуруҳ кишилар ажралиб чиқа бошлади. Ана шу кишилар ичидан ўз жамиятининг, қабила ва элатининг манфаатларини изчил ҳимоя қилувчи назариётчилар етишиб чиқиб, уларнинг роли жамиятда салмоқли ўринни эгаллади. Оқибатда ўз халқи ва инсониятнинг тажрибала-

¹ И. Каримов. Миллий истиқлол мафқураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Тошкент, 2000 й., 26-27-бетлар.

рини умумлаштириш, соҳалар бўйича тартибга солувчи аҳли дониш кишилар тоифаси ўсиб чиқди.

Бу кишилар ана шу жамиятнинг умумманфаатларини ўз қарашларида ва ўз ғояларида жам қилиб, кишиларни муайян мақсад сари йўналтирувчи мафкураларни, фалсафий таълимотларини яратдилар.

Шарқ фалсафасининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири дунёвий мантиққа асосланган билимлар диний, мифологик қарашлар билан аралашган ҳолда намоён бўлади. Масалан, “Маҳабхорат” ёки “Рамаяна” асарларида диний, мифологик қарашлардан ажралган фалсафий ҳикматларни учратмайсиз.

Бу фалсафий ҳикматга тўла донишмандона фикрлар мифологик қаҳрамонлар ёки муайян диний ақидаларнинг тўғрилигини исботлашга бўйсундирилади.

Қадимги шарқ фалсафасининг ўзига хос белгиларидан яна бири унда яқка шахсларнинг индивидуал фикрларига нисбатан умумжамоа манфаатларини акс эттирувчи умум жамоа руҳи устуворлик қилади. Истеъдодли шахслар ана шу руҳнинг ажойиб ифодаловчилари бўлиб тарих саҳнасига кўтариладилар.

Демак, қадимги шарқда фалсафий фикрларнинг ўзига хос тарзда шаклланганлиги ва унинг шарқ фалсафий тафаккури ривожланишининг кейинги даврларида ҳам кучли таъсирининг сақланиб қолишига эришилди. Бу фикрлар шарқ халқларининг маънавияти, маданияти, турмуш тарзининг ўзига хослигини таъминлашга хизмат қила бошлади. Миллий фалсафий тафаккуримизнинг шакллантирилишида бу ва шунга ўхшаш жиҳатларни ҳисобга олиш муқаррар тарзда катта аҳамият касб этади.

2-§. Қадимги Миср ва Месопотамияда ижтимоий-фалсафий фикрлар

Қадимги Миср ва Месопотамия (Фрот ва Дажла дарёси ҳавзалари) кишилик жамиятининг илк цивилизациялари сифатида эътироф этилади. Бу бежиз эмас. Чунки, бу ҳудудларда эрамиздан олдинги IV-III минг йилликларда шаҳарлар бунёдга келганлиги, давлатларга асос солинганлиги, дунёдаги илк ёзув системаси (миххат)га қўл урилганлиги ҳозирги пайтда барча кишилар томонидан тан олинмоқда.

Шунинг учун ҳам мазкур ҳудудлардаги Нил, Фрот ва Дажла дарёларидан йирик каналлар қазилиб, сув чиқари-

либ, катта-катта майдонларнинг ўзлаштирилиши ҳаётий заруриятга айланган эди. Ундан ташқари давлат солиқ система-сини янада такомиллаштириш, бошқа мамлакат ва халқлар билан иқтисодий-сиёсий, маданий алоқаларни кучайтириш, карвон йўлларининг ривожланишини таъминлаш эҳтиёжи ҳам туғилган эди. Бу эҳтиёж туфайли эса математика, жу-рофия, астрономияга оид билимларнинг ривожланиши та-рихий заруратга айланди. Катта-катта иншоотлар, эҳромлар, шаҳар қурилишларини ривожлантириш эҳтиёжи арифмети-ка, геометрияга оид билимларнинг янада кенг қулоч ёйиб ривожланишига туртки бўлиб хизмат қилган эди.

Ана шу даврларда қадимги Миср ва Месопотамияда би-лимлар соҳалар бўйича ихчамлаштирилиб алоҳида фанлар шакллана бошлади. Оқибатда қадимги Нил соҳилларида гео-метрия, астрономия кенг ривож топди. Месопотамияда эса олтмишлик санок системаси, тиббиётга, йил фаслларига оид билимлар қарор топа бошлади. Масалан, йилнинг 365 кундан таркиб топиши, бир йил 12 ойга бўлиниши, ой-ларнинг 30 кундан иборат қилиб белгиланиши, бир сутка (бир кеча ва кундуз) 24 соатдан, ҳар бир соат 60 минутдан (дақиқа), бир минут 60 секунд (сония)дан ташкил қили-ниб белгиланган яхлит системага асос солинган эди.

Медицинада ибтидоий шомонизм, афсунгарлик даволаш услублари ўрнига дунёвий билимларга асосланган даволаш услублари, жарроҳлик ривож топа бошлади. Эндиликда ду-нёга дунёвий ақл ва тажрибага асосланган билимлар асоси-да қарашлар ҳам юзага келди. Ана шундай илк фалсафий мушоҳада асарлар сирасига Мисрда ва Месопотамияда “Ар-фачининг кўшиғи”, “Ҳаётдан безган кишининг ўз руҳи билан мулоқоти”, “Ҳаётнинг маъноси тўғрисида хўжайин билан қулнинг суҳбати”, “Гильгемиш ҳақида дoston” ва бошқа бир қатор асарларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бундай асарларда ҳаётнинг маъноси тўғрисида ибтидоий мифологик тасаввурларга эга бўлган қул билан шу масала-га фалсафий мушоҳада асосида ёндашган қулдор мулоқоти илк фалсафий тасаввурларнинг қандай вужудга келганлиги тўғрисида фикр юритишимизга имкон туғдиради.

Бундай қарашлар замирида дунёнинг асосида сув ёти-ши, ҳамма нарса сувдан келиб чиқиб сувга айланиши тўғри-сидаги фалсафий қарашлар қадимги Мисрда қарор топди. Ер юзи тўртбурчакли қутига ўхшашлиги ва у сув устида

учта наҳангнинг устида туриши тўғрисидаги (қадимги Шумер) тасаввурларнинг шаклланиши дунёнинг тузилиши тўғрисидаги кейинги диний, дунёвий таълимотларга ҳам таъсир этганлигидан дарак беради.

Қадимги Миср ва Месопотамиядаги ижтимоий-фалсафий қарашлар кейинчалик қадимги юнон ва Рим фалсафасига, қадимги Фаластин ва Суриядаги дунёқарашнинг вужудга келишида муҳим асос бўлиб хизмат қилган эди.

3-§. Қадимги Хитой ва Ҳиндистон фалсафасининг ўзига хослиги

Қадимги Хитойда фалсафий дунёқарашнинг илк шаклланиш босқичлари эрамиздан олдинги XII-IX асрларга тўғри келса-да, лекин унинг энг гуллаб-яшнаган даври эрамиздан олдинги VI-III асрларга тўғри келади. Бу даврларда Хитойда асосан олтита фалсафий таълимот (мактаб) шаклланди. Булардан: Инь-Ян, Конфуция таълимоти, даосизм номли мактаблар, моизм, легизм ва ҳ.к. шулар жумласидандир. Конфуция (эр.олд. 551-479 йиллар) таълимоти ахлоқий қоидалар, ижтимоий мезонлар ва давлат бошқариш усуллари тўғрисидаги қарашларни ўзида мужассамлаштиради. Бу таълимот бўйича ҳар бир ижтимоий қатламнинг ахлоқ нормалари мавжуд бўлиб, уни ўзгартириш мантиққа зиддир. Масалан, бошқарувчилар тоифасига кирган кишилар ахлоқ нормаларини иқтисодий кам таъминланган ижтимоий қатлам ахлоқ қоидаларига қараб ҳукм чиқариши мумкин эмас. Ахлоқ мезонлари кишиларнинг жамиятдаги мавқеларига, иқтисодий таъминланганлик даражасига қараб ўзгариб, тақомиллашиб боровчи ижтимоий жараёндир деб ҳисобланади. “Одамлар ғалла омборлари тўлиб-тошиб кетган пайтлардагина ахлоқ, ор-номус деган тушунчаларнинг моҳиятига етиб борадилар. Қачонки халқ тўқ, уст-боши бут бўлса шон-шухрат ва шармандаликнинг фарқига борадилар. Ахлоқ ҳар нарса бор ерда туғилиб, ҳеч нарса йўқ ерда таназзулга юз тутади”, — деб ёзган эди Конфуция. Ҳамма учун бирдай амал қилинадиган ахлоқ мезонларининг шакллантирилиши, бу келажақда бўлиши мумкин бўлган идеал жамиятгагина хос ҳодисадир, деб таълим беради у.

Даосизмнинг тарихий илдизлари табиатни бир бутун жонли тарзда тасаввур қилувчи ибтидоий қарашлар асоси-

да шаклланди. Кишиларнинг тафаккур қилишларидан мақсад, табиат билан бирлашиб унинг бағрига яна сингиб кетишдир. Чунки инсон табиатнинг ажралмас бўлаги деб қаради ва ҳ.к.

Қадимги ҳинд фалсафаси тўғрисида гап кетганда эра-миздан олдинги XIII-VI асрларга тааллуқли бўлган ёзма манба – Ведалар билан боғлиқ диний, ахлоқий, мифологик, фалсафий, илмий қарашларнинг яхлит тизимига алоҳида тўхтаб ўтиш ўринлидир.

Ведалар эра-миздан олдинги иккинчи минг йилликнинг иккинчи ярмида шаклланган асар бўлиб, асосан диндор киши учун энг мўтабар билимлар тўплами ҳисобланади. Ҳиндлар бу асарнинг мазмуни тангри Брахма томонидан айтилган деб ишонадилар. Шуни ҳам алоҳида қайд қилиш лозимки, ҳиндларнинг муқаддас китоби «Веда» билан зардуштийларнинг илоҳий китоби “Авесто” нинг мазмуни, ривоят ва тушунчаларининг айнанлиги, тилининг яқинлигини ҳисобга олиб, ҳар иккала асар аслида Ориё халқлари маънавиятининг маҳсулидир деб ҳисоблаш мумкин.

“Веда”лар тўртта тўплам (самхитлар) шаклида етиб келган бўлиб, булар: “Ригведа”, “Самаведа”, “Яжурведа”, “Адхарва веда” деб аталади. “Веда”ларнинг фалсафий шарҳлари, фалсафий мушоҳадага оид қисмларини “Упанишад”лар деб номланиб, у ҳар хил кишилар томонидан турли даврларда ёзилган матнларнинг мажмуасидан иборат.

Қадимги ҳинд фалсафий мактабларини икки гуруҳга бўлиб ўрганиш тавсия қилинади. Ҳинд мутахассислари буларни **Астика** ва **Настика** деб аташади.

Веданта, Санкхья, Йога, Вайшешика, Ньяя ва Мишанса мактаблари “Веда”нинг илоҳийлигини тан олишади ва бу ёзма ёдгорликни ҳақиқатнинг ягона манбаси деб билишади. Бу мактаблар **Астика** гуруҳига кирувчи фалсафий мактаблар сирасига киради. Чорвака, Локаята, буддизм, жайнизм мактаблари эса ҳақиқатнинг бошқа манбаларини эътироф этганлари учун **Настика** гуруҳига кирувчи мактаблар сифатида қайд қилинади. Масалан, Чорвака, Локаята тарафдорлари ҳатто Ведаларнинг умуман муқаддаслигини рад қиладилар. Буддизм ва жайнизмлар ҳам Ведаларнинг муқаддаслигини инкор этадилар. Санкхья қадимги Ҳиндистондаги оламнинг икки (дуа) асосини эътироф этувчи дуализм тарафдорлари бўлиб, уларни моддий (пракрити),

руҳ (пуруша) ҳолатидаги субстанциялар ташкил этади деб ҳисоблашадилар¹.

Умуман, қадимги Шарқ фалсафасига хос бўлган белгилар, хусусан, мифологик, диний, фалсафий, илмий типдаги дунёқарашнинг уйғун (аралашган) шакли қадимги ҳинд фалсафасида ўзининг янада аниқ қиёфасини топади.

4-§. “Авесто” – қадимги Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-фалсафий қарашлари мажмуасидир

Инсониятнинг илк маданий ўчоқлари, цивилизация яратилган йирик марказлари деганда қадимги Миср, Месопотамия, Хитой, Ҳиндистонлар қаторида, шубҳасиз Ўрта Осиё ҳудудларини ҳам тилга олиб ўтилиши бежиз эмасдир. Биз, дея таъкидлаб ўтган эди Президентимиз ўзининг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” номли китобида, жаҳон майдонида куни кеча пайдо бўлган халқ эмасмиз. Бизнинг миллатимиз, халқимиз кўҳна Хоразм заминида “Авесто” пайдо бўлган замонлардан буён ўз ҳаёти, ўз маданияти, ўз тарихи билан яшаб келади.

Ҳаққоний тарихни билмасдан туриб эса ўзликни англаш мумкин эмас.

Дарҳақиқат, ҳаққоний тарихни эса, айниқса энг қадимги давр тарихимизни умуминсоний қадриятга айланган бебаҳо асар “Авесто” сиз ўрганиб бўлмаслигига эндиликда ҳеч ким шубҳаланмаслиги керак. “Авесто” ёдгорлигининг мазмунини ташкил этган қўшиқлар, мадҳиялар, гимнлар ва ҳ.к.лар узоқ йиллар мобайнида шаклланган бўлиб, қарийб 20-25 асрга тенг даврни ўз ичига қамраб олади.

“Авесто” асарини икки қисмга бўлиб ўрганишни мақсадга мувофиқ деб қаралади. Булардан “Катта Авесто” уч қисмдан таркиб топади. Шулардан биринчиси, Ясна деб аталади (Авесто тилидаги “йаз” – ўқимоқ сўзидан келиб чиқади). Ясна 72 бобдан иборат бўлиб, шулардан 17 тасини Зардушт томонидан ижод қилинган деб эътироф этилади ва уларни ГАТ (гоҳ)лар деб юритилади. Иккинчисини, Видевдат (ёки баъзи ерларда Вендидат ҳам) деб юритилади. Авесто тилида “Ви дэво датем” (“Девларга қарши қонун”) деган маънони беради. Бу қисм 22 та боб – фаргардан таш-

¹ Фалсафа. Маъруза матнлари. Тошкент, 2000, 70-бет.

кил топиб, асосан Зардушт саволларига тангри Ахура Мазда жавобларидан иборат. **Учинчи қисм Висперед** (Авесто тилида “Виспе ратво”) деб аталиб, “барча фаришта ва маъбудалар ҳақида” деган маънони беради. Мазкур қисм асосан Ясна қисмидаги бобларга қўшимча саналиб, унда зардуштийлик диний эътиқодидаги маросимлар тўғрисида гап кетади.

Ундан ташқари, одатда “Авесто”нинг тўртинчи қисми деб саналадиган, аслида “кичик Авесто” деб юритиладиган, ўз ичига 22 та яштларни қамраб олган алоҳида бўлими ҳам мавжуд. Бу яштларда турли тангри ва маъбудларга мадҳиялар ўз аксини топади.

Зардушт. Мана, бир неча минг йиллардан буён муқаддас “Авесто” битикларининг муаллифларидан бири, айти пайтда энг қадимги жаҳон динларининг дастлабкиси бўлган зардуштийликнинг асосчиси Сипийитмон Зардушт даҳоси инсониятнинг онги ва қалбини ларзага солиб келмоқда. Ҳали шу бугунгача инсоният ўзининг буюк ўғли бўлган бу зотнинг тарихий тараққиётдаги муносиб ўрнини аниқ белгилаб бера олган эмас. Шунинг учун ҳам машҳур инглиз шарқшунос олими Лоуренц Миллз қуйидаги фикрни алоҳида таъкидлаб айтганида минг марта ҳақ эди. “Зардушт бизга ҳар бир ҳижози андишалар билан тўлиб-тошган сўзларни ёзиб қолдирди, — дея таъкидлайди у. — Бу сўзлар қисқа ва лўнда айтилганлиги жиҳатидан дунёда тенги йўқдир. Уч минг йил бурун изҳор этилган бу дастурлар бугун ҳам бизга нажот бахш этади. Агар бу дастурларни кўриб, ўзимизни кўрмасликка солсак, ё уларни яширсак, бу бизнинг оқибатсиз ва кўрнамак эканлигимизнинг белгиси бўлур эди. Агар кишилиқ тафаккури бир дoston бўлса ва унинг қадр-қиммати борасида сўз юритилса, — деб давом этади Лоуренц Миллз, — у ҳолда “Авесто”ни бу дostonнинг энг юқори поғонаси деб билмоғимиз лозим. “Авесто” маънавиятнинг энг қадимий тарғиботчисидир.

“Авесто”нинг яхудий ва масиҳий илоҳиятига кўрсатган бениҳоя улкан таъсирини назарга олсак, у ҳолда унинг динлар яратилишида ва инсоният тақдирини белгилашда эътиборли нуфузга эга бўлганлигини кўрамиз. Ҳеч кимса, ҳеч бир тилда “Авесто”дан бизгача етиб келган парчалар (“Тоҳлар”)нинг ҳайратда қолдирадиган даражада юксак эканлигини ҳаргиз инкор этолмаган. Одамзод тафаккурида бунчалар юксаклик ва шуқуҳни ким, қаердан топа олади”, —

дея алоҳида қайд қилиб ўтган эди Лоуренц Миллз. Зардушт ижодининг маҳсули бўлган Гоҳларни таржима қилган машҳур инглиз шарқшуносининг гапларида мутлақо муболаға йўқ. Хўш, Зардушт ўзи ким? Инсоният маънавияти ривожига ўқтомир вазифасини ўтаб келган мувозанат таълимоти нега айнан бизнинг минтақамизда вужудга келди. Зардушт фалсафаси деганда нималарни тушунишимиз керак? Бу саволларга жавоб топиш ва уни янада содда шаклда баён қилиш осон эмас. Лекин жавоб беришга уриниб кўрамиз.

Зардушт фалсафасидаги бош ғоя “Дунё – қарама-қарши томонларнинг кураш майдонидан иборат”. Нега шу хулосага келди. Ана шундай фикрга келиш учун қандай омиллар мавжуд бўлган? Дунё тўғрисида бундай тасаввурларнинг пайдо бўлишида табиий омиллар нималардан иборат?

Келинг, дунё тўғрисидаги бош ғоянинг келиб чиқиш сабаблари тўғрисида фикр юритайлик. Бундай хулосани келтириб чиқарувчи сабабларни шартли равишда икки гуруҳга бўламиз. Биринчиси, табиий омиллар, иккинчиси ижтимоий омиллар.

Табиий омилларга Ўрта Осиё минтақасининг ўзига хос кескин континентал иқлимга эғалиги. Бундай кескин ўзгарувчан иқлим шароитини дунёнинг бошқа биронта нуқта-сида учратиш амри маҳол. Агар Хоразм воҳаси, Орол денгизи бўйларида қаҳратон қиш 6-7 ойлаб давом этишини, баъзи йилларда 30-40 градус совуқ бўлишини, Устюртда 50 градусга етишини эсласак, саратон ёз кунларида 40-50 градус иссиқлик оддий одатий ҳолга айланишини ва бу ерларнинг иқлим шароити ўта кескин ўзгарувчанлиги кишиларнинг турмуш тарзига, фикри-тасаввурларига таъсир қилмасдан иложи йўқ. Ундан ташқари, бир томони қақраб ётган сувсиз чўл ва саҳролар ўзида ҳаёт нишонларини жам этган намлик, ям-яшил воҳа, сон-саноқсиз балиғи мўл кўллар билан тўқнашади. Баҳорда онда-сонда ёмғир шивалаб, қаҳратон қиш азобидан эндигина чиқиб нафасини бир зум ростлаб, ёз кунларининг жазирама иссиғига шайланаётган чўл ва саҳрога Жайхуннинг шифобахш лойқа суви билан ҳаёт олиб келинаётганлиги қақраган чўлда ҳаётнинг узлуксизлигини таъминлашга хизмат қилган.

Жуғрофий муҳитнинг одамларнинг хулқ-атвориغا, яшаш ва тафаккур услубларига, ҳатто одамларнинг бўйи, ранги, қиёфаларининг ўзгаришига ҳал қилувчи таъсири тўғрисидаги илк илмий-фалсафий қарашлар ҳам айнан ана шу беқарор

худудда вужудга келганлиги бежиз эмасдир. Бу ҳақда XIX асрда Хиванинг рус истилочилари томонидан забт этилишида вевосита иштирок этган америкалик журналистнинг таассуротлари ҳам фикримизни тасдиқловчи омиллардандир. “Бу серҳосил орол (воҳа) билан қутурган қум денгизи ўртасида ҳукмронлик учун азалий кураш бир нафас ҳам тўхтаган эмас. Унумдор тупроқ ва ранг-баранг ўсимликлар устига қум қуюни гирдибод бўлиб босиб келаверади. Аммо Ўқуз (Аму)дан муттасил оқиб келадиган ҳаётбахш сув қумни ивитиб, ҳосилдор қатламга айлантиради ва яна ўсимликлар барқ уриб яшнаб, ҳаёт ғалаба қилади. Қум бўронлари барибир қутуриб, яшил (дунё)ни ютиб юборади. Бу мурасасиз кураш гоҳ у, гоҳ бу томоннинг ғалабаси билан асрлардан бери давом этади”¹.

Тилга олинган бу манзара бундан 3-5 минг йиллар олдин ҳам худди шундай бўлганлиги ва ҳозирда ҳам айнан шу манзара кўз олдимизда намоён бўлаётганлигининг гувоҳимиз. Демак, табиий муҳитнинг кескин бир-биридан фарқ қилувчи ва ҳатто бири иккинчисига қарама-қарши турувчи дунёларга бўлиниши, дунёни бир-бирига душман бўлган қудратли ҳукмдорлар бошқариши, улар доимо ўзаро кураш олиб бориши тўғрисидаги дунё тасаввурларини келтириб чиқаришга асос бўлиб хизмат қилган эди.

Дунёни қарама-қарши кучларнинг кураш майдони сифатидаги тасаввурларнинг пайдо бўлишида ижтимоий ҳаётдаги қарама-қаршиликлар ҳам асос бўлиб рол ўйнаган эди. Бир томондан, деҳқончилик билан машгул бўлган воҳадаги тинч, осуда ҳаётга қарама-қарши ўлароқ чорвачилик билан кун кечирган, нисбатан ижтимоий тараққиётда бир мунча орқада қолган, лекин жанговарлик руҳини ўзида сақлаб қолган, ибтидоий тасаввурлар (қўп худолик)нинг ашаддий ҳимоячилари бўлмиш қабилаларнинг доимо хавф солиб туриши, бошқа томондан эса, туғилиш билан ўлим жараёни, соғлом ҳаётга қарама-қарши касалликларнинг пайдо бўлиши ҳам дунёвий ҳаёт ҳақидаги ана шу фалсафий хулосанинг шаклланишига туртки бўлиб хизмат қилди.

Касалликлар фақат одамларга эмас, ҳайвонларга ва ўсимликларга ҳам хос нарса эканлигидан келиб чиқиб, қарама-қарши йўналган иккита куч ўзаро кураш олиб боради ва бу

¹ Мак Гаҳан. Хиванинг истило қилиниши. Тошкент, 2000 й. 58-бет.

кураш жараёни ҳаётнинг асосий мазмунини ташкил этади, деган умумий хулосанинг шаклланишига сабабчи бўлган эди.

Зардушт таълимотида бу қарама-қарши қудратлар дунёнинг пайдо бўлишидан бошлаб мавжуд деб тушунилади.

“Авесто” китоби Ясна қисмининг XXX бобида Зардушт оддий халқ ва зодагонларга Хукмдор Виштасп олдида ташвиқот қилиб айтган гаплари соф ҳолда сақланиб қолган¹, унда шундай сатрларни учратамиз.

“3. Дастлаб моҳирлик билан иккита руҳ эгизаклар яратилди – эзгулик ва қабоҳат уларга фикрда, амалда ва сўзда ақли расоликни бахш айлади, сўнгра ўйлаб танлаш буюрилди”.

“4. Сўнгра бу икки руҳнинг розилиги ила барча мавжуд нарсаларнинг вужудга келиши ва ўткинчилиги (ҳаёт ва ўлим) ни таъсис қилди ва Ёлгонга эргашувчиларга (Друғванд, яъни ёлгончиларнинг етакчиси, ёлгон эътиқод қилувчилар) энг ёмон ҳаёт кечиришга, Ҳақиқат (Ашаван, яъни, ҳақиқий эътиқодга сажда қилувчилар)га эргашувчиларга эса руҳан хотиржамлик, фаровон ҳаёт инъом этишга қарор қилинди”.

“5. Шунда бу икки руҳдан ёлгончиси ёмонликни ижод этишни танлади. Муқаддас руҳ (Спента-Майнйу) эса...Ҳақиқат (Аша)ни танлади ва барча унга эргашганлар Ахура Мазда иродасига бўйсуниб яшашни лозим кўрдилар”.

“6. Кхшатра, Воху-mano ва Аша ҳамда ерни ўзининг танасига айлантирган мангу барҳаёт Армайтилар унинг (Ахура Мазданинг) томонига ўтдилар. Буларга барчалардан ҳам кўпроқ бойликка эга бўлувчи Сен (Виштасп) ҳам тааллуққисан”.

“7. Девлар ҳам ақлдан ташқарини (эзгуликни, яхшиликни эмас, балки қабоҳат, жаҳолатни) танладилар. Девлар буни муҳокама қилгунларича жаҳолат уларни шундай авраб олдики, оқибатда ёлгон фикр (яъни, эзгу фикр Воху-manoга қарши бўлган Ако-mano)ни танладилар. Улар зўравонлик уйи (аэшма)да йиғилиб, кишиларнинг ҳаётини заҳарлашга келишиб олдилар. (Яъни, улар Зардушт эътиқодига эргашувчиларнинг уйлари талон-торож қилувчи, молларини ўғирлаб олиб кетувчи ўғри-каззобларга кўшилиб кетдилар)”.

“8. Улар ўз қилмишларига яраша жазоланганларида улардан фарқли ўлароқ ким эзгу фикр ва эзгу амалиёти ила

¹ Буни Бартоломэ таржима қилган. Arische Forschungen, II-т. дан рус тилига З. А. Рагозина таржима қилган. Қаранг. З. А. Рагозина. История Мудуу. С-Петербург. 1898. С. 118-119. (Ўзбек тилига муаллиф томонидан ўгирилди).

Ҳақиқат (Аша)га ёрдам берганлиги учун муқаррар тарзда оламнинг эгаси Ахура Мазда томонидан муносиб тақдирланажак” ва ҳ.к.

Бу қисқа сатрларнинг ўзиданоқ шу нарса маълум бўладики, муқаддас “Авесто” таълимоти кўпхудолик (политеизм)дан яқка худолик (монотеизм)га ўсиб ўтиш эволюциясини ўзида акс эттиради. Ахура Мазда (хоразмликлар – Ҳурмузд, эронликлар – Ормозд, қадимги юнонлар – Армузд деб атаганлар) оламдаги мавжуд ўткинчи вақт оқими томонидан яратилган иккита эгизак руҳларнинг биридир. Ахура Мазда оламдаги барча эзгу ишларни, яхшилик, ёруғликни ўзида мужассамлаштирувчи тангри қиёфасида гавдалантирилади. Эгизак руҳларнинг иккинчиси Анхра Майнйў эса ўзида зулмат, қабоҳат, жаҳолат кучларини мужассамлаштирувчи қудрат тимсолида намоён бўлади.

Ахура Мазда (Ҳурмузд) одамларга ҳаёт кечиришлари учун нима зарур бўлса, уларни рўёбга чиқарган. У одамларга кийим кийишни, уй қуришни, оила қуриш, фарзанд кўриш ва тарбиялаш, оловдан фойдаланиш, экин экиш ва бошқа фойдали юмушларни ўргатган. Шундан кейин одамлар Ҳурмузд номини улуғлаб, унга ибодат қила бошлаганлар. Унинг шарафига ибодатхоналар қуриб сиғина бошлаганлар ва Ҳурмузднинг қалби (қуёш) нуридан олов чиқариб, йил давомида ўчирмасдан асраб-авайлаганлар.

Одамлар олдида Ҳурмузднинг обрўси юксалаётганини кўрган Анхра Майнйў (Ахримон, хоразмча эса Аримон) одамларни Ҳурмузддан юз ўгиришга ва одамлар қалбида ўзи ўрнашиб олиш учун кураш бошлайди. Агар Ахура Мазда иродасини одамларга етказувчи илоҳий қудратнинг хабарчиси қилиб Зардушт танланган бўлса, Ахримон (Анхра Майнйў) хоҳишини одамлар орасида ташвиқот қилиш учун, қора ниятлар тимсоли сифатида Друғванд фаолият олиб боради. Барча девлар, алвасти, иблис, жодугар ва бошқа шу каби зулумот кучлари Друғванд (Авестода “Друж” – ёлғончи маъносини беради) орқали бошқарилиб, улар ёрдамида кишиларни Ахримон иродасига бўйсундиришга ҳаракат қилинади, деб ишонганлар.

Агар Ҳурмузд одамларга меҳр-шафқат кўрсатиш орқали кишиларни мангу фароғатга етакласа, Ахримон кишилар қалбида кўркув ва даҳшат солиш орқали ўзига тобе қилишга уринади.

Бутун олам бу икки қудратнинг кураш майдонига айланади. Бу икки қудратли кучнинг кураши жараёнида одамлар

оддий томошабин бўлиб турмасдан, улардан бирини танлашлари керак бўлади. Одамлар Хурмузд йўлини танласалар, унда улар Хурмузд кўрсатмаларига тўла риоя қилишлари керак. Шунинг учун, Хурмузд ўз хоҳиш-иродасини кишилар қалбига етказиш учун Зардуштга эзгу фикр юбориб туради. Зардушт томонидан эзгу фикр эзгу сўзга айланганидан сўнг одамлар ана шу сўзларга амал қилишлари зарур. Оқибатда ваҳшийлик даврлардаги чиркин урф-одат, ахлоқсизликка қарши эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амалиётнинг изчил тизимига риоя қилишликни қарама-қарши қўйилади.

Башарти, кишилар Ахримон йўлини танласалар, унда улар буюк ёлғончига эргашган бўладилар. Ундай пайтда улар бу дунёнинг хузур-ҳаловатига берилиб, келажакда етишиши мумкин бўлган чинвот (қил кўприк ёки пулсирот)дан кейинги мангу фаровон ҳаётдан бенасиб қоладилар.

Одамлар Зардушт (Хурмузд) йўлидан борсалар, унда ўлганларидан кейин уларнинг жонлари буюк ҳақиқатчи, савоб билан гуноҳ ишларни тарозуда ўлчаб, қил кўприк (чинвот)га йўналтирувчи фаришта (ёки маъбуд) Митра (Михр) ва унинг ёрдамчилари Сраоша ҳамда Рашнулар иштирокида имтиҳондан ўтадилар. Қиёмат бўлганида бутун олам мағма суюклигига айланиб, маълум ўзан бўйлаб оқа бошлайди. Бир томони Хукариё тоғ чўққисига, иккинчи томони жаннат жойлашган осмон қаватига туташтирилган чинвот кўпригидан барча жонлар ўтишга маҳкум қилинади. Кимки бу дунёда Зардушт изидан бориб эзгу сўзларга амал қилган бўлса, чинвотдан омон-эсон ўтиб мангу фаровон ҳаётга қадам қўядилар.

Ахримон измидан борган одамлар учун чинвот ниҳоятда ингичкалашиб, пастдаги жаҳаннам оловига кулаб тушиб, куйиб йўқ бўлиб кетадилар. Дунё ёмонлик, қабоҳат уруғини сочувчилардан кутулиб абадий фаровонликка юз тутади ва ҳ.к.

Биз яна шу нарсани ҳам айтиб ўтишимиз зарурки, кейинги чиққан кўпгина адабиётларда қайд қилинганидек, “Авесто” ёзма ёдгорлигининг мазмуни билан Зардушт илгари сурган таълимот айна бир нарса эмасдир. Зардушт илгари сурган таълимот ўзининг изчиллиги, тўлақонлилиги билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам Зардушт таълимотининг асосий ғоялари ва унинг жаҳоншумул аҳамияти нималарда намоён бўлиши тўғрисида фикр юритадиган бўлсак, унда тубандагиларга эътибор беришимиз лозим бўлади.

1. Зардушт таълимоти дунёнинг яратилиш, ривожланиш жараёнини ва дунёнинг охири тўғрисидаги тасаввурларнинг яхлит, мукамал системасига айланган диний-фалсафий дунёқарашдир.

2. Мазкур дунёқараш ўзида кўпхудоликдан якка худодликка ўтиш тўғрисидаги тарихан узоқ давом этган жараённинг якуни, якка худодлик (монотеистик) диний қарашларнинг илк босқичидир.

3. Зардушт таълимотида инсоният тарихида биринчи марта дунёнинг мазмуни қарама-қарши кучларнинг курашидан иборат, деган ғоя мукамал ишлаб чиқилиб инсониятга тортиқ қилинади. Инсоният эндиликда (айниқса адабиёт, санъат ва фалсафада) дунёнинг моҳияти ёвузлик билан эзгулик ўртасида бўлиб ўтадиган абадий кураш жараёнини таҳлил қилиш орқали ҳақиқатни англаш концепциясини илк бора мана шу ўлмас таълимот орқали қўлга киритди.

4. Зардушт таълимоти ўзидан кейинги жаҳон динлари — брахманизм (ҳиндуизм), яҳудийлик, буддавийлик, христианлик, исломнинг келиб чиқиши ва тақомиллашишида буюк аҳамият касб этган энг қадимги жаҳон динидир. Дастлаб зардуштийликда шакллантирилган ва кейинчалик барча жаҳон динларида асосий тушунчалар сифатида суянадиган диний категориялар, ғоялар мазкур динлар орқали инсониятнинг асосий диний қадриятларига айланди.

5. Оловга алоҳида эҳтиром билан муносабатда бўлиш Оташкада (Марказий оловхона), Оташгоҳ (қишлоқ ва аҳоли турар жойларида доимо олов ёқиб туриладиган диний маросимлар ўтказиладиган ер)ларнинг келиб чиқишига сабабчи бўлган эди. Оташгоҳлардан кейинчалик ўзбек ва тожиклардаги кенг оммалашган чойхоналарнинг вужудга келиши ва чойхоналар муайян ҳудуд аҳолисини бир маҳалла сифатида уюштирувчилик ролини ўйнаганлигини айтиб ўтиш керак.

6. Табиатга буюк эҳтиром ила муносабатда бўлиш, ҳатто табиатни илоҳий маъбуда Ардвиги Сура — Анахита тимсолида илоҳийлаштирилиши ҳам “Авесто” таълимоти билан боғлиқ. Аслида табиатни, ватанни она тимсолида улуғланиши ҳам мана шу ўлмас таълимот орқали юзага келган.

7. Атроф-муҳитга ўта эҳтиром билан муносабатда бўлиш, табиатни (моддий оламни) ташкил этувчи унсурлар Ер, Сув, Ҳаво, Оловни муқаддас деб билиш, уни ифлослантирмаслик тўғрисидаги “Авесто” таълимотидаги қарашлар бугун-

ги кунда бугун ер юзида, хусусан мамлакатимизда экологик таназзул тобора ҳалокатли тус олаётган шу бугунги кунда қай даражада аҳамиятли эканлигини эслатиб ўтиш кифоя.

8. “Авесто” ёзма ёдгорлигида минтақамизда илк давлатчилик дастлаб қачон ва қаерда вужудга келганлиги, улардаги ҳукмдорлар тўғрисидаги илк ёзма маълумотлар ўлкамизда, хусусан, мамлакатимиз ҳудудларида дастлаб Даитиё (Амударё) бўйи давлати, Арйошайона салтанати тўғрисидаги тарихий маълумотларнинг сақланиб қолганлиги миллий давлатчилигимизнинг тамал тошлари қачон ва қаерда қўйилганлигини рад этиб бўлмас тарихий далил сифатида исботлайди.

9 Арасту (Аристотель) таълимотидаги дунёнинг тўрт моддий унсурга асосланиб тузилганлиги тўғрисидаги қарашларнинг шаклланиши “Авесто” таълимотида муқаддаслаштирилган Сув, Ер, Ҳаво ва Олов тўғрисидаги таълимот таъсирида вужудга келганлигини кўпгина Оврўпо тадқиқотчилари ҳам инкор эта олмайди.

10. Афлотун (Платон)нинг фалсафий қарашларидаги табиатдан олдин мавжуд бўлган дунёвий ақл (ғоялар дунёси) тўғрисидаги таълимот “Авесто” битикларидаги Ахура Мазда (қудратли ақл, дунёвий ақл) тўғрисидаги тасаввурларнинг таъсири остида шаклланганлигини кўриш мумкин.

11. Барча мавжудотга эзгулик (инсонпарварлик, гуманизм) руҳида бўлиш зарур деган “Авесто”даги бош ғоя ҳозирги кунда инсониятнинг бош шиори бўлиб қолган ва “Эзгуликнинг ғалаба қозониши муқаррар” эканлиги тўғрисидаги ишонч таназзулга юз тутаётган кишилиқ цивилизациясининг ягона илинжига айланаётганлиги исбот қилишга муҳтож бўлмаган ҳақиқатдир.

12. Эзгулик — кўпол жисмоний куч, жаҳолат ва зўравонликка қарши енгиб бўлмас қудратли тўсиқ эканлиги тўғрисидаги Зардушт таълимоти асрлар ошиб яна бугунги куннинг байроғига айланмоқда. Аҳмад Яссавий қарашлари ва фаолиятининг Л. Н. Толстой дунёқарашига кучли таъсирини (А. Мухтор “Чинор” романи) кўпчилик эътироф этади. Лекин шу билан бирга Л. Н. Толстой қарашлари XX асрнинг буюк гуманист мутафаккири, сиёсий арбоби Маҳатма Ганди дунёқарашининг шаклланишида ҳал қилувчи аҳамият касб этган эди. Бундай қарашлар “Жаҳолатга қарши маърифат орқали кураш олиб бориш зарурлиги” тўғрисидаги (И. Каримов) фикрларнинг тарихий илдизлари шу буюк юртимиз фарзанди Зардушт таълимотига бориб тақалганлигини илғаб олиш мумкин.

13. Зардуштийлик ва “Авесто” таълимотининг муҳим томонларидан бири таъобат илмининг шаклланишидаги хизматларидир. Зардуштийлар қадимги ва Ўрта аср шарқу ғарбда сеҳргарлик (афсунгарлик) ва таъобатда жуда машхур бўлганлиги маълум. Зардуштийлик таълимоти Шарқ халқлари таъобатининг ғоявий асоси бўлиб ҳисобланади. Унда табиат асосида ётувчи тўрт унсур табиатнинг бир бўлаги бўлмиш инсон танасининг ҳам асосидир деб ҳисобланади. Бутун касалликларни келтириб чиқарувчи манба Инсон танасидаги ана шу тўрт унсур (тупроқ, сув, ҳаво, олов)нинг ўзаро мувозанатидаги ўзгаришлардир дейилади. “Иссиқлик”нинг ошиши танадаги тупроқ ва олов унсурларининг салмоғи кўпайганлигидан, “Совуқ”ликнинг ошиши сув, ҳаво миқдорининг кўпайишидан деб қаралади. Ибн Сино таъобати асосида ҳам ана шу фалсафа ётади. Ибн Сино таъобати ўзидан олдинги буюк аждодларининг таъобат соҳасидаги тажриба синовидан ўтган бой анъаналарига асослангандир.

14. Зардушт фалсафасидан ўсиб чиққан жуда кўп фалсафий таълимотлар инсониятнинг фалсафий тафаккур тараққиётига салмоқли ҳисса қўшгандир. Жумладан: Моний таълимоти, Маздақ фалсафаси, митраизм, пантеизм, деизм таълимоти, Ўрта аср ислом фалсафасидаги хурфирлилик, мўътазалийлик. Тасаввуф фалсафасининг келиб чиқиши ва шаклланишида уларнинг ҳал қилувчи аҳамият касб этганлигини ҳам эътироф этиб ўтмоғимиз керак.

15. “Авесто” таълимотида мавжуд бўлган дунёни етти қаршвар (иқлим)га бўлиб ўрганиш тажрибаси кейинчалик Мусо ал-Хоразмийнинг “Китоби суръат-ал арз” асари орқали “етти иқлим” назариясига асос бўлган эди. Ер харитасини меридианларга бўлиб ўрганиш қадимги юнонларда ҳам мавжуд эди. Ер юзини шимолий қутбдан то экваторгача параллел (иқлим)ларга бўлиб ўрганиш ва ер шарининг исталган нуқтасини эндиликда меридиан ва параллелларнинг кесишган нуқталари сифатида аниқ белгилаб бериш имконияти туғилди.

16. Зардушт таълимоти ўз даври жамияти, сиёсий муносабатлар тизими (Арйошайона давлати)нинг парчаланиб кетишининг олдини олиш учун шаклланган сиёсий мафкурадан ўзга нарса эмасдир.

Бу мафкура: а) якка худоликни тарғиб этиб, кишиларни қудратли Мазда иродаси билан қўйилган ҳукмдор атрофида жипсликка ундовчи ғояларни ўз ичига олади; б) чўлдаги

бебош чорвадор қабилаларга қарама-қарши ўтроқ, деҳқончилик билан шуғулланувчи халқлар манфаатларини изчил ҳимоя қилувчи ғоялар тизими бўлиб шакллантирилди; в) ҳар қандай уруш талон-ғорожликка қарши нафрат руҳида кишиларни тарбиялашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди; г) ҳар қандай ташқи душман хавфига қарши кишиларни бир мақсад йўлида жипслаштириш ва шу мақсад сари уларни сафарбар эта оладиган ғояларни ўз таркибида мужассам қилган ғоялар тизими, яъни мафкура бўлиб шакллантирилди; д) ва ниҳоят, диний дунёқараш ўша давр жамияти ва унинг сиёсий ташкилоти бўлмиш давлатнинг мақсад ва вазифаларини ўзида мужассамлаштирган жамиятнинг илғор, уюшган ва ўз даври маънавиятининг системалаштирилган ғоялар тизими мафкура вазифасини бажаришга йўналтирилди ва ҳ.к.

17. Инсоният тафаккури тараққиётида илк бора эзгу ният, эзгу сўз ва эзгуликка асосланган амалиёт бирлиги ҳар қандай ижтимоий ривожланишнинг асоси эканлиги тўғрисидаги буюк таълимот ҳам Зардушт гоҳларида шакллантирилган эди. Фуқаролари бошқа фикрни ўйлаб, бошқа сўзларни айтишга ва яна бошқа амалий ишлар қилишга йўналтирилган жамият муқаррар тарзда таназулга юз тутиши мумкинлиги тўғрисидаги инқилобий ғоя ҳам айнан ана шу таълимотга мансуб. Инсоният эзгу ният, эзгу сўз ва эзгу амалиётга изчил амал қилибгина инқироздан қутулиши ва фаровон ҳаётга етишиши мумкин, деган пурҳикмат хулосалар чиқарилган.

5-§. Қадимги Юнон фалсафаси

“Ғарб Осиеънинг барча фарзандлари ичидан биринчи бўлиб Зардуштни ўзига донишманд сифатида эътироф этди. Унинг таълимоти Исо алайҳиссаломдан тўрт аср олдин ҳам қадимги юнон маданиятини бойитган эди. Зардуштни ҳатто Афлотун ҳам билган. Будда ва Конфуцийнинг овозлари Оврўпога етиб келгунча кўп замонлар талаб қилинди. Шунинг учун ҳам қадимги юнонлар Зороастр деб аташган Зардушт амалда қадимги Шарқ донишмандлигининг ягона тимсоли сифатидаги тасаввурлар асрлар мобайнида Ғарбда сақланиб қолган”.

Жак Дюшен Гиемен.

Қадимги Шарқда туғилган ижтимоий-фалсафий фикрлар Шарқ билан яқин алоқада бўлган қадимги Юнонистонда ўзлаштириб олиниб, ўз даврининг юксак поғонасига кўтарилган

эди. Юнонистонда илк бор Шарқ билан ёнма-ён ҳудудларда шаклланган шаҳар давлатлари Милет, Эфес ва бошқаларда фалсафий онг шакллана бошлади. Юнонлардан чиққан ва эътироф этилган дастлабки файласуф **Фалес** (эрамиздан олдинги 624-547 йилларда яшаган) бўлиб, у Милет шаҳрида истиқомат қилган.

Фалес дунёқарашада мисрликларнинг таъсири салмоқли бўлган. У Мисрда ўрганиб келган дунёнинг асосида сув ётади, ҳамма нарса сувдан келиб чиқади ва яна сувга айланади, деган таълимотни тарғиб қила бошлаган.

Фалеснинг шогирдларидан **Анаксимен** (эрамиздан олдинги 588-525 йиллар) ҳаво ҳамма нарсанинг асоси деб тушунган. Яъни, ҳаво қуюқлашса сувга, янада қуюқлашса ер, тош ва бошқа моддий жисмлар вужудга келади, агар ҳаво сийраклашса олов вужудга келади, деб ишонтиришга ҳаракат қилган. Шу мактабдан чиққан Фалеснинг шогирди **Анаксимандр** (эрамиздан олдинги VII аср охири VI аср ўрталаригача яшаган деб тахмин қилинади) Дунё ҳиди, ранги, шакли йўқ қандайдир газсимон ҳолатдаги апейрондан иборат деб ҳисоблаган. Иссиқлик ва совуқлик, қуруқлик ва намлик апейрондан ажралиб чиқиб, модданинг бир ҳолатдан бошқа ҳолатларга ўтишини таъминлайди, деб даъво қилади.

Эфеслик **Гераклит** (эрамиздан олдинги 520-460 йилларда яшаган) Оламнинг асосида Олов ётади деб чиққан. Лекин унинг фалсафий тафаккур тараққиётига хизмати шундан иборат бўлганки, у ҳамма нарса ўткинчи, ўсиш ва ривожланишда деб, оламдаги нарса ва ҳодисалар доим ҳаракатда эканлигини таъкидлаган.

Юнонистоннинг Самос оролида яшаб ўтган **Пифагор** (эрамиздан олдинги 580-500 йиллар) шарқ фалсафий фикрлари таъсирида объектив идеализм (дунёнинг асосида моддий бўлмаган руҳ ётади, деб ҳисобловчи таълимот)нинг ғояларини илк бора шакллантиришга ҳаракат қилган. Эр.-олд. 525 йилда Мисрда бўлган пайтида Эрон салтанатининг ҳукмдори Камбиз Мисрни истило қилган. Пифагор ҳам асирга олиниб, қадимги Бобил шаҳрида эр.олдинги 525-513 йилларда оташпарастрлар билан бирга яшаган. Геометрияда ҳар бир мактаб ўқувчиси ёддан биладиган “Гипотенузанинг квадрати катетлар квадратларининг йиғиндисига тенг”, деб айтиладиган Пифагор теоремаси аслида қадимги бобилликларда азал-азалдан маълум бўлган. Зардуштийлардан эса табиатдан олдин руҳ шаклидаги ақл мавжуд деган қоидани ўзлаштириб олиб, ўз фалсафасини шу асосда қура бошлади.

Унинг фикрича, табиатдаги нарса ва ҳодисалардан олдин ана шу нарса ва ҳодисаларнинг геометрик шакллари ҳамда рақамларгина мавжуд бўлган деган хулосага келди.

Пифагор мактабининг издошлари фалсафада миқдор тунчасини ишлаб чиқдилар. Фалсафа (“философия”) сўзининг ишлатилиши ҳам (“филео” - севаман, “софия” – донишмандлик, яъни “философия” – донишмандликни севиш) айнан Пифагор номи билан боғлиқдир, деб ҳисоблашади.

Жаҳон фалсафий тафаккур тараққиётига ўзининг муносиби ҳиссасини қўшган файласуфлардан бири бу **Демокритдир** (эр.-олдинги 460 йилларда туғилиб, ўлган вақти маълум эмас. Лекин у юз ёшдан ошиқ умр кўрган деган маълумотлар ҳам бор). Демокрит ўзининг устози Левкипт билан биргаликда дунё бўлинмас бўлакчалар (атомлар)дан ташкил топган, деган таълимотга асос солган. Бу таълимот кейинчалик табиатшунослик фанларининг ғоявий асоси бўлиб хизмат қилди. Демокрит томонидан илгари сурилган атомлар назарияси то XX асрнинг бошларигача фан ва фалсафада исбот талаб қилиб бўлмайдиган ҳақиқат (аксиома) сифатида эътироф этиб келинган. Гарчи, ҳар қандай моддий нарса ва ҳодисалар атомлардан ташкил топиши инкор этиб бўлмас ҳақиқат бўлса-да, атом (а – инкор, томас – бўлиниш, яъни бўлинишни инкор этиш маъносини беради)нинг мураккаб таркибга эга эканлиги, улар ҳам бўлинувчан хоссага эгаллиги XX аср бошларида кашф этилди.

Демокрит дунёқарашида ҳам шарқ мутафаккирлари қарашлари, хусусан, зардуштийлик таълимоти таъсирини кўришимиз мумкин. Масалан, Зардушт фалсафасининг мағзи эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амалиёт эканлигини биз юқорида кўриб ўтган эдик. Демокрит эса яхши фикрлаш, яхши сўзлаш ва яхши амалий ҳаракат доноликнинг асосий, ажралмас фазилатидир деб таълим беради.

Умуман, Демокрит таълимоти қадим Юнонистон ва Римда ўзининг изчил давомчиларини топди. Эпикур, Лукреций, Тит Кар ва бошқаларнинг асарлари орқали бу таълимот ривожланди.

Атомистик таълимот ўрта аср шарқ мутафаккирлари томонидан ҳам қизиқиб ўрганилди. Бу ғояни диний-идеалистик талқин қилиб, IX аср калом тарафдорлари ҳам ўз ғояларининг фалсафий асослари сифатида қарадилар. Абу Райҳон Беруний Аристотелнинг тўрт унсур таълимотига нисбатан бўлинмас бўлакчалар тўғрисидаги Демокрит таълимоти мантиққа кўпроқ мос келади деб ҳисоблаган.

Сукрот ва Афлотун. Сукрот (эрамиздан олдинги 469-399 йилларда яшаган) буюк юнон файласуфи, инсоният тарихида ўз фалсафий ғояси учун ўлимга тик бора олган донишманд сифатида ном қолдирган машҳур тарихий шахс. У даврларда Юнонистонда фалсафани соф мантиқий комбинациялар орқали инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат (хулоса)ларни чиқариш санъати деб қаровчи софистларнинг қарашлари кенг тарқала бошлаган эди. Софистлар учун фалсафа мақсад эмас, балки баҳс жараёнида аргументларни асослаш учун зарур бўлган воситадир. Лекин улар ҳам мантиқий йўллар билан муҳим фалсафий ҳақиқатларни кашф эта олган эди. Масалан, софист файласуф Протагорнинг яхшилик ва ёмонликнинг нисбий эканлиги, ҳақиқатни билиш мумкин эмаслиги тўғрисида ёки Калликл Фразимохга мансуб деб ҳисобланган “адолат — бу қудратли шахс учун фойдали бўлган нарсалар” ва бошқа шу каби фикрлар фалсафанинг жамият ва инсон ҳаётидаги амалий ўрнини ночор аҳволга солиб қўйишга олиб келар эди.

Сукрот бундай қарашларга қарама-қарши ўлароқ фалсафанинг марказига муайян манфаатга эга бўлган, ахлоқий нормаларнинг маҳсулига айланган инсонни кўяди. Фалсафада инсоннинг ўз-ўзини англашга бўлган интилиши ҳам шундан бошланган. Унинг “Ўз-ўзингни англа” шиори инсонни ахлоқий мезонлар ва ижтимоий муносабатларнинг маҳсули сифатида билиб олишга бўлган интилиши файласуф фаолиятининг асосий йўналишини белгилайди. Билиш — инсоннинг бош мақсади, қобилият даражасини белгилаб берувчи мезон бўлиб, бу йўл муқаррар тарзда умум аҳамиятга молик бўлган объектив ҳақиқат деб ҳисобланган билимларни эгаллашга олиб келади. Бундай билимлар сирасига эзгулик, гўзаллик, инсоний бахт ва бошқа шу каби умуминсоний аҳамият касб этувчи тушунчалар киради ва уларнинг моҳиятини кашф эта бошлайдилар. Сукрот фалсафанинг бош мақсади ва жамиятдаги бажарадиган вазифаси деб шуни тушунди. Фалсафанинг жамият ва инсон ҳаётидаги амалий аҳамиятини тўғри белгилаб берди.

Афлотун (Платон)нинг фалсафий тафаккур тараққиётидаги хизматлари тўғрисида гап кетганда уни авваламбор ҳиссий аъзоларимиз қабул қилаётган борлиқдан ташқари “ғоялар дунёси” ёки “дунёвий ақл” мавжудлигини илгари сурган ва унинг бирламчилиги, объективлиги (инсон сезги аъзолари ва хоҳиш-иродасидан ташқари, унга боғлиқ бўлмаган мавжудлик)ни эътироф эттира олган дастлабки объектив идеализ-

мнинг асосчиси ёки унинг йирик вакили деб тушунишимиз керак. У биринчи бўлиб ҳиссий аъзоларимизга таъсир қилаётган нарса ва ҳодисалардан ташқари у ва унга нисбатан бирламчи бўлган “ғоялар дунёси” концепцияси орқали фалсафадаги онтологик, гносеологик, ижтимоий масалаларни қайта ишлаб чиқиб, ўзига хос ечимини топган файласуф эди.

Афлотун фалсафасидаги бош ғоя бу ғоялар тўғрисидаги таълимотдир. Афлотунгача ҳам нарса ва ҳодисалардан ташкил топган мавжудлик нисбий характерга эга эканлиги тўғрисида Протагор, Зенон, Гераклит каби файласуфлар ҳам айтиб ўтишган. Айниқса, ахлоқ нормаларининг ўзгарувчан табиатга эгаллиги тўғрисидаги фикрлар мавжуд бўлган. Афлотунгача бўлган мутафаккирларда кишининг ҳиссий аъзолари орқали олган маълумотлари алдамчи тасаввурлар уйғотиши мумкинлиги тўғрисидаги хулосалар эди. Ақл эса бевосита ҳиссий аъзолар билан боғланади. Демак, ҳиссий аъзолар орқали олинган маълумотларга асосланган ақлнинг чиқарган у ёки бу нарса ва ҳодисалар тўғрисидаги ҳукмлари ҳам мукамал тўғри эмас. Дунёдаги ҳамма нарса ва ҳодисалар ўсишда, ўзгаришда. Инсон борлиғига мансуб бўлган кадрятлар ҳам нисбийдир.

Ҳамма нарса ўткинчи бўлса нисбий дунёда ўзгармас бирон бир нарса ёки ҳодиса бўлиши мумкинми? — деган савол туғилади. Башарти, бўлган тақдирда ҳам ҳиссиётимизнинг тўғри маълумотлар беришига ожизлиги туфайли онгимизнинг зиддиятли характеридан келиб чиқиб уни била олмаймиз, деган хулосага келинган.

Афлотун эса ҳиссий аъзоларимизга, кишиларнинг хоши-иродаси ва манфаатларига боғлиқ бўлмаган ана шундай ўзгармас, борлиқнинг абадий ҳолати мавжуд деб чиқди. Унинг фикрича, сиз ва биз яшаб турган дунё мавжуд бўлиб, у ўз навбатида доим ўсиб ўзгариб туради. Ана шу дунё нарса ва ҳодисаларини биз ҳиссиётларимиз орқали олган таассуротларимиз, тасаввурларимиз ҳақиқатан ҳам бизни чалғитади. Мана шу ҳиссий аъзоларимиз орқали олинган маълумот (тасаввур)ларга асосланган ақл ҳам ҳақиқатни англашдан ожиздир. Лекин бу нарсалар дунёсидан ташқари бошқа дунё ҳам бор. Бу дунё ҳеч ким томонидан яратилган ҳам эмас, уни йўқ қилиб ҳам бўлмайди. У абадий бўлиб, биз яшаётган дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг шакллари, сура-ти, тушунчаларидан иборат, ўша дунёни Афлотун, “ғоялар

дунёси” деб атайди. “**Ғоялар дунёси**”ни ҳиссий идрок қилиб бўлмайди. Уни англай олиш мумкин.

Кишининг ақли алдамчи ҳиссиётларга эмас, балки мантиқ синовидан ўтган тушунча ва тушунчалар системасига асосланиши керак, яъни бир тушунчадан манتيқ қоидалари бўйича иккинчиси келтириб чиқарилади. Шу йўсинда ҳақиқатга етишиш мумкин деб ҳисоблайди. Ҳақиқат эса ҳиссиётсиз, тушунчаларнинг мазмунини таҳлил қилиш орқали ақл эришган “**ғоялар дунёси**” (ёки моҳиятлар дунёси) биз яшаб турган дунёнинг тақдирини ҳал қилади дейилади. Ғоялар дунёси – бу моддий бўлмаган дунё бўлиб, у макон ва замондан ташқаридадир. У дунё мутлақ ўзгармас ҳақиқатлардан таркиб топади. Масалан, гўзал боғ бор, гўзал гилам ва гўзал қоматли қиз бор. Бу бир-биридан тубдан фарқ қилувчи нарса ва ҳодисаларда гўзаллик тушунчаси ва унинг мазмуни мавжуд. Гўзаллик тушунча, ғоя, намуна сифатида ёки конкрет нарса ва ҳодисаларда кўринадиган гўзалликларни келтириб чиқарадиган сабабчига айланади. Худди шунингдек, умумлаштирувчи тушунчалар ҳар бир соҳа бўйича ҳам бор бўлиб улар эзгулик, адолат, ноҳақлик, ёмонлик, муносабат, хосса, сифат, воқелик, зарурат ва ҳ.к. тарзида ана шу нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини ўзида муҷассамлаштиради. Тушунчалар моҳиятини биз ақл билан диалектика ёрдамида англаб оламиз. Диалектика – баҳс, мунозара қилиш йўли билан ҳақиқатга етишиш услуби деб тушунилади. Бундан, демак, ҳақиқатни (нарсалар “моҳият”ини, “ғоялар дунёсини”) илоҳий қобилиятлар йўли билан эмас, балки ақл ёрдамида ҳам англашимиз мумкин. Демак, Афлотун фикрича икки дунё мавжуд. Ҳақиқий дунё бу нариги дунё бўлиб, сиз билан биз ҳаёт кечираётган дунёмиз эса ҳақиқий дунёнинг ҳосиласи, соясидир. Чунки ғоя, фикр, ақлдан ташкил топган дунё ҳақиқий дунё экан, унга қарама-қарши дунё моддий нарса ва ҳодисалардан ташкил топади. Ўз-ўзидан келиб чиқадики, моддий бўлмаган руҳ, ақл, ғоя, тушунчалар бирламчи, моддийликдан ташкил топган ўткинчи дунё эса иккиламчидир. Руҳ, ғоя, тушунчалар гарчи биз яшаётган дунёдаги жараёнларга сабабчи бўлгани билан ана шу жараёнларда бевосита иштирок этмайди. Улар (руҳ, ғоя) кишиларнинг жонларида, руҳиятида бевосита қатнашадилар. Танамизни ҳаракатга келтирадиган, бошқарадиган жон бевосита ғоялар дунёси тўғрисидаги билимларни ўзида му-

жассамлаштиради. Чунки, жон бизнинг танамизга кўчиб ўтгунча ғоялар дунёсида яшаган ва ғоялар дунёсини ташкил этган нарса ва ҳодисаларнинг асл моҳиятлари билан мулоқотда бўлишган. Демак, ғоялар дунёсини нарса ва ҳодисаларни ҳис қилиш йўли билан эмас, балки ғоялар дунёси кўрсатиб берган ақл ёрдамида англаб етиб борамиз, дейилади. Жон ғоялар дунёсини билиш жараёнида ўзининг тана қафасига тушмасдан олдинги ҳолати давридаги тайёр билимларни “қайтадан эслаш ва илғаш” йўли билан ғоялар дунёсининг асл моҳиятини англай бошлайди. “Нарсаларни билиб оламиз, ғояни эса илғаб оламиз”, деган гап шундан қолгандир.

Бизнинг Жонимиз доимо мавжуд бўлган, лекин ҳамма вақт ҳам инсон қиёфасида эмас. Шунинг учун ҳам Жонимиз, агар тўғри шакллантирилган саволлар орқали керакли томонга йўналтирилса, киши танасига киргунча бўлган ҳолатлик давридаги тайёр ҳақиқатларни эслаб илғаб олиши мумкин. Ана шундай йўл билан Афлотун моддий бўлмаган ғоя, фикрлар моддий оламга аралашishi мумкинлигини асослаб беришга ҳаракат қилади.

Умуман, Сукрот ва Афлотундаги табиатдан олдин номоддий олам тўғрисидаги таълимотнинг шаклланишида Яқин ва Ўрта Шарқда кенг тарқалган зардуштийлик диний-фалсафий қарашларининг кучли таъсирини кўрамиз. Пифагор моддий оламга қарама-қарши моддий бўлмаган дунёнинг мавжудлиги тўғрисидаги қарашларни мазапарастлик диний-фалсафий қарашларининг таъсири остида шакллантирилганлигини ўзи ҳам инкор этмаган. Пифагор таълимотининг Афлотун фалсафасига кучли таъсирини англаш унчалик ҳам қийин бўлмаган очиқ-ойдин нарсадир.

Арасту – (Аристотель, эрамиздан олдинги 384-322 йилларда яшаган) буюк юнон файласуфи. Афлотуннинг шогирди бўлган Арасту устози Афлотуннинг ғоялар дунёси тўғрисидаги қарашларига эътироз билдириб чиқди. У ғоя (идея) албатта бор, мавжуддир. Ғоялар, ҳатто нарсалар ва ҳодисалардаги жараёнлар учун сабаб бўлишини эътироф этади. Лекин ғоя, фикр, тушунча нарса ёки ҳодисаларнинг ўзида мавжуд бўлиши керак. “Агар ғоя (тушунча) мавжуд дунёмиздан ташқарида бўлса, унда қандай қилиб дунёдаги нарса ва ҳодисаларни аниқлайди?” Ғоя (тушунча)лар нарсаларга хос бўлган жиҳатларнинг умумийлигини акс эттиради. Демак, бундан келиб чиқиб, агар тушунча (ғоя, фикр) нар-

саларнинг умумий томонлари бўлса, у вақтда нарсаларнинг аниқ, конкрет шакллари ҳам шу нарса ёки ҳодисанинг ўзига тегишлидир. Агар Арасту қарашларини янада соддалаштирадиган бўлсак, унда ҳар бир нарса ёки ҳодиса конкрет “шакл” ва “мазмун”га эга бўлади. Нарсаларнинг шакли ана шу нарса ёки ҳодисанинг моҳиятини белгилайди. Масалан, мисдан ясалган шарни олайлик, унда унинг шарсимон (думалоқ)лиги асосий бўлиб, мазмуни унинг мисдан ясалганлигидир.

Арасту фикри бўйича:

биринчидан, — олам ягона. У руҳий ҳамда моддийдир.
Шу билан бирга реал мавжуддир;

иккинчидан, — реал мавжуд дунёнинг нарсалари ва ҳодисаларининг ўзини ўрганиш орқали оламнинг моҳиятини англаб олишимиз мумкин. Нариги, “ғоялар дунёсини” ўрганиш орқали эмас;

учинчидан, — билиш жараёнининг объекти қилиб маъlum абстракт схемаларнигина эмас, балки нарсалар ва жараёнларнинг ўзини қўйишимиз керак. Ана шундагина илм-фан реал нарсаларни ўрганиши орқали маълум маънони касб этади. Албатта, билиш жараёнининг ўзи тушунчалар орқали амалга ошади. “Фан — бу тушунчалардаги тафаккурдир”. Тушунчаларнинг ҳаракати муайян қонуният ва схемаларда ўз аксини топади. Бу қонуният ва схемалар илм-фан ва тафаккурнинг асосий қуролидир. Тушунчалар ҳаракатининг схемалари ва қонуниятларини мантиқ фани орқали ўрганилади. Демак, мантиқ (логика) фаннинг ҳам, тафаккурнинг ҳам қуролидир. Мантиқни маълум даражада қобилияти мавжуд бўлган ҳар бир киши ўрганиши мумкин. Бундан келиб чиқиб, бизга мавжуд дунёмиздаги нарса ва ҳодисалар ҳамда унда кечаётган жараёнларнинг моҳиятини билиб олишимиз мумкин экан, деган хулоса чиқарилади.

Арасту фалсафасини одатда “реализм” фалсафаси билан айнанлаштирилади. Уни кўпинча Афлотун фалсафасини зукколик билан қайта ишлаган ва шу орқали ҳаётийлигини таъминлаган деб ҳам юритишади. XX асрнинг донишманди деб эътироф этилган Бертран Рассел эса Арасту фалсафасини Афлотун фалсафасига ақли расолик киритган таълимот деб баҳо беради. Аслида эса Арасту фалсафаси устози Афлотун таълимотига қараганда жуда чуқур ва ҳаётий фалсафадир. Арасту дунёни ягона деб тушунади. Нариги дунёнинг мавжудлигини инкор этади. Мавжуд реал оламдаги барча нарса-

лар ва ҳодисаларнинг келиб чиқишини ҳам моддий ва ҳамда руҳий асосларга тақайди. Оламдаги моддий борлиқ эса сув, ҳаво, ер, оловдан иборат тўрт унсурдан таркиб топади деб тушунтиради. Ундаги бу қарашлар бевосита Авесто ва зардуштийлик дунёқарашининг таъсири остида шаклланган деб ҳақли тарзда ҳисоблашади кўпгина файласуфлар.

Арастунинг фалсафий таълимоти фалсафанинг жамият ҳаётида тутган ўрнини ва аҳамиятини аниқ белгилаб беришга хизмат қилди. Шундан кейин фалсафий тафаккур тараққиёти Арастунинг ўлмас фалсафий меросига таяниб, ўзининг келгуси ривожланишини дадил давом эттирди.

Қадимги юнон фалсафасининг кейинги даврлари эллинизм маданияти ва қадимги Римдаги ижтимоий-фалсафий фикрлар билан боғлиқ ҳолда ўрганилиши мақсадга мувофиқдир. Рим империясининг Яқин Шарқдаги маданий марказларни босиб олиш ҳисобига ўз ҳудудларини кенгайтириши Рим салтанатидаги маънавий муҳитнинг ўзгаришига олиб келди. Рим жамияти ўз идеалларини ўзи босиб олган тобе халқларнинг маънавий муҳитидан излай бошлади. Дастлаб эрамининг иккинчи асрида зардуштийликнинг алоҳида бир кўриниши бўлган митраизм кенг тарқалди.

Лекин митраизм ижтимоий базасининг торлиги, ғоявий асосларнинг етарлича шакллантирилмаганлиги боис IV аср ўрталарига келиб христиан мафкурасидан мағлубиятга учради. Шу билан бирга христиан дини ва мафкурасининг шаклланишида митраизм таълимотининг таъсири жуда катта бўлди.

Умуман қадимги юнон фалсафаси ҳақида гап кетганида авваламбор:

1) фалсафа алоҳида фан бўлиб шаклланиб унинг тадқиқот предмети аниқ белгилаб олинган эди;

2) оламнинг яхлитлиги ва унда инсонга алоҳида марказий ўрин ажратилиб фалсафий тафаккурнинг амалий аҳамиятига катта эътибор берилган;

3) қадимги юнон фалсафасининг яна бир ўзига хослиги шундаки, олам яхлит ҳолда ўрганилиб, фалсафага барча билимларнинг қомуси сифатида жой ажратилди. Файласуфлар ўз даври фанларининг барча соҳалари билан шуғулланувчи универсал билимлар соҳиби сифатида эътироф этилди;

4) фалсафа – ўз ичига барча соҳа билимларини қамраб олган алоҳида мустақил ижтимоий онг сифатида шакллантирилди ва ҳ.к.

III-БОБ. ЎРТА АСР МУСУЛМОН ШАРҚ ФАЛСАФАСИ

1-§. Ўрта аср ислом фалсафасида ҳақиқат муаммосининг кўтарилиши

Ўрта аср фалсафасининг умумий белгиларидан бири диний дунёқарашнинг тўла ҳукмронлиги ва унга фалсафий тафаккурнинг бўйсундирилиши билан характерланади. Миллоднинг VII-VIII асрларида Миср, Фаластин, Месопотамия, Эрон ва Ўрта Осиёнинг араб халифалиги томонидан босиб олинishi араблар ҳукмронлиги остидаги салтанатнинг маданиятига жуда катта таъсир кўрсатган эди.

Миллоднинг 750 йилида Уммавийлар сулоласи ҳукмронлигига барҳам берилиб, ҳукмронлик ҳошимийлар хонадонига мансуб Аббосийлар сулоласи қўлига ўтганидан кейин 761 йилдан пойтахт Дамашқдан Боғдод шаҳрига кўчирилди. Боғдод тез орада бутун араб халифалигининг сиёсий, иқтисодий ва маданий марказига айлантирила бошланди. Айниқса, аббосий ҳукмдорларидан Хорун ар-Рашид (786-809) ва Маъмун (813-833) даврларида илм-маърифатга жуда катта эътибор берила бошланди. Дастлаб Хорун ар-Рашид даврида бошқа халқларнинг маданий, илмий-фалсафий ютуқларини араб тилига таржима қилиш билан шуғулланадиган “Байт ул-ҳикма” (Билимлар уйи) ташкил топиб, кейинчалик Маъмун ва ундан кейинги ҳукмдорлар даврида илмий тадқиқотлар олиб бориладиган ўз даврининг илмий марказига айланган эди. Бу даврда яҳудий, юнон, сурёний, форс, ҳинд ва бошқа тиллардан ўз даврининг билим хазиналарига айланган асарлар кўплаб араб тилига таржима қилинди. Шу жумладан, Қадимги Юнон файласуфларидан Птоломейнинг “Алмажистий” (Алмогест), Эвклиднинг Ҳандаса (геометрия), Афлотун ва Арастуниг қатор асарлари араб тилига ўгирилди. Айниқса, Арастуниг “Мантиқ” асарининг таржима қилиниши Боғдод зиёлиларининг дунёқарашини бутунлай ўзгаришига олиб келган эди.

Эндиликда дунёни муқаддас китобларда айтилган ақидалар асосида эмас, балки Арастунинг “Мантиқ” китобидаги қонун ва категория (тушунча)лар орқали тафаккур қила бошладилар. Ҳақиқатнинг мезони қилиб мантиқ қонунлари ва талабларига қай даражада мос келиши ёки келмаслигини асос қилиб олина бошланди. Мантиққа қай даражада мос келишлигига қараб, у ёки бу асар тақдирини ҳал қила бошланди. Бундай жараён, айниқса Маъмун халифалиги даврида янада кучайди. Чунки Мусо ал-Хоразмий каби йирик фан арбоблари ҳам ана шундай мафкура таъсири остида эди. Бундай қарашлар аслида олдинроқ Васил ибн Ато (748 йилда вафот этган), Амр ибн Убайд (762 йилда вафот этган) каби ўша давр ҳукмрон қарашлардан фарқ қилувчи қарашларга эга бўлган “Мўътазалийлар” (“ажралиб турувчилар” маъносини беради) деб аталган кишилар томонидан илгари сурилган эди. Бундай қарашлар Арасту “Мантиқ” асарининг таржима қилиниши орқали янада кучайди.

Мўътазалийлар барча нарсага мантиқ тарозуси билан ёндашдилар. Ҳатто муқаддас китоб “Қуръони Карим” даги ақида ва ривоятлар ҳам мантиқ тарозусига солиниб таҳлил қилина бошланди. Улар “Қуръон” оятлари ва суралари ичида ўта мантиқан зиддиятли ҳолатлар мавжудлигини ва бу зиддиятли ҳолатларни мантиқ қоидалари асосида қайта таҳрир қилиш керак деб чиқдилар.

Мўътазалийларнинг асосий мантиқий аргументлари қуйидагилардан иборат бўлган:

1. Аллоҳнинг ажралмас сифатларини тўғри тушуниш керак. Худо ягона, адолатли, абадий – мангудир.

2. Худо (Аллоҳ) ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзи яратган инсонга ўхшаши мумкин эмас.

3. Биз фақат Худонинг мавжудлигини гапиришимиз мумкин.

4. Худо дунёни, шу жумладан, тилнинг ҳам яратувчисиدير.

5. Шунинг учун ҳам Қуръон Аллоҳ томонидан муайян даврда яратилган.

6. Муҳаммад Қуръонни ижод этмаган. У фақат Аллоҳдан ваҳий қабул қилиш орқали бутун инсониятга тортиқ қила олди.

7. Қуръон фақат ўтмиш тўғрисидаги тасаввурларни бера олади. Лекин инсониятнинг келажагига таъсир қилмаслиги керак.

Шуниси диққатга сазоворки, мўътазалийларнинг дунё-қарашига “Авесто” (зардуштийлик) таълимотининг кучли таъсирини кўришимиз мумкин. Масалан: Илоҳий адолат масаласида улар шундай ақидаларни илгари сурадилар. Худо фақат эзгу, яхши ишларни яратади. (Ахура Мазда образи.) Ерда ва самода Худо томонидан ўрнатилган тартиблар, афсона ва ҳодисаларнинг мавжуд ҳолатлари дахлсиздир. Агар ҳақиқатан ҳам Худо қабиҳлик, ёмонликни яратмас экан, унда бу иллатларнинг яратувчиси инсоннинг ўзи, ўз ихтиёри билан (баъзан ёвуз кучлар таъсирида бўлса ҳам) вужудга келтиришини тан олишимиз керак. Бундан шу нарса келиб чиқадики, инсонда ҳам ирода эркинлиги мавжуддир. Аллоҳ сўнгсиз даражада адолатлидир, шунинг учун ҳам кишиларнинг қилмишлари учун тақдирлайди ёки жазолайди. Аллоҳнинг раҳмдиллиги ҳам киши қилмишлари учун олинаётган жазони ўзгартира олмайди. Ҳақиқий мусулмон барча воситалардан фойдаланиб ёмонлик, қабоҳат билан кураш олиб бормоқлари керак. Мана шу кураш жараёнида мусулмонлар фақат эътиқодга суяниб қолмасдан, балки илм-фанга ҳам таяниши зарур. Ақл билан нарса ва ҳодисаларнинг объектив хоссаларини англаб олган ҳолда қабоҳат билан кураш олиб боришлари керак.

Мўътазалийлар кишиларнинг келгуси тақдирини олдиндан белгилаб берувчи “тақдири азал” (фатализм) таълимотига қарши чиқдилар ва бу таълимот билан инсоннинг ижодий фаолияти, **хурфикрлаши** ҳамда шу аснода илм-маърифат, фалсафий тафаккур ривожига кенг йўл очиб беришга интилдилар. Мўътазалийлар таълимоти Маъмун даврида давлатнинг расмий мафқурасига айланди.

Мўътазалийларга қарама-қарши ўлароқ, ортодоксал исломни ҳимоя қилиб чиққанларни мутакаллимлар (яъни калом тарафдорлари) деб аташ расм бўлди. Улар мўътазалийларнинг **Ақл (мантиқ)**ни ҳақиқат мезони деган таълимотига қарши **эътиқодни** ҳақиқат мезони деб чиқдилар. Мутакаллимларнинг фикрича, ёлғончи дунёнинг нарса ва ҳодисаларини ўрганишга асосланган дунёвий мантиқдан ташқари, кишиларнинг ақли, заковати етолмайдиган, фақат Аллоҳгагина аён бўлган илоҳий мантиқ ҳам бор. Кишилардаги дунёвий мантиқ фақат ҳиссий аъзоларимиз тўғрисидаги билимларга асосланади. Дунёвий мантиқ бўйича тўғри бўлиб кўринган нарса аслида ундай эмас. Шунинг учун ҳам

илоҳий калом (Қуръон)ни дунёвий мантиқ орқали текшириш, таҳлил ва таҳрир қилиш мутлақо мумкин эмас, деб чиқишиди. Мутакаллимларнинг йирик вакилларидан бири халифаликнинг шайх ул-исломи ёрдамчиси Аҳмад ибн Ҳанбал (857 йилда вафот этган)дир. У Маъмуннинг мўътазалийларга ён босганлигидан норози бўлиб ўз юрти Арабистонга кетиб қолади ва ўз таълимотининг ташвиқоти билан машғул бўлади. Кейинчалик Аҳмад ибн Ҳанбалнинг таълимоти асосида исломдаги суннийлар оқимиға мансуб бўлган ҳанбалия мазҳаби (XIV асрда) шаклланди. Бу мазҳабнинг XVIII асрга келиб исломдаги энг жангари, мутаассиб кўриниши бўлган ваҳҳобийликнинг келиб чиқишида ғоявий асос бўлиб хизмат қилганлиги эътироф этилади.

Халифа Маъмун вафотидан кейин ал-Хоразмийнинг катта мавқеи туфайли мўътазалийлик салтанатда муайян салмоғини сақлаб қолди. Лекин Мусо ал-Хоразмийнинг вафоти (850)дан кейин, 851 йилдан бошлаб мўътазалийлар расман қувғинликка учрадилар. Ортодоксал исломнинг ҳокимиятдаги мавқеининг кучайиши билан халифаликда ривож топётган илм-фан тараққиётига катта хавф туғила бошланди. Эндиликда илм-фанни, фалсафани ва мўътазалийларнинг ўзларини ҳам хавф-хатардан сақлаб қолиш кун тартибига қалқиб чиққан эди. Боғдод зиёлиларининг сазй-ҳаракати билан бу қарама-қарши йўналган икки фалсафий оқимни бирлаштира оладиган ёки иккаласининг ҳам манфаатларига мос тушадиган ғояни излай бошладилар. Бунда ғоя “Икки ҳақиқат назарияси” деб номланиб, маълум вақтларгача фан ва фалсафанинг дахлсизлигини таъминлашга хизмат қилган эди. Бу назария тарафдорлари билишнинг икки йўли бор деб чиқишади. Булар ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларни билиш орқали олинган билимлар, яъни, “дунёвий ҳақиқат” ҳамда ғойибдан, илоҳий диний эътиқод йўли билан эришилган билимлар, яъни “илоҳий ҳақиқат”. Дунёвий ҳақиқат йўлидан борувчилар ҳам, илоҳий ҳақиқатга эргашувчилар ҳам бири иккинчисига халақит бермасликлари керак. Чунки бу ҳар иккала йўлнинг асосий мақсади ҳам битта — ҳақиқатни топиш ва унга эришишдан иборатдир, деб чиқдилар. IX асрнинг иккинчи ярмида қувғинликка учраган мўътазалийлар асосан Хуросонга, ундан Хоразм ва Моваруннаҳрга қараб қочдилар. Мўътазалийларнинг Хуросон, Хоразм ва Мовароуннаҳрга келиб ўрнашиши илм-фан, фалса-

фа, маърифат ва маданиятнинг бу ўлкаларда мисли кўрилмаган бир суръатда равнақ топишига сабабчи бўлган эди. Уларнинг бу ўлкаларга келиб ўз фаолиятларини давом эттириши оқибатида, мазкур ўлкаларнинг йирик шаҳарларида илмий-фалсафий ва бадиий ижод учун қулай шарт-шароит яратилди.

Ундан ташқари, Хоразм ва Мовароуннаҳр шаҳарларида илм ва маърифатга алоҳида эҳтиром билан қараш муҳити ҳам шаклланган эди. Ўша вақтларда Хоразмшоҳ Маъмуннинг Берунийга қарата “тожу-тахт ўткинчи, илм абадийдир” деб айтган ҳикматли гапларини буюк олим ўзининг “Ҳиндистон” номли асарида ёзиб қолдирган эди.

Ана шу даврларда илм-фан, фалсафа ва адабиёт ривожини учун қулай шарт-шароитнинг мавжудлиги қисқа бир муддат ичида мазкур ўлка маданиятини жаҳоннинг энг илғор қисмига айлантирди. Агар ғарб тадқиқотчилари (Сартон, АҚШ) жаҳон фани ва маданияти тараққиётининг IX асри биринчи ярмини Мусо ал-Хоразмий даври деб айтган бўлса, XI аср биринчи ярмини эса ҳақли равишда Беруний даври дея баҳолаган эди. Чунки IX асрнинг бошларидаёқ ўз даврининг (балки ҳамма даврлар учун ҳам) буюк даҳоларидан Абу Райҳон Беруний билан Ибн Сино ўртасида бўлиб ўтган илмий мунозара орқали инсоният тафаккури ўша пайтларда оламнинг қайси нуқталаригача қамраб ола олганлигини билиб оламиз. Яъни Беруний “Қуёш нури моддийлиги” масаласини Ибн Сино олдига кўндаланг қўйган эди. Ҳолбуки, қуёш нурининг моддий хоссага эга эканлиги XIX асрнинг охиридагина Оврўпо фани томонидан тажриба синсви (Максвелл тажрибалари)да тасдиқланган эди. Ахир бу миллатимизга мансуб бўлган улуг аждодларимизнинг тафаккур доираси, айти пайтда миллий тафаккуримизнинг ҳам ўша пайтдаги миқёсини белгилаб берувчи далил эмасми?

Умуман, IX–XII асрлардаги Ўрта Осиёда илм-фаннинг равнақ топишида мўътазалийларнинг ролини ҳал қилувчи омил бўлган деб ҳисоблаш мумкин. Лекин бу ҳудудлардаги илм-фан равнақини таъминлаган яна бир асос эса мазкур ўлкада қадимдан юксак маданиятнинг мавжуд бўлганлиги, “Авесто” таълимотининг кучли таъсири, зардуштийлик анъаналарининг кучли тарзда сақланиб қолганлигидандир. Мўътазалийларнинг энг кучли ва охириги қароргоҳи ҳам асосан Хоразмда вужудга келди.

IX-XII асрларда Ўрта Осиёда, айниқса, Хоразмда фан ва маданиятнинг гуллаб-яшнашига олиб келган сабаблар тўғрисида гап кетганда, **биринчидан**, бу ўлкада қадимдан илм-фан ривожланиб келганлигини назарда тутмоғимиз керак. **Иккинчидан**, араб халифалиги таркибига қўшилганидан кейин жаҳон халқлари илм-фан ютуқларини араб тили орқали ўзлаштириб олиш эвазига ҳам илмий тафаккур янада бойишига олиб келди. **Учинчидан**, ақл (мантиқ)-ни ҳақиқатнинг мезони деб ҳисоблайдиган мўътазалийларнинг илм-фан равнақиға қўшган ҳиссасини ва илмий муҳитнинг қарор топишидаги бебаҳо ролини ҳам инкор этиб бўлмайди. **Тўртинчидан**, араб халифалиги даврида нисбатан тинчлик қарор топганлигини, бошқа халқлар билан савдо-иқтисодий ва маданий алоқаларнинг кучайганлигини назарда тутмоғимиз керак.

“Мовароуннаҳрда (Ўрта Осиёда демоқчи) илм-фан ривожига хоразмлик олимларнинг қўшган ҳиссасини ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайди, — деб ёзади йирик шарқшунос олима Ф. Сулаймонова. — Математика, астрономия, тарих, кимё, минералогия, табобат, доричилик, тилшунослик. шеърят санъати — поэтиканинг мустақил фан сифатида шаклланиши асосан хоразмликларнинг хизматиدير”¹.

Дарҳақиқат, Марказий Осиё, хусусан, ўзбек фанига асос солган, аждодларимизнинг илмий ютуқларини хотирада сақлаб жаҳон илмий тафаккурининг олдинги қаторига олиб чиққан, Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, шубҳасиз ана шундай улуғ алломалардан бири эди.

2-§. Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий

У Хоразмда 783 йилда туғилиб, 850 йилда Боғдод (Ироқ)да вафот этди. Дастлабки билимларини Хоразмда олган. Отаси сарой аъёнларидан бўлганлиги ва араб халифаси аббосийлар сулоласидан Хорун ар-Рашид (хукмронлик даври 786-809 й.) нинг ўғли Маъмуннинг Хоразмга нойиб (802-805 й.) этиб тайинланганлиги ва ўзига тенгдош Мусо ал-Хоразмийни яқин сафдошлари қаторига қўшганлиги ёш бўлажак олимнинг кейинги тақдирида ҳал этувчи рол ўйнади.

¹ Ф. Сулаймонова. Шарқ ва Ғарб, Тошкент. 1997., 216-бет.

805 йилда Маъмун Боғдод халифалигининг энг қудратли ўлкаси бўлган Хуросонга ҳоким қилиб тайинланиши (Хуросон пойтахти Марв шаҳри) Мусонинг ҳаётида муҳим ўрин тутган давр эди. Маъмун ўз ҳокимлиги пойтахти Марвни Боғдод шаҳрига рақобатдош бўла оладиган шаҳарга айланишини истар эди. 809 йилда Хорун ар-Рашид вафотидан кейин катта ўғли Халифа Амин тахтга ўтиради. 813 йилда Халифа Амин ўлдирилгандан сўнг Маъмун (913-833 й.) Боғдодда халифалик тахтини эгаллайди.

Маъмун Марвда бошлаган хайрли ишларини Боғдодда ҳам давом эттириб “Байт ул-Ҳикма” (илмлар уйи)га асос солди ва ўз даврининг етук олимлари, таржимонлари, шоиру фузалоларига ҳомийлик қила бошлади. “Байт ул-Ҳикма”га дўсти Мусо ал-Хоразмийни бошлиқ қилиб тайинлади, у бу лавозимда умрининг охиригача ўз фаолиятини давом эттиради. Хоразмийга дастлабки буюк шуҳратни “Ҳисоб ал-Ҳинд” (“Ҳинд ҳисоби”) номли рисоласи олиб келган эди. Мазкур рисолада жаҳон фани тарихида биринчи марта ўнлик позицион система ва унинг амалий аҳамияти ҳақида сўз боради.

Мусо ал-Хоразмийнинг ўнлик позицион системаси инсониятга чексиз қулай имкониятлар яратиб бердики, агар мазкур саноқ система бўлмаганида илмий тафаккур бу даражада такомил топиши амримаҳол бўларди. Масалан: 1180703051492863 рақамини ўрта аср ислом олами ва Оврўпо адабиётларида “Минг минг минг минг минг беш марта ва юз минг минг минг минг тўрт марта ва саксон минг минг минг минг тўртта ва кейин етти юз минг минг минг уч марта ва уч минг минг минг минг уч марта ва эллик бир минг минг икки марта ва тўрт юз минг ва тўқсон икки минг ва саккиз юз олтиш уч” деб ўқилган ва ёзилган. Сонларни бу тахлитда ўқиш ва ёзиш математика фанининг, қолаверса, математика билан боғлиқ барча фанларнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатаётган бир пайтда Мусо ал-Хоразмий тўққиз белгидан иборат ҳинд рақами ёрдамида чексиз миқдорларни қайд этувчи ва уни осонлик билан ифодаловчи саноқ системасини кашф этган эди. Ҳиндларнинг тўққиз белгидан иборат рақамлар тизими яроқсиз ҳолатда эди. Чунки бу рақамлар мукамал саноқ системаси бўлиши учун “Сифр” (“Нул”)нинг кашф этилиб ўз ўрнига қўйилиши керак эди. Ал-Хоразмийнинг “0” (нул – сифр)ни кашф этиши инсо-

ният илмий тафаккурининг беқиёс улкан ютуқларидан биридир. Хоразмийнинг “Ҳисоб ал-Ҳинд” (“Ҳинд ҳисоби”) номли рисоласида олтита амал – қўшиш, айириш, кўпайтириш, бўлиш, даражага кўтариш ва квадрат илдиз чиқариш кабилар мавжуддир. Умуман, буюк ватандошимиз ҳозирги замон арифметикасининг асосчиси эканлигига на шарқ ва на ғарб олимлари орасида биронтаси ҳатто шубҳалана олмайдилар.

Ал-Хоразмийнинг яна бир буюк хизмати алгебра фанини кашф этишидир. Алгебра фанининг мустақил фан сифатида вужудга келиши ва ривожланиши бевосита Мусо ал-Хоразмий билан боғлиқдир. “Алгебра” атамасининг ўзи Мусо ал-Хоразмий томонидан ёзилган “Ал-китоб ал мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ва-л муқобала” (“Ал-жабр ва-л-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб”) номи рисоладаги “ал-жабр” сўзининг лотинча ёзилишидан олинган. Бу асар бир неча ўнлаб марта лотин ва бошқа Оврўпо тилларига таржима қилинган. Булардан энг қимматлиси 1145 йили инглиз Роберт Честер ва 1160 йили италиялик Герардо томонидан лотин тилига қилинган таржималардир. Хоразмий ўзининг машҳур “Ал-Жабр”и билан математика тараққиётида янги олий математика босқичига асос солган эди. Ғарб олимлари математика фани тараққиётини икки даврга ажратиб тушунтирадилар. Илк босқични Евклид геометрияси билан боғлаб Евклид босқичи деб атасалар, математика ривожининг юқори, ҳозирги босқичини буюк аждодимиз Хоразмий номи билан боғлайдилар. Математиканинг ҳозирги тараққиёти ҳам Хоразмий босқичи доирасида ривожланаётганлигини айтиб ўтиш лозим. Алгоритмлар назариясини ҳам ал-Хоразмий номи билан боғланганлигини, ҳатто, “Алгоритм” атамаси ҳам лотинчада талаффуз қилинган “Dixsi Алгоритмус” номи билан боғлиқ эканлигидан кўпчиликнинг хабари бор. Алгоритм сўзи ҳозирги замон кибернетика, электрон ҳисоблаш машина (ЭҲМ)лари ва ҳозирги замон информатика жараёнларининг асосий категорияси бўлиб, кишилиқ жамиятининг келгуси тараққиётини буларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Хоразмийнинг бошқа фан соҳаларидаги хизматлари ҳам салмоқли бўлиб, айниқса, жуғрофия, тарих, астрономия фанлари соҳалари бўйича хизматлари каттадир. Маълумотларга кўра халифа Маъмун олимлар олдига Осмон ва Ер-

нинг тўлиқ харитасини тузишни вазифа қилиб белгилаган. Хоразмий эса бу ишларга раҳбарлик қилган. Хариталар “Мажмуи ал Маъмун” — “Дунё харитаси” номи билан юритилган ва у 840 йиллар атрофида ниҳоясига етказилган. Шу муносабат билан Хоразмий жуғрофияга оид “Китоби сурат ал-арз” номли бир асар битган. Бу асарнинг ягона нусхаси (кўлёзма ҳолида) Қоҳирадан топилган бўлиб, анча варақлари йўқолган. Баъзи манбаларда кўрсатилган 22 та харитадан фақат 4 тасигина сақланиб қолинган. Хоразмий ер юзини Авесто таълимотидаги 7 та иқлимга бўлиб ўрганишни тавсия қилади. Шимолий қутбдан то экваторгача етти иқлимга бўлиб ўрганиш асосида ер шарини меридианлардан ташқари яна параллелларга бўлиб ўрганишни бошлаб беради. Параллеллар билан меридианларнинг кесишган нуқталари орқали ер юзи координатларини аниқ белгилаш имкониятлари очилади.

Хоразмийнинг тарихга оид асарлари, хусусан, “Хоразмнинг машҳур кишилари” тўғрисида асар ёзганлиги ва Абу Райҳон Беруний бу асардан тўртта кўчирма олганлиги бизга маълум. Ҳатто бошқа бир асарида пайғамбаримиз Муҳаммад (С.А.В.)нинг туғилган йили, ой ва куни Шамсий йил ҳисобининг 570 йил 20 апрелига тўғри келишини аниқлаб берганлиги ва бу илмий далил барча мусулмонлар томонида эътироф этилганлигини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтмоғимиз керак. Умуман, Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ўрта асрларда етишган ўзбек маданияти классиги, ўзбек фанининг илк тамал тошини қўйган энг буюк аждодимиздир. “Хоразмий ўз асарлари билан Шарқ ва кейинроқ Оврўпо риёзат илмига асос солди” (С. Толстов); “Жаҳон фани тарихининг IX аср биринчи ярмини ҳеч муболағасиз Хоразмий даври деб аташимиз лозим” (Д. Сартон, америкалик олим); Хоразмийнинг “Суръат ал-арз” китобини тадқиқот қилган италиялик олим К. Каллино бу асар ҳақида “Европада ҳеч бир халқ дастлабки даврда Хоразмий эришган ютуққа эришишга ва бундай асар яратишга қодир эмас эди”, дея эътироф этган эди.

Мусо ал-Хоразмий ижоди ва фаолиятига баҳо берганимизда унга Ўрта Осиё халқларининг маънавий меросини ўзлаштириб олган ва шу замин маданий ривожланишини ўз тимсолида намоён эта олган улуг аждодимиз сифатида қарашимиз керак.

3 -§ Форобий ва Ибн Сино фалсафаси

Афлотун фалсафаси негизида диний эътиқодни фалсафий асослашга, фалсафани диний эътиқоднинг хизматкорига айлантиришга йўналтириш ётади. Унинг “ғоялар дунёси” таълимотига кўра табиатдан олдин ғоялар, тушунчалар мавжуд эди. Бунда эса ҳис қилинадиган дунёни иккиламчи даражага тушириб қўйилади. Руҳ, жон – ҳамма нарса, тана эса – ҳеч нарса, ўткинчи деган умумий хулосага олиб келинади. Эндиликда самовий мавжудлик ердаги нарса ва ҳодисаларни, жумладан, одамлар фаолиятини ҳам бошқариб туради. Бу ҳол Афлотуннинг ғоялар дунёсини яхлит дунёвий ақлга айлантириб, алоҳида одамларнинг руҳи ва жони ана шу дунёвий ақлга интилиб яшайди, деган умумий хулосаларнинг келиб чиқишига имкон туғдириб берди.

Арасту таълимоти бўйича тушунчаларнинг мазмуни нарса ва ҳодисаларнинг ўзида мавжуд бўлади. Яъни нарса ва ҳодисалар биз қандай ҳис қилсак айнан шундайдир. Мантиқни эса тафаккурнинг кучли қуролидир деб, табиатни ўрганиш фалсафий билишнинг энг тўғри йўналиши қилиб белгилади. Мантиқ ва унинг қонунларини қурол қилиб олиб фактларни ўрганиш йўли билан ҳақиқатга эришишимиз мумкин деган хулосага келади.

Мусулмон оламида Афлотун ва Арасту фалсафасининг буюк тарғиботчиси, шарҳловчиси ва кўпгина мустақил фалсафий асарларнинг муаллифи сифатида ном қолдирган **Абу Наср Муҳаммад ибн Тархон ал-Форобий** бўлиб, у 870 йилда Сирдарё бўйидаги Фороб шаҳрида туғилиб, 950 йилда Дамашқда вафот этган. Унинг фалсафа ва бошқа фан соҳалари бўйича 160 дан ортиқ асарлар ёзганлиги маълум.

Форобий фалсафий дунёқарашининг ўзига хослиги асосан Афлотун, Арасту, Зардуштийликнинг ва Куръон таълимотларининг ўзаро таъсирида шаклланди. Борлиқни иккига: “Вужуд ул-Вожиб” ва “Вужуд ул-Мумкин”ларга бўлиб тушунади.

“Вужуд ул-Вожиб” (дастлабки “дунёвий ақл”, “дастлабки сабаб”) мавжудлик бўлиб, у барча нарсаларни масалан: материя, шакл, ҳаракат, мақсад, фаолият ва ҳ.к.ларни вужудга келтиради. Ана шу вужудга келтириш жараёни бир қанча эманацион босқичлардан ташкил топади. Эманацион босқичларнинг охириги босқичида ер ва ундаги барча нарса-

лар вужудга келтирилади. Жумладан, ер, сув, ҳаво, олов унсурларни вужудга келтириб, қолган барча нарсалар ана шу тўрт унсурнинг ўзаро бирикмасидан таркиб топади. Ҳар қандай нарса конкрет шаклдан ва тўрт унсурдан ташкил топади. Борлиқ ақл ва илм билан билиб олинади. Фанларнинг ичида энг муҳими ва асосийси мантиқдир. Чунки унинг ёрдамида ҳақиқат ёлғондан ажратиб олинади.

Билим икки босқичдан иборат:

1) Ҳис қилиш аъзолари (сезгилар) орқали киши билишимиз керак бўлган объектнинг ўзгарувчан хоссаларини билиб олади.

2) Тафаккур орқали эса кишилар нарса ва ҳодисаларни ташкил этувчи субстанциялар (моҳият)ни билиб оладилар.

Сезги ва тафаккур киши жонининг хоссаларидир. Жон танадан олдин мавжуд бўлмайди ва бошқа ҳолатга ҳам кўчиб ўтмайди, дейиш ислом таълимотига зид келганлиги учун ҳам нотўғридир. Жон тана ўлганидан кейин ҳам жаннат ёки дўзахда фароғатда ёки азоб-уқубатда ҳаёт кечиради.

Форобийнинг ижтимоий қарашлари ҳам Афлотуннинг давлат тўғрисидаги ва Арастунинг сиёсий қарашлари таъсири остида шаклланган. У жуда кўплаб асарлар ёзган. Бу асарлардан энг машҳури “Фозил одамлар шаҳри” бўлиб, унда у Идеал шаҳар давлати образини яратади. Яъни, Идеал ташкил этилган шаҳар давлатининг ҳукмдорлари бир вақтнинг ўзида файласуф ҳамда имом ҳисобланади. Файласуф сифатида ҳукмдор дунёни мантиқ ёрдамида билиб олади. Имом сифатида эса билиб олган ҳақиқатларини кенг оммага етказиш билан шуғулланади. Форобийда фалсафа илоҳиётдан устун қилиб қўйилади. Илоҳиёт фалсафий (мантиқий) принципларни ҳимоя қилиб чиқади ва бу принципларни диний шаклда шарҳлаб, одамларга етказиш билан шуғулланади.

Ана шундай идеал даражада ташкил этилган фозил одамларнинг шаҳрига қарама-қарши жоҳил одамлардан ташкил топган шаҳар давлатларини кўяди. Жоҳил одамлар шаҳрида одамлар бахт нималигини билмадилар. Бу шаҳар фуқаролари ёлғончи, такаббур, пасткаш, лўттивоз, мансабпарастлардан иборат бўлиб, улар бахт тушунчасини ҳам, унинг моҳиятини ҳам бузиб талқин қиладилар. Мазкур шаҳарларда ҳокимиятнинг ўзи ҳам сохта, алдов, иккиюзламачиликлардан фойдаланадилар.

Фозил (маърифатли) одамлар шахри ҳукмдорларида ўн иккита туғма фазилат (хислат) бўлиши керак. Шулардан дастлабки олтитаси мутлақо бўлиши шарт бўлган фазилатлардир. 1) Соғлом бўлиши; 2) юксак даражада иқтидорли; 3) хотираси кучли бўлиши; 4) зийрак ақл; 5) аниқ, лўнда баён қилиш қобилияти; 6) илмпарвар; 7) лаззатдан (айниқса май ичишдан) ўзини тия билиши; 8) ҳақиқатни ва унга интилувчиларни севиши; 9) мағрур ва истиҳолали; 10) адолатпарвар; 11) ўжар бўлмаслиги; 12) жасур ва журъатли бўлиши керак ва ҳ.к.

Арасту фалсафасини ҳамда Форобий таълимотининг изчил давомчиси сифатида **Абу Али Ҳусайн ибн Абдуллоҳ Ибн Сино** (980 йил Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида туғилиб, 1037 йил 18 июнда Ҳамадон шаҳрида вафот этган) ўз фаолиятини давом эттирди. Ибн Синони шарқ ва ғарб оламида машҳур табиб сифатида билишади. Лекин у ўзини файласуф деб билган ва 450 дан ортиқ ёзган асарларининг 287 тасини фалсафага бағишлаган эди.

Ибн Сино дунёқарашида Арасту, Афлотун фалсафаси билан ислом таълимотининг аралашиб кетганлигини кўрамиз. Унинг таълимоти бўйича “Махлуқот” бор ва “Моҳият” тушунчалари мавжуд. Масалан, алоҳида одам махлуқот, барча инсоният эса Моҳиятни ташкил этади. Инсоният алоҳида кишидан олдин пайдо бўлган. Демак, Моҳият махлуқот (мавжудлик)дан олдин вужудга келади. Моҳият ўз-ўзининг мавжудлигини таъминлайди, унинг (ким томонидандир) яратилишига эҳтиёж сезмайди. Демак, Моҳият мавжудликдан юқори туради. Яъни, инсоният ҳар қандай алоҳида олинган одамдан юқори туради. Моҳиятлар баъзида тасодифий бўлиши ҳам мумкин (яъни, бўлмаслиги ҳам мумкин). Шунингдек, Моҳият зарурий ҳам бўлиши мумкин. Энг асосий зарурий моҳият — бу Аллоҳдир. Демак, Аллоҳ зарурий моҳият экан, қолган моҳиятлар бўлмаслиги ҳам мумкин. Худо табиатни ва ўнта ақлли қудратли кучни вужудга келтирди. Охирги ўнинчи қудратли куч ер юзи дунёсини, инсон танаси ва жонини яратди. Жон инсон танасида яшайди, лекин тана жоннинг қуролидир. Қачонки тана ўлса жон худо томон интилади.

Табиий ҳодисалар яратгучи томонидан яратилганидан кейин табиатнинг ички қонуниятларига бўйсунди. Оламда

сабаб ва оқибат алоқадорлик тизими ҳукмронлик қилади. Бутун олам яхлит бир организмдир ва шунинг учун ҳам унда қонунлардан бўлак нарса бўлиши мумкин эмас. Ҳар қандай организм (тана) каби олам ҳам макон ва замонда ҳаракатланади ва ўзгаради.

Оламни алоҳида олинган инсоннинг қобилияти ёрдамида билиб олиш мумкин. Билишнинг қуроли — мантиқдир. Мантиқ — бу ёлгон билан ҳақиқатни ажратиб берувчи ўлчов бўлиб, у фандир. Рационал (ақлий) билиш Аллоҳдан ваҳий юборилиши орқали олинган билимларни, Аллоҳ томонидан узлуксиз тарзда вужудга келтирилаётган кароматларни ҳам инкор этмайди.

Ибн Синонинг фанлар классификацияси барча фанларни амалиёт фанлари ва назарий фанларга ажратади. Амалиёт фанлари: давлат, шаҳарлар, оила, мулк, хўжаликни бошқариш ва инсоннинг ўзи тўғрисидаги илмларни қамраб олади. Назарий фанлар эса, “биринчи” фан — бу мутлақ борлик тўғрисида; “иккинчи” фан соҳалари — бу математика, астрономия, музика ва физика фанларидир. Энг асосий фан бу абсолют борлиқни ўрганувчи “биринчи” фандир ва ҳ.к.

Фалсафа тарихида Форобий ва Ибн Сино дунёқарашини пантеизмга яқинлигини эътироф этишади. Чунки бу ҳар иккала файласуфнинг дунёқарашида дунёвий ақлнинг табиатга айланишида бир қанча эманацион босқичлардан ўтилиши эътироф этилади. Лекин уларнинг ҳар иккаласининг фалсафий таълимотларида ҳам гарчи пантеистик элементлар учраса-да, уларни соф пантеистик таълимот деб айтиш қийин. Лекин мазкур фалсафий дунёқарашдаги пантеистик мотивлар кейинчалик ислом оламида ҳамда уйғониш ва янги давр Оврўпо фалсафасида соф пантеизм дунёқарашининг шаклланишига туртки бўлган эди.

Пантеизм — бу Худо (Аллоҳни) муайян шаклда тасаввур қилишларни инкор этиб, уни руҳ, дунёвий ақл сифатида эътироф этади. Руҳий ҳолатдаги олам бир қанча (эманацион) босқичлардан ўтиб табиат кўринишига айланади. Табиат бу Худонинг моддий ҳолатдаги кўриниши деб тасаввур қилинишига айтилади. Фалсафий дунёқарашдаги пантеистик мотивлар кейинчалик ислом фалсафий дунёқарашдаги тасаввуф тариқатларининг шаклланишига туртки берган эди. Тасаввуф ёки сўфийлик дунёвий, яъни ҳиссий

аъзоларимизга таъсир этувчи ёлғончи дунё ноз-неъматларига нафрат билан қарашни таълим беради, киши танаси эҳтиёжларини иккинчи даражага туширади, унинг эҳтиёжларига нисбатан лоқайд муносабатда бўлиш орқали инсон руҳи (жони) ўзининг ҳақиқий ўрнига интилишини қўллаб-қувватлашга қаратилган фаолият, интилишларни ўзида муҳассамлаштиради.

4-§. Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний

(973 йилда Хоразмда Кат шаҳрида туғилган ва 1048 йил 13 декабр Ғазна шаҳри (Афғонистон)да вафот этган.) Жаҳон фани ва илмий тафаккури ривожига салмоқли ҳисса қўшган Ўрта аср Шарқининг энг улуғ олимларидан бирidir. У ҳаёти давомида 154 та асар ёзганлиги маълум. Шулардан ўттизга яқини бизгача етиб келган. Машҳур асарларидан “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” (1000 й.), “Геодезия” (1025 й.), “Ҳиндистон” (1031 й.), “Қонуни Масъудий” (1036 й.), “Минералогия” (тах. 1040.), “Сайдона” (1048 й.) ва ҳ.к.

Берунийнинг табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий қарашлари асосан ўз даври фан ютуқлари ҳамда дунёвий мантиқ асосида шаклланди. Буюк олим яшаган давргача ҳам тажриба (эксперимент)га асосланган фан соҳалари шакллана бошлаган эди. Лекин тажрибага асосланган фанлар ўрта аср мусулмон шарқида фақат Беруний ижодида юксакликка кўтарила олди. Шунинг учун ҳам Беруний дунёқарашида ўз даври табиатшунослик фанлари берган маълумотлар орқали дунёнинг манзарасини чизиб беришга ҳаракат қилган. У ўзининг кўпгина асарларида ернинг устки қатламидаги тектоник ўзгаришлар, фазонинг тузилиши, Ернинг ҳаракати ва шакли тўғрисида билдирган фикрлари илмий-фалсафий тафаккурнинг кейинги тараққиётини белгилаб берувчи асос вазифасини ўтаганлиги маълум.

Берунийнинг оламнинг тузилиши тўғрисидаги қарашлари ўз даври фалсафаси ва фанидан анча илгарилаб кетганлигини кўрсатади. У Ибн Сино билан қилган мунозараларида шундай масалаларни кўтарадики, бунга қониқарли жавоб топишнинг ўзи ниҳоятда мушкул эди.

Кўпгина Оврўпо олимлари ўрта аср мусулмон фалсафаси ҳақида сўз кетганда уларни гўё Афлотун ва Арасту фал-

сафаси доирасида фикр юритувчилар тарзида тилга олиб ўтадилар. Беруний Ибн Сино билан қилган мунозарасида Арасту фалсафасининг энг ожиз томонларига эътибор бериб, унинг қусурларини кўрсатиб беради. Масалан: у ўзининг тўртинчи саволида “Нима учун Арасту бўлинмас бўлакча (атом)лар бор деювчиларнинг сўзига қўшилмади?”¹ дея ўз эътирози билан Демокритнинг атом назариясини ҳимоя қилиб чиқди.

Беруний, шунингдек “Биз (яшаб) турган оламдан ташқарида яна бошқа олам бор, бу оламнинг ўзига хос табиати бор бўлиши мумкин”², деган фикрга Арасту нима учун қўшилмайди? Ҳолбуки, “...бошқа оламнинг ҳам бўлиши мумкин бўлади-ку!”³ деган саволлар билан мурожаат қилади. Беруний бу ерда диний таълимотдаги “нариги дунёни” эмас, балки моддий, ҳаракатланувчи, ўзига хос қонуниятига бор дунёни назарда тутди.

Берунийнинг бошқа дунёлар мавжудлиги тўғрисидаги фаразлари фалсафий тафаккуримизнинг, шубҳасиз катта ютуқларидан биридир. Чунки у Арастунинг оламнинг чекланганлиги тўғрисидаги фикрларига қарши бошқа дунёларнинг борлигини эътироф этади.

Ибн Сино Берунийнинг бошқа дунё тўғрисидаги фаразлари бошқа беҳисоб дунёларнинг борлигини тасдиқловчи мантиқий хулосаларни чиқаришга сабабчи бўлади, деб ҳисоблаб, бу фикрни бемаъниликда айблайди. Унга қарши Беруний эса “Агар софистлар деган ном уларга шу сабабдан берилса, унда мен ҳам бу номни олишдан бош тортмайман”⁴, деб жавоб қилган.

У яна, тўққизинчи саволида “Агар иссиқлик марказдан узоклашувчи бўлса, нима учун Қуёшдан бизга иссиқлик келиб етади? Ёруғлик моддами?”⁵ деган савол билан мурожаат қилади. Бизга маълумки, фан ва фалса-

¹ Беруний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари. Тошкент, 1973, 14-бет.

² Ўша асар, 1973, 15-бет.

³ Ўша асар, 1973, 16-бет.

⁴ А.Ж. Шарипов. Беруний фалсафий қарашларида Аристотелнинг натурфилософияси. Беруний туғилган куннинг 1000 йиллигига тўплам. Тошкент, 1973, 77-бет.

⁵ Беруний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари. Тошкент, 1973, 24-бет.

фа тарихида то XIX асрнинг охирларигача ёруғлик (нур) модда эмас, балки материянинг номоддий хоссаси деб келинган. Фақатгина XIX асрнинг 80-йилларида Максвелл тажрибалари орқали қуёш нури тезлиги ва унинг моддийлиги исботланганди.

Ибн Сино устози Арастуни ҳимоя қилиб, “Яна шуни билмакким, нур жисм эмасдур”¹, деб жавоб беради.

XI аср бошларида бу икки буюк олимнинг илмий мунозарасидан шу нарса маълум бўлдики, ўша пайтлардаги инсониятнинг энг етук иқтидор эгалари орқали жаҳон илмий тафаккури уфқлари оламнинг қайси нуқталаригача қамраб олинганлигини билиб олишга имкон ярагади.

Беруний дунёқарашида шу нарса кўзга ташланадики, оламни Худо томонидан яратилганлиги тан олинади. Лекин кейинчалик табиат ўзининг ички қонунлари орқали такомиллашув жараёнини бошдан кечиради. Бундай қарашларни **Деизм фалсафаси** деб аталади. Деистик қарашлар ҳам “Авесто” таълимотидан келиб чиқиб, жаҳон фани ва фалсафасининг мустақил ривожланишига жуда катта хизмат қилган эди. Абу Райҳон Беруний билишда ҳиссий аъзоларимиз ёрдамида олинган билимлар ҳақиқат эканлигини ҳимоя қилиб чиқди. Агар Ибн Сино билишда ақлнинг ролини устувор деб эътироф этганлиги ва у билан рационализм оқимини ҳимоя қилган бўлса, Беруний эса ҳиссий аъзоларимиз ролининг устунлигини эътироф этиб сенсуализмга ён босганлиги маълум.

Умуман, IX–XII асрда минтақамиздаги фан ва маданият равнақи ўрта асрнинг энг юқори поғонасига чиққан эди. Буни кўпгина файласуф ва тарихчи олимларимиз шарқ уйғониш (Ренессанс) даврининг биринчи босқичи деб атайдилар. Биз ана шу давр мутафаккирларидан фақат тўрттасига қисман тўхталиб ўтдик, холос. Аҳмад ал-Фарғоний, Бурҳониддин Марғиноний, Исмойил Бухорий, Ҳаким ат-Термизий, Абу Абдуллоҳ Хоразмий, Замаҳшарий, Чағминий ва шунга ўхшаш жуда кўпчилик алломаларимизга тўхталиб ўта олмадик. Аслида бу мутафаккирларнинг ҳар биттаси илм-фан, маданият равнақида давр яратган буюк сиймолардир.

¹ Беруний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари. Тошкент, 1973, 25-бет.

5-§. XII-XX аср бошларигача Ўрта Осиёда ижтимоий-ахлоқий, фалсафий қарашлар

Одатда, шарқ уйғониш даврининг иккинчи босқичи сифатида қайд қилинадиган Темури ва темурийлар даври ҳам мамлакатимиз ва минтақамиз тарихий тараққиётида жуда катта из қолдирган, инсоният тақдирида бурилиш ясаган ижтимоий-сиёсий ҳодисалар эди. Ана шу буюк сиймолар замони ҳам Баҳовуддин Нақшбанд, Хўжа Аҳрор Вали, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Али Қушчи каби юзлаб олиму фузалоларни етказиб берган эди.

XVI асрдан бошлаб Ўрта Осиё Хива хонлиги, Бухоро амирилиги ва кейинчалик XVIII асрнинг охириларидан бошлаб Қўқон хонликлари ташкил топди. Дунёнинг бошқа минтақалари билан савдо-иқтисодий, маданий алоқаларнинг сустлашуви, ортодоксал исломнинг жамиятда тўла ҳукмрон мафкурага айлантирилиши, феодал тарқоқлик ва ички низоларнинг авж олиши ва бошқа сабаблар туфайли минтақа давлатлари ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий соҳаларда таназзулга юз тута бошлади. Бу инқирознинг бошқа сабабларидан бири сифатида жаҳон миқёсидаги катта ўзгаришларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Хусусан, жаҳон минтақалари орасида савдо йўлларида туя карвонлари ўрнига денгиз (океан) кемалари ҳал қилувчи аҳамият касб эта бошлади. Оқибатда Буюк ипак йўли устида жойлашган шаҳарлар, мамлакатлар эндиликда жуда катта фойда манбасидан ажрала бошлади. Ундан ташқари, жаҳон минтақаларида кечаётган янгиликлар, кашфиётлар, маънавий-маданий муносабатларда тобора қолюқликка юз тута бошлади.

Ижтимоий-иқтисодий таназзул сиёсий тангликни, маънавиятда турғунликни келтириб чиқаради. Бундай ҳолат эса муқаррар равишда кишилар ўртасидаги ахлоқий муносабатларнинг бузилишига сабабчи бўлиши мумкин. Ана шундай шароитда жамиятнинг барча соҳаларини ҳам назорат қиладиган, жамиятдаги инқирознинг янада чуқурлашиб кетишининг олдини оладиган кучли ҳукмрон мафкурага кўпроқ эҳтиёж сезила бошлади. Ана шундай ҳукмрон мавқени эгаллай олиши мумкин бўлган дунёқараш мавжуд ислом мафкураси эди. Бухоро, Хива мадрасаларида XVI асрдан бошлаб темурийлар даврида анъанага айланган дунёвий фанларни ўқитишга чек қўйилди. Эндиликда, давлат шарият қонун-

қоидалари асосидагина жамият олдидаги ўз вазифасини уд-далашга йўналиш ола бошлади.

Бу ҳол муқаррар тарзда ўша давр ижтимоий фикрлари-га, адабиёт, санъат ва маънавиятнинг бошқа-бошқа соҳала-рига таъсир кўрсатмасдан қолмасди. Қарийб тўрт юз йил-лик турғунлик ўша давр фалсафий тафаккурида акс этган эди. Фақатгина XVIII аср охирларига келиб хонликлар ва амирлик марказларида бадиий ҳамда тарихий воқеликни акс эттирадиган тарихий-адабий муҳит шакллана бошлади.

Хива шаҳрида Абулғози Баҳодирхон томонидан асос со-линган тарихчилик мактаби (XVII аср) XIX аср бошларида Мунис Хоразмий, кейинчалик Огаҳий, Комил Хоразмий ва Баёнийлар давом эттирган Хива адабий-тарихий муҳити даврида бироз жонланди.

Шу ўринда Хоразм (Хива)да шаклланган адабий-тари-хий муҳитнинг ўзбек тили, ўзбек адабиёти ва умуман тур-кий тилнинг мустақил адабий тил сифатида шаклланиши-даги аҳамияти адабиётларимизда ўзининг муносиб ўрнини топа олган эмас. Бухорода ижод этилган тарихий асарлар (масалан, Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома” асари ёки Кўқонда “Тарихи Фарғона” ва бошқа асарлар) асосан форс тилида ижод этиларди. Кўқон адабий муҳитида туркий ва форсий тил тенг даражада ардоқланган бўлса, Бухородаги адабий муҳитда деярли форсий тилда ижод қилинарди.

Хоразм (Хива)да шаклланган адабий-тарихий муҳит фа-қат туркий (ўзбек) тилида ижод этилиб ўзбек тилининг ҳукмронлик муҳитини яратган эди. Ундан ташқари, Хива тарихий-адабий муҳитида Мунис, Огаҳий, Феруз, Комил, Баёний, Чокар ва бошқа кўпгина иқтидорли шоирлар, та-рихчилар томонидан Хоразм тарихининг узоқ ўтмишдан то ўз даврларигача бўлган воқеа ва ҳодисаларни акс эттирган кўп томлик асарларини туркий (ўзбек) тилда ёздилар. Улар бу билан чекланмасдан Мирхонднинг “Равзат ус-Сафо”, Фирдавсийнинг “Шоҳнома”, Саъдийнинг “Ғулистон” каби шарқда жуда машҳур бўлган юзлаб асарларни араб ва форс тилидан ўзбек тилига ўтирганлар.

Хива тарихий-адабий муҳитида XIX асрнинг етмишин-чи йилларида Эрондан ускуналар сотиб олиб келиб, Хива шаҳрида Ўрта Осиёда биринчи китоб нашриётига асос со-линди. Унда илк чиққан китоб Алишер Навоийнинг “Хам-са” асаридир.

Хуллас, XVI-XIX асрларда Туркистонда ижтимоий-ахлоқий, диний, илмий, бадий ва фалсафий фикрлар ўз даври ҳукмрон мафкураси таъсирининг ўта кучли бўлганлиги билан тарихий ривожланишнинг бошқа даврларидан кескин фарқ қилиб туради.

6-§. Маърифат — бу мустақиллик демак

Маълумки, Ўрта Осиё 1853 йилдан то 1882 йилгача Чор Россияси томонидан босиб олинди. Албатта мустамлакачилик сиёсати халқимиз бошига сон-саноксиз кулфатлар олиб келганини ҳеч ким инкор эта олмайди. Оқ подшо ҳукумати ўлкамизда дунёвий фанларни ўқитадиган мактаблар очиб, халқимизни дунёвий маданият билан таништиришга шошилмас эдилар. Улар ўлкада ўрта асрга хос ижтимоий муносабатлар сақланиб қолишидан кўпроқ манфаатдор бўлганлар. Ахир, халқни маърифатли қилиш билан бир пайтда мустамлакачилик сиёсатини давом эттириб бўлмаслигини аниқ билардилар.

XIX асрнинг 80-йилларида Исмоил Ғаспирали (Ғаспринский) томонидан жадидлар ҳаракатига асос солинди. У Россия империясидаги мусулмон туркий халқлар асосан эски услубда ўқитиладиган мактаб-мадраса тизимидан воз кечиб, янги (жадид) услубда (Оврўпоча) ўқитиш системасига ўтиш орқали дунёвий маърифатга эришиш мумкин, деб чиқди.

Аслида бу ғоя ўрта аср шарқида кенг тарқалган бўлиб унда асосан юрт, мамлакат ҳукмдорларини маърифатли қилиш орқали юртда осойишталик, адолатли жамият ўрнатиш мумкин деб ҳисоблаганлар. Масалан, Алишер Навоий маърифатли шоҳ Искандар образини яратиб темурий шаҳзодаларни шу руҳда тарбиялаб адолатли жамиятни қуришни орзу қилган эди.

XVIII аср француз маърифатпарварлари эса адолатли замонга барча фуқароларни дунёвий илмлар билан маърифатли қилиш орқали эришиш мумкин деб чиқдилар. Улар маърифатли шахс деганда, биринчи навбатда дунёвий илмлар билан қуролланган тафаккурга эга бўлиш кераклигини эътиборга олганлар. Иккинчидан, ўз даври ижтимоий муҳит талаблари асосида шаклланган ахлоқ нормаларига тўла риоя қилишни назарда тутганлар. Учунчидан эса, маърифатли киши албатта гуманизм руҳида (яъни эзулик руҳида) тарбия топган бўлиши керак деб тушунганлар.

Бундай қарашлар XVIII аср охирлари XIX асрнинг биринчи ярмида Россияда ҳам кенг тарқалди. Исмоил Ғаспирали Россия мусулмон-туркий қавмларни махсус асоратда сақлаш орқали мустамлакачилик сиёсатини узоқ давом эттиришга уринаётганлигини пайқар эди. Бу мустамлакачилик асоратидан қутулиб чиқишнинг ягона йўлини жадидчилар халқни оврўпоча жадид услубида ўқитиб, маърифатли қилишда деб ҳисоблар эди.

Исмоил Ғаспирали жадидлар ҳаракатидан икки мақсадни кўзлар эди. Биринчидан, мусулмон-туркий қавмларни маърифатли қилиш йўли билан мустамлака асоратидан қутулишни орзу қилса, иккинчидан, Россия салтанатидаги барча туркий қавмларни ягона тарихий бирлик (миллат) сифатида бирлаштирмоқчи бўлган эди. Ана шу мақсадда 1886 йилдан бошлаб чоп этила бошлаган “Таржумон” газетаси мусулмон-турк қавмлари орасида жуда катта эътибор топган эди. Газета орада катта-катта танаффуслар билан бўлсада, то 1914 йилгача нашр этилиб турган эди.

Жадидлар ҳаракатидан олдин ҳам Ўрта Осиёда илм-маърифатни тарғиб қилувчи шоирлар, зиёлилар мавжуд эди. (Масалан, Муқимий, Аҳмад Дониш, Феруз қабилар.) Лекин уларнинг интилишлари бутун халқни маърифатли қилиш учун оммавий тус олган ҳаракатнинг ҳукмрон мафқурасига айланмаган эди.

Жадидлар мафқураси Туркистонда Дукчи Эшон кўзғолони аёвсиз тарзда бостирилгандан сўнг тез тарқала бошлади. Айниқса, 1905-1907 йилларда инқилобий ҳаракатнинг таъсири остида бу ҳаракат Тошкент, Самарқанд, Фарғона водийсида кенг оммалаша бошлади.

Маҳмудхўжа Бехбудий Туркистон жадидларининг ёрқин намояндаси эди. У (1879-1919)нинг фаолияти айниқса икки нарсга, биринчидан, ўрта асрчиликка, иккинчидан, Туркистонни бошқараётган мустамлакачи ҳокимиятга қарши қаратилган эди.

Бехбудий 1913 йилда “Самарқанд” номли газетани ва шу йили “Ойина” журналини таъсис эттирди. У 1905 йилдан бошлаб фаолият олиб бораётган “Мусулмонлар иттифоқи” партияси номидан сиёсий талаблар билан Марказий ҳокимиятга чиқа бошлади. 1914 йилда Давлат Думасидаги Мусулмонлар фракциясининг мажлисида Туркистон ўлкаси бўйича ўз мулоҳазаларини гапириб бериш учун Петер-

бурга чақирилди. Ўлкани бошқаришнинг ислоҳоти бўйича Беҳбудий илгари сурган лойиҳа асосан тубандагиларни назарда тутар эди: ўлкани бошқаришнинг маркази қилиб Тошкент белгилансин; вилоятларда маҳаллий вакиллардан ташкил топган ячейкалар бўлиши кўзда тутилсин; ҳар бир вилоят ячейкаларида олий ёки ўрта маълумотга эга бўлганлардан тўртта вакил сайлансин; бўлим (ячейка) раиси дунёвий таълим олган бўлиши шарт ва ҳ.к. Беҳбудий ўз мақолаларида халқни дунёвий билим олишга чақирар эди. У эндиликда дунёнинг тақдирини диний эмас, балки дунёвий илмлар ҳал қилишини билар эди.

Беҳбудий қарашларида исломий қадриятлар билан дунёвий илмларни эгаллаган маҳаллий миллат вакилларини шакллантиришни орзу қилганлиги кўринади. У маърифатсиз на тараққиёт ва на адолат бўлиши мумкин эмаслигини ўз халқига қайта-қайта уқтирар эди.

Жадидлар қисмати қанчалик аянчли бўлмасин уларнинг миллат онгининг шаклланишидаги буюк хизматларини эътироф этмоғимиз керак. Жадидлар мафкураси миллий тафаккурнинг шаклланишидаги аҳамияти шунчалик улуғвор бўлганки, уларнинг таъсирини XX асрнинг йигирманчи-ўттизинчи йилларида етишган ҳар бир зиёли тимсолида кўришимиз мумкин эди.

IV БОБ. МИЛЛИЙ ТАФАККУРНИНГ ДУНЁ-ВИЙ АСОСЛАРИ

1-§. Оврўпода уйғониш даври фалсафаси

Биз юқоридаги бобларда эрамиздан олдинги биринчи минг йилликда Ўрта Осиё ва Эрон халқлари маданияти, хусусан, Авесто таълимоти билан боғлиқ маданияти ва маънавиятининг қадимги Юнон фани, маданияти ва фалсафасига таъсири тўғрисида тўхталиб ўтдик. Қадимги Юнон фалсафий тафаккурининг шарқ диний-фалсафий тафаккурига таъсири ҳам ниҳоятда баракали бўлганлигини ҳам қисқача қайд этдик. IX-XI асрларда мусулмон халқларидаги маданий кўтаринкилик бу ўлка халқларини ижтимоий тараққиётнинг олдинги ўринларига чиқишига олиб келган эди. Ана шу маънавий-маданий кўтаринкилик эндиликда ғарб дунёсининг бошқа минтақа халқлари маданиятига кучли таъсир ўтказганлигини ҳам инкор этиб бўлмас тарихий ҳақиқат эканлигини эсда тутмоғимиз керак.

Уйғониш даври Оврўпосининг табиий-илмий тафаккури бевосита араб-мусулмон халқлари маданиятининг, хусусан, Ўрта Осиё ва Хуросон мутафаккирларининг таъсири остида шакллана борди. Мусо ал-Хоразмий Оврўпо фанига ўзининг ўнлик санок системаси, арифметик амаллар, алгебра, алгоритмлар назарияси, жуғрофия ва бошқа фан соҳалари бўйича дунёвий-илмий тафаккурнинг шаклланиши учун асос яратган бўлса, Форобий, Ибн Сино фалсафаси бир қатор Оврўпо ўлкаларида дунёга янгича мантиқий назар билан қарашларни вужудга келтиришга сабабчи бўлган эди.

Аслида қадимги Шарқда вужудга келган, қадимги Юнонистонда муайян мантиқий тизимга келтирилган, Яқин ва Ўрта Шарқ маънавий-маданий муҳитининг шаклланишида бевосита иштирок этиб бойитилган шарқ дунёвий тафаккури яна ғарб маънавиятига таъсир қилиб, ўз тақомилига эриша бошлади. Агар, Беруний XI асрнинг биринчи ярмида туриб,

оламнинг маркази Ер эмас Қуёш деб ҳисобловчиларнинг фикрларини рад этиб бўлмаслигини ёқлаб чиққан бўлса, бу назариянинг тўғрилигини Николай Коперник математик ҳисоблар ва изчил мантиққа суяниб тўла асослаб берган эди. Ёки Берунийнинг бошқа дунёлар тўғрисидаги фаразлари Уйғониш даври Оврўпосининг яна бир буюк сиймоси Жордано Брунонинг қарашларида ўз тақомилига етказилган эди.

Оврўпода шаклланган дунёвий қарашлар, асосан фалсафий (дунёни мантиқ қонунлари ва категориялари орқали англаш) ҳулосалар ва илмий (тажриба синовидан ўтган билимлар) тасаввурларга суянади. Миллатимизнинг ўзига хос дунёни англаш жараёни, тарихий тажрибалар, миллий қадриятлар билан бир қаторда XVI -XX аср Оврўпо фани ва фалсафасининг эришган ютуқларига ҳам асосланади. Бу эса миллий тафаккуримизда умуминсоний қадриятларнинг устуворлигини таъминлашдаги аҳамиятини янада мустаҳкамлайди ва миллий тафаккуримизнинг эзгулик томон йўналишини белгилаб берувчи муҳим омилга айланади.

Оврўпода Уйғониш (Ренессанс) даврининг энг муҳим хусусиятларидан бири шу бўлдики, XV-XVI асрларда жамият ҳаётида шаҳарларнинг роли орта бошлади. Мануфактура ишлаб чиқаришнинг асосий тармоғига айланиб, халқаро савдо-иқтисодий ва маънавий алоқалар кучая бошлади. Денгиз ва океан сув йўллари ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Оврўполикларнинг ўтмиш маданиятига қизиқиши ҳамда дунёвий билимларга чанқоқлиги орта бошлади. Энг муҳими, бу даврда инсониятнинг келгуси илмий-фалсафий, бадиий тафаккури тараққиётини белгилаб берган ноёб истеъдод эгалари етишиб чиқди. Леонардо да-Винчи, Микеланжело, Николай Кузанский, Николай Коперник, Жордано Бруно, Галилео Галилей ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу даврда оламнинг тузилиши тўғрисидаги буюк кашфиётлар яратилди. Фан тарихида ана шу буюк ўзгаришлар даври улуғ поляк олими **Николай Коперникдан** (1473-1542) бошланади.

Николай Коперниккача юнон файласуфи Арасту-Птоломейлар томонидан асос солинган оламнинг гео (ер) центрик системаси мавжуд бўлиб, унда ер оламнинг маркази, барча оғир jismlar ерда жойлашган деб ҳисобланар эди. Ердан юқори кўтарилганимиз сари енгил jismlar ўрин

ола бошлайди. Ердан узоқдаги юлдузлар, ой, қуёш ва бошқалар энг енгил жисм, оғирлиги, ранги шаклга эга бўлмаган эфир моддасидан таркиб топган деб ишонтирилган эди.

Николай Коперник Оламнинг гелиоцентрик системаси ҳақидаги ғояни дастлаб 1509 йилда ўзининг “Николай Коперникнинг осмон ҳаракатларига доир гипотезалар ҳақидаги кичик шарҳи” номли асарида баён қилиб берди. Бу асарда илгари сурилган фикрлар Арасту-Птоломей геоцентрик системасига зид келарди. Коперникнинг илгари сурган хулосалари тубандагича:

1. Ер маркази Олам маркази бўлмай, оғирлик ва Ой сферасининг марказидир.

2. Ҳамма сфералар Қуёш атрофида, марказий нуқта атрофида айланганидек айланадилар.

3. Осмон гумбазининг кўринмас ҳаракатлари осмон гумбазини ҳаракатидан эмас, балки Ер ҳаракатидан келиб чиқади. Ер ўзини қуршаб олган барча элементлар билан бирликда ўз ўқи атрофида айланади. Аммо Осмон гумбазини ва осмоннинг энг юқори қаватлари ҳаракатсиздир.

4. Қуёшнинг кўринмас ҳаракати Қуёш ҳаракатидан эмас, балки Қуёш атрофида айланадиган сайёралардан бири бўлган Ернинг ҳаракатидан келиб чиқади.

5. Сайёраларнинг олдинга ва орқага қараб кўринма ҳаракатлари уларнинг ўз ҳаракатларидан ва, шунингдек, Ер ҳаракатидан келиб чиқади.

Коперникнинг бу фаразлари ҳали математик ҳисоблар билан асосланмаган эди. У умри давомида ўз гипотезасини исботлаш учун жуда қизғин иш олиб борди. Математика, фалсафа ва шунингдек, ўз давридаги бошқа фанларни синчиклаб ўрганиб ўзининг гелио (қуёш) центрик назариясига асос солди.

1542 йилда 69 ёшли Коперник ўз қарашларининг мукамал баёнига нашрга топширди. Нюрнбергда унинг китоби босиб чиқарилди. Лекин китобнинг биринчи нусхасини муаллифга олиб келганларида у умрининг охириги дақиқаларини, ўлим талвасасини бошидан кечираётган эди. Бу китоб “Осмон сферасининг айланиши ҳақида”, дея номланган эди.

Коперник таълимоти бўйича, Қуёш олам маркази ҳисобланади. Ўша вақтда маълум бўлган олтита сайёра, шу жумладан, Ер ҳам Қуёш атрофида маълум қонуният асосида

айланади. У Ер ҳаракатига асосланиб, йил фаслларини аниқ тушунтириб бера олди. Қуёш билан Ер орасидаги масофани астрономик бирлик сифатида қабул қилган ҳолда бошқа сайёраларнинг олам марказидан қанча масофада жойлашганлигини ҳам белгилаб берди.

Коперник Қуёш системаси тузилиши ҳақидаги оламнинг янги манзарасини чизиб кўрсатиб беришидан ташқари, Арасту-Птоломейларнинг геоцентрик системасидаги жумбоқ бўлиб турган кўпгина муаммоларнинг ҳам ечимини топган эди.

Лекин Коперник осмон гумбазидаги юлдузларни ҳаракатсиз деб қабул қилди. У ерни ҳаракатга келтириб, осмон гумбазидаги юлдузлар сферасини тўхтатиб қўйган бўлса ҳам, илмий, фалсафий тафаккур тараққиётида жуда катта инқилобий ўзгаришлар ясади. Энди оламнинг жонсиз, ҳаракатсиз деб ҳисобланган юлдузлар сфераси ҳақидаги тасаввурларни парчалаб ташлаб, оламнинг бепоён (чексиз)лигини кўрсатиб бериш унинг ворисларига қолган эди.

1600 йил феврал кунларининг бирида бутун христиан оламининг маркази Рим шаҳрининг Гуллар майдонида катта гулхан ёқилди. Бу гулхан оловида Коперник таълимотининг изчил ҳимоячиси ва тарғиботчиси, ўз даврининг буюк ақл эгаси бўлган файласуф **Жордано Бруно** (1548-1600)нинг порлоқ ҳаёти кулга айлантирилди. Бруно Коперник таълимотининг тарғиботчисигина эмас, балки уни ривожлантирувчиси ҳамдир. Агар Коперник таълимотида Олам ҳаракатсиз юлдузлар сфераси билан чеклаб қўйилган бўлса, Бруно бу чегарани рад этди. У Олам беҳисоб дунёлар билан тўлган чексизликдир, деган дадил хулосага келди. XI аср бошларида дастлаб Берунийнинг Арасту геоцентрик назариясига қарши ўз ҳаракат қонунларига ва алоҳида марказларига эга бўлган бошқа дунёларнинг мавжуд бўлиши мумкинлиги ҳақидаги фаразлари олти юз йилдан кейин оврўполик файласуф тимсолида ўз маслакдошини топган эди.

Агар Коперник таълимотида Ер оламнинг маркази эканлиги рад қилинган бўлса, Бруно тирик организмлар, ҳаёт фақат ергагина хос ҳодиса эмас, балки чексиз оламнинг умумий хусусиятидир, деган фаразни ўртага ташлади. У ҳаёт мавжуд бўлган сайёралар Оламда чексиз ва турли-туман ҳамда ранг-баранглиги тўғрисидаги ўз таълимотини яратди. Бу таълимот бўйича оламда мавжуд нарсалар моддий хусусиятга эга бўлиб, унинг ибтидоси (бошланғич нуқтаси) ва

интиҳоси (якуни) бўлиши мумкин эмас. Бундай қарашлар черков таълимотига зид эди.

Коперник таълимотининг изчил ҳимоячиси ва давомчиларидан бири буюк немис олими **Иоганн Кеплер** (1571-1630) эди. У сайёралар ҳаракатининг учта қонунини кашф этди.

Бу қонунлар Коперник назариясининг тўғри эканлигини кўрсатди. Кеплер қонунлари назарий астрономия тараққиётида янги давр очиб, ўша вақт талабларидан ҳам аниқлик билан Куёш системасидаги jismlarнинг вазиятларини олдиндан айтиб бериш имконини туғдирди.

Оврўпо уйғониш даври фалсафасини якунлаб шуни қайд қилиш керакки, ўша давр фалсафасининг умумий хусусиятлари тубандагилардан иборат: 1. Антик давр Оврўпосининг фани, маданияти ва фалсафасини ўрганишга қизиқиш кучайди. 2. Диний билимлар дунёни англашнинг ягона воситаси, манбаси эканлиги инкор қилинди. Эндиликда христиан эътиқоди авлиёлари қаторига қадимги юнон файласуфларининг мавқеи тенглаштирилди. Оламни билишда дунёвий билимларнинг роли бирламчи эканлигига шубҳа қилишга ўрин қолдирилмади. 3. Бу давр фалсафасининг энг асосий белгиси – антропоцентризмдир. Яъни, эндиликда тадқиқот марказига худо эмас, балки ўзига хос манфаатлари мавжуд бўлган инсоннинг ўзи қўйилди. Бу давр фалсафасида Дунёда Инсоннинг ўрни, унинг эркинлиги, унинг тақдири масаласи ўша давр мутафаккирларини ҳаяжонга солганлар. Эндиликда, инсон ва табиат, сўнгра диний эътиқод ва унинг муаммоларидан иборат қадриятлар тизими шаклланди. 4. Бу даврнинг яна бир энг муҳим белгиларидан бири диннинг фандан, фалсафадан, сўнгра сиёсат ва ахлоқий қадриятлардан ажратилиши эди. Эндиликда давлат ахлоқ, фан, фалсафага диний эътиқод кўзи билан қарашларга барҳам берди. Тажрибавий фанлар аста-секинлик билан ҳақиқий билимларни берувчи ягона манбага айлана бошлади. Шу сабабли Галилео Галилей тажрибалари табиатшунослик фанлари тараққиётида янги давр бошланганлигидан дарак берарди.

2-§. Янги давр Оврўпо фалсафаси

XVII асрда Оврўпода мустақил фан соҳалари сифатида кўпгина табиатшунослик фанлари фалсафадан ажралиб чиқа бошлади. Физика, химия, биология, математика, механи-

ка ва бошқалар шулар жумласидандир. Аммо, билимнинг умумилмий услуб (метод)ларини ишлаб чиқиш ва табиатшунослик фанларининг қўлга киритган ютуқларини умумлаштириш ҳамда системалаштириш зарурати кун тартибда турар эди. Бундай талаблар янги давр фалсафасининг асосий йўналишини белгилаб берар ва фалсафанинг фанлар тизимидаги алоҳида мавқеини кўрсатиб турарди. Энди фанлар фалсафаси шакллана бошлади.

Эндиликда, янги давр фалсафасининг диққат марказида билиш назарияси, барча фанлар учун ҳақиқий билимларни сохталаридан ажратиб олиб, уларнинг умумий йўналишини белгилаб беришдек вазифа турар эди. Агар, хусусий фанлар табиат қонунларини кашф қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўйсалар, фалсафа эса барча фанлар учун тенг таъсир қиладиган тафаккур қонунларини очишни ўз олдига вазифа қилиб белгилади. Ана шундай вазифаларни адо этиш учун Ф. Бэкон, Т. Гоббс, Р. Декарт, Ж. Локк, Г. Лейбниц каби машҳур мутафаккирлар фаолият олиб борганлар. Улар мантикий қонунларни излай бошладилар. Бу мутафаккирлар ақл билан реал ҳаёт ўртасида чалкашликларга сабабчи бўладиган олдин сажда қилиниб келинган ва катта обрўга эга ғоялар, таълимотларга дуч келдилар. (Мас. фалсафий тош, ал-химия ҳ.к.) Бундан қутулиш йўлларини излай бошлайдилар. Шу тартибда “Соф ақл” ғояси юзага қалқиб чиқди. “Соф ақл” тушунчаси онгимизда ўрнашиб қолган сохта назариялар, уларга ва ҳодисаларнинг моҳиятини англашга халақит берувчилардан холи бўлган соф билим. Улар абадий, тўлиқ, мутлақ ва барча одамлар томонидан эътироф этилган ҳақиқатларга олиб келувчи билишнинг ҳақиқий ҳамда асосий услубияти (методи)ни излай бошладилар. Янги услуб асосида ҳақиқатни излашнинг энг тўғри йўли деб ҳиссий аъзоларимиз орқали олинган билимларни тажриба синовидан ўтказиш билан ҳақиқатга эришишни тушундилар. Бундай қарашларни фалсафада сенсуализм таълимоти деб айтилади. Сенсуализм тарафдорлари Ф. Бэкон, Т. Гоббс, Ж. Локк ва бошқалардир. Аксинча, ҳақиқий билимларни олишда кишининг тафаккур қилиш қобилияти, ақлий умумлаштириш имкониятлари ҳал қилувчи аҳамият касб этади, деювчи файласуфларни рационализм тарафдорлари деб айтилади. Уларга Р. Декарт, Г. Лейбниц, Б. Спиноза ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Ҳиссий аъзоларимиз орқали олинган билимларни ҳақиқий билимлар, деб ҳисобловчи Ж. Локк ўз вақтида ҳиссий аъзоларимиз ҳам айнан бир вақтнинг ўзида алоҳида олинган нарсалар тўғрисида турлича тасаввурлар уйғотади, деб бундай билимларнинг нисбий характерини эътироф этган эди.

Бундай билимлар ташқи олам тўғрисидаги ахборотларни олишда ягона илинждир. Аслида, ташқи дунё воқеа ва ҳодисалари бизга ҳиссий аъзоларимиз берган маълумотларга мос келадими? Бу ҳол, ташқи олам предмет ва ҳодисаларнинг ҳақиқатан ҳам борлигини биз тўлиқ ишонч билан тасдиқлай олмаймиз, деб чиққан янги фалсафий таълимотнинг келиб чиқишига сабабчи бўлган эди. Буни биз **субъектив идеализм** деб атаймиз.

Жорж Беркли (1685-1753) мазкур мантиқий қурилмага асосланган ҳолда фалсафанинг таянч категорияларининг реаллигига шубҳа туғдиришга уринди. Унинг таълимоти бўйича ҳиссий аъзоларимиз ташқи олам нарса ва ҳодисалари билан субъект онгини боғлаб турувчи ягона восита экан, унда ҳиссий аъзоларимизга таъсир этувчи нарсаларгина реал мавжуд нарсалардир. У реал мавжуд нарсалар деганда, айни пайтда ёки келажакда ҳис (сезиш) қилишимиз мумкин бўлган нарсалар назарда тутилади. Нарса ва ҳодисаларнинг муайян хосса ёки хусусият (сифат)ларига қараб умумлаштирувчи тушунчалар тагида ҳеч қандай мазмун мавжуд эмас. Теварак-атрофимизда сезгиларимизга таъсир этувчи конкрет нарса ва ҳодисалар мавжуд. Лекин “Материя” ёки “Субстанция” тушунчалари ҳеч қандай маънони англамайди, деб чиқди.

Демак, дейди Беркли, Оврўпо фани асосан материя, субстанция тушунчалари асосига қурилган экан унда бу фанлар ҳеч қанақа нарсани акс эттирмайдиган, ҳеч қандай мазмунга эга бўлмаган тушунчалар асосига қурилган. “Материя” бутун дунёнинг асосини ташкил этади, деган фикрни олимлар ўйлаб чиқарганлар. Берклининг фикрича, барча нарсалар ёки реал жараёнлар кишилар учун сезгилар маъмуаси (йиғиндиси)дан ўзга нарса эмас.

Предметлар тўғрисидаги одамлар миясида шаклланган образлар ҳиссий аъзоларимизнинг берган маълумотлари асосида шаклланади, ҳолос. Бизнинг нарсалар тўғрисида миямиздаги образлар нарсаларнинг ўзидан тубдан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам ҳис қилаётган буюмнинг ўзи сезгиларимиз комплексидан бошқа нарса эмас.

Ж. Берклининг давомчиси **Давид Юм** (1711-1776) эса шу йўналиш бўйича янада илгари кетиб нафақат “Субстанция” ёки “Материя” тушунчалари, балки бундай мазмунсиз, бе-маъно тушунчалар сирасига “фан”, “сабабият”, “оқибат”, “зарурият”, “тасодиф” каби кўпгина фан ва фалсафанинг асосий таянч категорияларини ҳам киритди. Кўпгина файласуфлар бундай таълимотни кўр-кўрона инкор этиб кўя қолдилар. Лекин унинг аргументларига асосли жавоб топишолмади. Бунинг уддасидан эса буюк немис классик фалсафасининг асосчиси Иммануэл Кантгина чиқа олган эди.

3-§. Француз маърифатпарварлари ва уларнинг таълимоти

Француз маърифатпарварларининг дунёқараши асосан XVIII аср француз материализмига асосланган, жамиятни тубдан қайта қуриш учун бўлган интилишларни ўзида му-жассамлаштирувчи ижтимоий қарашлар мажмуасидан иборат бўлган фалсафий таълимотдир.

Ўша пайтда Оврўпо ижтимоий муҳотида кескин бури-лишлар даври бошланган эди. Бу бир томондан, христиан католик черкови жамият устидан ўзининг ҳукмронлигини йўқотган; иккинчи томондан эса христиан черкови мафкурасининг ўрнини эгаллаши керак бўлган, кўпчилик томондан эътироф этилган изчил таълимот шаклланиб етмаган даврларга тўғри келди. Жамиятнинг илгор зиёлилари олди-да жамиятни қандай қилиб ақлга мувофиқ тарзда қайта курса бўлади? — деган савол кўндаланг турган эди. Бунга улар жамиятнинг барча аъзоларини дунёвий фанларни ўқитиш орқали эришиш мумкин, деган хулосага келишди-лар. Қурилиши зарур бўлган жамиятда: 1) дунёвий тараққиёт йўлидан бориши керак; 2) давлат кўпчилик фуқароларнинг хоҳиш-иродасини қонунлаштириб, уни амалга оширувчи сиёсий ташкилот бўлиши керак; 3) давлатни диндан, мактабни черковдан ажратиш принципларига амал қилиниши керак; 4) жамиятнинг бош тамойили гуманизм ғояларига содиқ ҳолатда йўналишини давом эттириши керак эди.

Уларнинг фалсафий таълимоти бўйича инсон — табиатнинг бир бўлаги. Табиат ўз-ўзича яшайди, яъни уни ҳеч ким яратмаган ва уни ҳеч қандай қудрат йўқ қила олмайди. Материя — табиатнинг қурилиш материалidir. Табиатда ўзи-

нинг ички қонунияти ҳукмронлик қилади. Табиат механик ҳаракат қонунларига мувофиқ ҳаракат қилади ва ривожланади. Инсон табиатнинг маҳсули бўла туриб, моддий бўлмаган руҳ билан материяни ўзида жо қилиши мумкин эмас. У тўла моддий ва табиат қонунларига мувофиқ ҳаракат қилади ва фаолият кўрсатади. Инсонда моддий хусусиятларга хос ҳис қилиш қобилияти мавжуд бўлиб, у табиатнинг қолган қисми билан ўзаро муносабатда бўлишини, ҳаётда ўз ўрнини топишини таъминлайди. Ақл ҳиссиёт билан айнанлаштирилади (Гелваций) ёки умумий ҳис қилиш жараёни (Дидро) сифатида намоён бўлади, дейилади.

Инсон ўзи эришган ютуқларни сақлаб қолиш учун азоб-уқубатдан қочиши, лаззат ва роҳатга интилиши – бу табиатнинг умумий қонуниятидир, дейилади.

Христиан мафқурасида таълим берилганидек, инсон табиатан ёмон ёки яхши бўлиб туғилмайди. Инсондаги барча яхши ёки ёмон хислатлар ижтимоий муҳит таъсири остида ва бевосита тарбиянинг натижаси ўлароқ шаклланади, дея қайд қилинади. Уларнинг мафқурасига мувофиқ тўғри тарбия топган киши а) маърифатли, б) меъёр даражасида худбин бўлиши керак. Яъни, ундай кишиларда “Яшашни бил, ўзгаларга ҳам яшашга имкон бер” тамойилига амал қилиш назарда тутилади.

Демак, бу тамойилларга амал қилган ҳолда барча халқлар ва элатлар, ижтимоий табақалар, қатламлар, умуман барча фуқароларнинг ҳуқуқий тенглигини таъминлайдиган тазум барпо қилишга интилиб яшаш керак. Ана шундай жамиятгина ҳар бир фуқаро учун кам миқдордаги азоб-уқубат ва керакли даражадаги роҳат-фароғатда яшашни таъминлаши мумкин. Кишини яхши ёки ёмон одам қилиб тарбиялаш мумкин деб ҳисоблайди, Гелваций. Яна бир маърифатпарвар **Д. Дидро** (1713-1784) эса кишида туғма равишда бошқаларга ёрдамга интилиш мавжуд бўлади, ўз навбатида бу интилиш пировардида ўзига фойда олиб келади, деб ҳисоблайди. Дидро таълимоти бўйича инсон табиатан яхши бўлиб туғилади. Тарбия фақат яхши бўлишга табиий мойилликни қўллабгина жамият учун яхши одам қилиб шакллантириш мумкин, дейди ва ҳ.к.

Француз маърифатпарварларининг ижтимоий-сиёсий, фалсафий қарашлари XIX, XX асрда дунёвий тараққиёт йўлини танлаган қатор мамлакатлар учун дастуриламал бўлиб

хизмат қилди. Француз маърифатпарварларининг ўлмас таълимоти дунё гуманизм ва дунёвий тараққиёт йўлидан бориб, демократик тузумнинг ғалаба қилишида гоёвий-назарий асос бўлиб хизмат қилди. Бу маърифатпарварларнинг фалсафий-ижтимоий қарашлари асосида Бутун жаҳон инсон ҳуқуқлари декларацияси БМТда (1948) қабул қилинди. Эзгуликка йўғрилган маърифат – ижтимоий тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи, адолатли, эркин, фаровон ҳаётни таъминлаб берувчи куч эканлиги ва ер юзида, Зардушт башорат қилганидек, эзгуликнинг қабоҳат устидан ғалаба қозонишини таъминлаб бера оладиган ягона илинж эканлигини инсониятга системали баён қилиб берган кишилар француз маърифатпарварлари эдилар.

4-§. Олмон мумтоз фалсафаси

Олмон (немис) мумтоз фалсафаси **Иммануэл Кант** (1724–1804)дан бошланади. У фалсафани жамият ва инсон ҳаётидаги амалий аҳамиятини белгилаб беришга ҳаракат қилди.

Дастлаб куёш системасининг келиб чиқиши бўйича ўзининг илмий гипотезасини ёзиб чоп эттирди. Кант фалсафада бири иккинчисига қарама-қарши йўналган иккита мафкураани муросага келтиришга уринади. Оқибатда Кант фалсафасига хос дуалистик қарашлар келиб чиқди. У бир томондан дунёни чекли яратилган эканлигини исботлашга уринаётган диний рационалистик хулосалар билан, иккинчидан, дунёнинг чеки-чегараси йўқ дея даъво қилаётган фан хулосалари орасида иккиланиб қолган эди.

Қарама-қарши қўйилган антиномияларни муросага келтиришга интилди. У биринчи марта метафизик услуб (метод) бир ҳодисанинг қарама-қарши томонларидан бирини абсолютлаштириш орқали дунёни англаш эканлигини тушуниб етди. Шу билан бирга, метафизик тафаккур услуби нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини англаб ета олмаслигини ва у ташқи оламда кечаётган жараёнларнинг мазмунини фақат бир томонлама тушунтиришга қодир бўлган услубият эканлигини ҳам англаб етган эди. У дунёни метафизик тафаккурга асосланиб таҳлил қилиш, айниқса билиш жараёнини тушунтириш чоғида унинг яроқсизлигини кўрсатиб бера олди.

Кантнинг буюк хизматларидан бири **гносеология** (билиш назарияси)нинг бош зиддиятини кашф этганидадир.

Бизга маълумки, билиш жараёни ҳиссий ва ақлий билиш жараёнларини ўз ичига қамраб олади. Билиш жараёни бу иккала босқич барабар қатнашганидагина амалга ошишини кўрсатди, рационализм ва сенсуализм тарафдорларининг таълимоти аслида билиш жараёнининг икки томонини мутлақлаштириш ҳисобига уларни бир томонлама тушунганликдан келиб чиққан таълимотлар эканини ҳам ойдинлаштириб беради.

У билиш фақат инсонга хос бўлган жараён бўлиб, билувчи субъект деганда англаш, тафаккур қилиш қобилиятига эга бўлган кишилар тушунилади деб қайд қилади. Кант бу билан Декарт фалсафасидаги **Гилозоизм** таълимотига қарши чиққан эди. Кантнинг фикрича, билувчи субъект (инсон) бешта сезги аъзолари орқали ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг хоссалари, сифатлари, хусусиятлари, белгиларини билиб олади. Инсоннинг (субъектнинг) билиш имкониятлари сезги аъзоларининг имконияти доираси билан ўлчанади. Кишидаги сезги аъзоларининг имконият доираси чекли бўлиб, лекин билишимиз керак бўлган объектлар (нарса ва ҳодисалар)нинг кўлами чексиздир. Бу **гносеологиянинг асосий эйдиди** деб ҳисобланади. Кант ўз таълимотида дунёни субъект (инсон) сезги аъзолари томонидан илғаб олинган “нарсалар” дунёси ва субъект сезги аъзолари томонидан илғаб ола олмайдиган “нарса ўзидалар” дунёсига ажратди. Лекин субъект сезги аъзоларининг имконият доираси чекланган бўлиб, у ўзгармасдир деб тушунди. Оқибатда, инсон дунёни фақат ўз сезги аъзолари имконияти доирасида билишга қодир деган хулосага келди. Инсоннинг “нарса ўзидалар” дунёсини билишга қодир эмас, деб чиқарган хулосаси фалсафанинг билиш назариясида **Агностицизм** таълимоти учун асос бўлиб хизмат қилган эди. “А” — инкор, “гнезос” — билиш, яъни билишни инкор этиш деган маънони англатади.

Агар биз Кант фалсафасига асосланадиган бўлсак, унда инсон дунёнинг маълум чегарасигача билишга қодир деган хулосага келамиз. Бу Кант фалсафасининг асосий камчиликларидан бири эди. Чунки у, фан-техника тараққиёти ривожланиб борган сари янги-янги ускуналар кашф этилиб, субъект сезги аъзоларининг имконият доирасини кенгайтириб боришини ва оқибатда эса дунёнинг сирларини билиш жараёни бир зум бўлса ҳам тўхташга йўл қўйилмаслигини илғай олмаган эди.

Кант фалсафаси инсониятнинг фалсафий тафаккур ривожига жуда катта ҳисса қўшди. Унинг ижтимоий фикрлар тараққиётига қилган хизматларини муносиб баҳолашимиз лозим.

Георг Вильгелм Фридрих Гегел (1770-1831) олмон мумтоз фалсафасининг йирик вакили. У Кант фалсафасидаги “нарсга ўзидалар” дунёси билан “нарсалар” дунёсини эътироф этишдек мураккаб ҳолатни бартараф этиб, билиш билан тафаккур жараёнининг, тафаккур билан борлиқнинг ўхшашлиги тўғрисидаги хулосага келди. Кант фалсафаси бўйича фикрлаш (тафаккур) жараёни билишни ташкил этмайди. Масалан, Кант айтадики, биз “нарсга ўзидалар” дунёси тўғрисида фикр юритамиз, лекин уни ҳеч қачон билад олмаймиз деб ҳисоблайди. Гегел тафаккур қилиш жараёни айна пайтда англаш жараёни бўлиб, тафаккур, онг ва билиш бир ҳодисанинг турли томонидан кўриниши эканлигини аниқлади.

Тафаккур қилиш жараёни унингча, учта ҳолатни — мулоҳаза, диалектик ақл ва абстракт тафаккурни ўз ичига олади. Мулоҳаза жараёнида тажрибасида учраган худди шундай ёки шунга яқин бўлган нарсга ва ҳодисаларни аниқлаб, унинг моҳиятини очишга интилади. Мулоҳаза бўйича чиқарилган ҳукм мазмунан чекланган бўлиб, тезда у мулоҳаза қилинаётган объект ва мазкур объект тўғрисидаги бошқа фикрлар билан зиддиятга киришади. Мулоҳаза қилишдан мақсад — шу нарсанинг моҳиятини аниқлаш, яъни бошқа нарсга ва ҳодисалар билан умумий жиҳатлари, фарқлари, ўхшашликларини аниқлаш амалга оширилади. Диалектик ақл эса қарама-қаршиликлардан ўхшашлик (айният)ни топишга ҳаракат қилади. Абстракт тафаккур эса тажрибадан ташқарида бўлган нарсга ва ҳодисаларни билишга мойиллиги билан ажралиб турадиган тушқунлик ҳолатлардаги вазиятларни ўзида гавдалантиради.

Гегелнинг фикрича, мулоҳазасиз ақл ҳам ёки ақлсиз мулоҳаза ҳам ҳеч нарсадир. Ақл теварак атрофдаги нарсга ва ҳодисалар, табиий ва ижтимоий муҳитнинг инсон миясида акс этилишидан пайдо бўлади. Шундан унинг “Воқе нарсалар — ақлга мувофиқдир, ақлга мувофиқ нарсалар — воқедир”, деган машҳур афоризми келиб чиқади.

Унинг фалсафаси асосан табиатдан олдин, Зардушт ва Афлотун таълимотидагидек “қудратли ақл”, “дунёвий руҳ”, “дунёвий ақл” мавжуд бўлишини эътироф этади. Гегел буни мутлақ ғоя (абсолют идея) деб атайди. Унинг таълимотига мутлақ ғоя учта қонунга мувофиқ ривожланиб, такомилла-

шиб боради. Булар: 1. Қарама-қаршилиқлар бирлиги ва қураши қонуни. 2. Миқдор ва сифат ўзгаришларининг ўзаро ўтиш қонуни. 3. Инкорни инкор қонуни. Мутлақ ғоянинг ички ўзаро алоқадорлиқларида қонун даражасига етмаган, лекин ўта муҳим алоқадорлиқларнинг роли ҳам катта бўлиб, у ўз навбатида мутлақ ғоянинг такомиллашувига асос бўлиб ҳисобланади. Мутлақ ғоя аввал руҳ шаклида такомиллашиб, ривожланиб ўзининг руҳий шаклини инкор этган ҳолда моддий шаклга ўтади ва табиат кўринишида яна ўша қонун ва қонун даражасига етмаган муҳим алоқадорлиқлар асосида ривожланиш, такомиллашиш жараёнини давом эттиради.

Табиат кўринишидан мутлақ руҳ жамият кўринишига ўтади. Шундан кейин инсонлар фаолияти кўринишидаги такомиллашишда давом этади.

Мутлақ ғоя инсон қиёфасида ўз-ўзини англаш жараёнини бошидан кечира бошлайди. Ўз-ўзини англашга интилиб тўпланган билимлар, ғоялар, назариялар шаклида моддий бўлмаган борлиқ шаклига ўта бошлайди. Унинг инсонлар томонидан табиат ва ижтимоий ҳодисаларни ўрганиш ҳисобига қўлга киритган мутлақ ғоя тўғрисидаги билимлари аслида мутлақ ғоянинг ўз-ўзини англаш жараёнида олган, орттирган билимлари ҳисобланади.

Халқлар, инсониятнинг таркибига кирган бошқа ижтимоий-тарихий бирликлар давлат структурасига ўтганларидан кейингина ўзининг тарихий даврини кечиришга киришишди. Ҳар бир давлат томонидан амалга оширилаётган эркинлик даражаси шу давлат фуқароларининг эркинлигининг зарурияти тўғрисидаги фикрлаш даражаси билан боғлиқ, деб қайд қилади Гегел.

Ҳар бир халқ ўзига мос ҳукуматга эга бўлади.

Тарихий даврлар кишилар томонидан эркинликни англаш даражаси билан бир-биридан фарқ қиладилар.

Қадимги шарқдаги мустабид давлатларда фақат бир кишигина ўзини эркин деб ҳисоблаши мумкин бўлган. Табиийки, бундай шароитларда мустақил шаклланган онг ва эркинлик бўлиши мумкин эмас. Эркин фикрлаш қадимги Юнонистонда вужудга келди. Чунки жамият аъзоларининг муайян қисми ўзларини эркин ҳис қилганлар. Ундан ташқари, Юнонистонда дастлабки демократик бошқариш услублари шаклланган ва мустабидликка барҳам берилган мамлакатларда ҳурфикрлик, эркин фикрлаш қарор топади.

Христианлик, дейди Гегел, худо олдида ҳамма тенг деган ғояларни тафаккуримизга олиб кирди. Бундан келиб чиқиб, демак, ҳамма ҳам эркин яшашга муносиб, деган хулосага келади. Лекин христианликдаги бу ғоя ўзининг маҳсулини фақат Уйғониш ва янги давр ислохотларидан кейинги даврларда берди.

Кишиларнинг эркинлигини англаш даражасига мос келадиган, кишиларда эркин фикрлашни рағбатлантирувчи муҳитни шакллантира оладиган давлат бошқарувининг шакли, Гегелнинг фикри бўйича, бу чекланган (конституцион) монархиядир. Агар Зардушт таълимотида, ижтимоий тараққиётнинг ҳаракатлантирувчи кучи деб ахлоқ нормаларига риоя қилиш даражаси ёки ахлоқий онг деб тушунилган бўлса, Гегел бу масалада жамият тараққиётини таъминлайдиган нарса кишиларнинг дунёни фалсафий англаш даражаси, яъни, фалсафий онг деб тушунди.

Гегел фалсафаси инсониятга дунёни доимо тараққиётда, тақомиллашув жараёнида деб ўргатувчи диалектик услубда фикр ва тафаккур қилишни ўргатди. Унинг фалсафий таълимоти инсониятнинг дунёни англашидаги янги босқич бўлиб хизмат қилди. Шунингдек, Гегел фалсафаси ўз даври, ўз халқи ва ўзи яшаб турган жамиятнинг манфаатларидан келиб чиққанлиги учун ўша даврдаги ҳукмрон сиёсий ташкилот бўлган Прус монархиясининг манфаатларига мос келарди. Бу Прусс монархияси томонидан қўллаб-қувватланганлиги учун мазкур давлатнинг расмий мафқурасига айланди.

5-§. Фалсафа — синфий манфаатлар хизматида

Агар Гегел фалсафаси герман халқларининг манфаатларига хизмат қилувчи миллий мафкура вазифасини бажарган бўлса, XIX аср ўргаларидан бошлаб Германияда фалсафа миллий манфаатлардан синфий манфаатларни ифодаловчи таълимотга айлана бошлади.

Маркс фалсафаси айнан ана шундай таълимот бўлиб шакллана бошлади. Гарчи Маркс ўзининг 1846 йилда ёзган “Немис идеологияси” асарида Гегел фалсафаси Прус монархиясининг мафқурасига айланганлигини танқид қилиб ёзган бўлса-да, лекин ўзи ҳам бу нуқсондан қочиб қутула олмади. “Фалсафа мафкурага айланган захотиданоқ ривожланишдан тўхтайти”, деб ёзган эди К. Маркс.

Лекин К. Маркс издошларидан бўлган В. И. Ленин: “Ҳар қандай ижтимоий фан каби фалсафа ҳам муайян ижтимоий синф ёки табақаларнинг манфаатини ҳимоя қилади”, деб фалсафага мафкура вазифасини юклаб қўйди. Агар фалсафага мафкура вазифаси юклаб қўйилса, унда:

1) Қўлланиладиган билимлар (ахборотлар) муайян ижтимоий гуруҳ манфаатларига бўйсундирилади. 2) Обьективлик ижтимоий гуруҳ манфаатига қай даражада мос келишлик даражаси билан белгиланади. 3) Чиқарилган хулосалар мутлақ ҳақиқат деб даъво қилинади. 4) Шаклантирилладиган дунёқараш муайян ижтимоий гуруҳ манфаатларига мос келувчи, ўткинчи ҳодисалар абадийлаштирилладиган сохта тасаввурларга қурилади ва ҳ.к.

Лекин мафкура ижтимоий синф, гуруҳ, табақа, миллат ва бошқа сиёсий кучларнинг шаклланишининг муайян даври учун тарихан зарурий ҳодисадир. Маркс ва Энгельс ўз фаолиятларининг дастлабки даврлариданоқ шаклланаётган фалсафий таълимотнинг атеистик характерга эга эканлигини эълон қилган эдилар. Уларнинг фикри бўйича, дин ҳам мафкуранинг бир кўринишларидан биридир. Шунингдек, улар асос солган дунёқараш материализм эканлигини ва бу илмий характерга эга эканлигини даъво қилиб чиқишди. Лекин шу билан бирга, пролетариат синфининг манфаати қолган ҳар қандай манфаатлардан устуворлигини ҳам таъкидлаган эдилар. Жамият тараққиётини формациялар алмашинуви тарихидан иборат қилиб тушунтирилди. Формациялар ишлаб чиқариш усуллари билан бир-биридан фарқладилар ва ҳ.к.

Маркс томонидан инсоният тарихи синфлар кураши тарихидан иборат, деган тезис илгари сурилди. Синфий кураш муқаррар тарзда пролетариат диктатурасига олиб келиши ва пролетариат диктатураси эса барча синфларни, хусусий мулкни йўқ қилиб, ижтимоий мулк ҳукмронлигини таъминлайди, деб ўргатди.

Бироқ, Маркс ўз таълимотининг марказига пролетариат синфининг манфаатини қўйган эди. Шунинг учун ҳам марксизм пролетариат синфининг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган дунёқараш, яъни пролетариат синфининг **мафкурасига** айланган эди.

Унинг туб мақсади инсониятни пролетариат руҳида қайта тарбиялаб, хусусий мулкдан воз кечишга, ҳар ким меҳнатига яраша ва ҳар ким эҳтиёжига яраша принципи бўйи-

ча яшайдиган коммунистик жамиятнинг устувор афзалликларига ишонтиришдан иборат бўлган.

Лекин, Маркс ўз таълимотини шакллантираётган пайтларда жамиятни ташкил этувчи пролетариат синфига мансуб кишилар, мулксиз қашшоқ, қишлоқ аҳолисининг каттагина қисми аҳолининг аксарият қисмини ташкил этарди. Жамиятнинг ижтимоий структурасидаги ўзгаришлар деганда, ўз кучини сотиб кун кўрувчиларнинг салмоғи ортиб борилиши назарда тутилди.

XX асрда жамиятнинг ижтимоий тизимидаги ўзгаришлар Маркс таълимотининг тўғрилигига бир мунча шубҳа уйғотишга сабабчи бўла бошлади. Масалан, илғор ривожланган мамлакатларда бевосита ишлаб чиқарувчиларнинг салмоғи умум аҳолига нисбатан (XIX асрнинг охирларига нисбатан) XX аср охирларига келиб 3,5-4 баробар камайди. Унинг ўрнига мамлакатда зиёлилар табақасининг салмоғи бир неча баробар ортди. Бундай шароитда аҳолининг ишга яроқли қисмининг 15-18%ни ташкил қилувчи, бевосита ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчиларнинг манфаатлари эндиликда мамлакат аҳолисининг тақдирини ҳал этувчи куч бўла олмай қолди. Ўз-ўзидан равшанки, пролетариат синфининг манфаатларини ўз таълимоти учун асос қилиб олган марксизм дунёқараши ҳам маълум даражада ўз мавқеини бой бера бошлади.

Марксизм мафқураси таъсирчанлигининг сусайишига шу таълимот асосида ташкил этилган социалистик лагерга мансуб бўлган мамлакатлардаги иқтисодий, технологик қолокликнинг тобора кучайиб бориши ҳам сабаб бўлди.

Мазкур тилга олинган система мамлакатлари асосан ижтимоий мулкчиликнинг ягона ҳукмронлиги пайтида ташаббускорликни, ихтирочиликни, самарадорликни рағбатлантирувчи омилни топиша олмадилар. Яна шунингдек, коммунистик мафқуранинг якка ҳукмронлиги даврида халқнинг хоҳиши-иродасини қонун даражасига кўтароладиган демократик таълимларга асосланган ижтимоий сиёсий тизимни шакллантиришнинг иложи йўқ эди. Худди шунингдек, синфий манфаат бошқа ҳар қандай манфаатлардан устувор деб эълон қилинди. Қолган барча манфаатлар (шу жумладан, миллий манфаат ҳам) синфий манфаатларга, керак бўлса зўравонлик қилиш йўли билан бўлса ҳам бўйсунуши керак эди.

Дунё мафқура асосида бир томонлама қурила бошлади. Ўтқинчи синф манфаатлари абадий деб эълон қилиниб,

нисбатан барқарор ижтимоий ҳодисалар бўлган миллий, диний ва бошқа бир қатор манфаатлар иккинчи даражадаги манфаатлар қаторига тушириб қўйилди.

Тесқари қурилган тузум охир-оқибат инқирозга маҳкум эканлиги кундай равшан бўла бошлади.

6-§. Позитивизм ва Иррационализм

XIX аср Оврўпо фалсафаси тўғрисида гап кетганида Позитивизм ва Иррационализм тўғрисида ҳам қисқача тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Позитивизм (“позитив” – фойдали)нинг асосчиси **Огюст Конт** (1798-1857) инсониятнинг узоқ ўтмишидан то ҳозирги пайтигача муҳокама қилиниб келаётган масалалар ҳаммаси ўйлаб чиқарилган бемаъни, фойдасиз масалалардир деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам фалсафа фойдали нарсалар билангина шуғулланиши лозим. Хусусий фанлар ёки кишиларнинг тажрибалари орқали нарсаларнинг моҳиятини англаб олиш мумкин эмас. Фанлар фақатгина ҳодисалар орасидаги алоқадорликларни баён қилиш, уларнинг ташқи ўхшашликлари, нарса ҳодисалар тизимининг изчил, кетма-кетлигини аниқлаб бериши мумкин. Лекин бу ўхшашликлар, изчилликларни ўз измига солиб турувчи қонуниятларни кашф эта олмайди. Позитивизмнинг агностицизмга мойиллиги бу ерда яққол кўринади. Масалан: инсон ўз тажрибалари орқали ўрганилаётган предмет ёки объектнинг объектив характерини била олмайди. Чунки ўрганилаётган нарса ёки ҳодисанинг моҳиятига кириб бориши учун тадқиқотчи субъект ўзининг ички дунёси, кайфияти, таассуротлар доирасидан ташқари чиқиши керак бўлади. Бунинг эса ҳеч ҳам иложи йўқ.

О. Конт (кейинчалик Милль, Спенсер ва бошқалар) билишнинг уч босқичи тўғрисидаги таълимотни яратдилар. Биринчи босқич “Илоҳий билиш” босқичи бўлиб, унда киши кузатаётган ҳодисаларнинг илоҳий қудрат таъсири остида сабабларини аниқлайди, иккинчи метафизик босқичда эса, кузатаётган ҳодисаларнинг асосига қандайдир мавҳум моҳиятни қўяди. Учинчи босқичда барча позитив (фойдали) нарсаларни қўйиб, унда тажриба синовидан ўтган, амалий жиҳатдан фойдали бўлган билимларни ажратиб ола олади.

Бу схемани тарихий тараққиётнинг асосий даврлари сифатида ўрганишни тавсия қилади. Унингча, жамият та-

раққиёти – инсониятнинг маънавий қобилятининг оддий такомилidir.

XIX асрнинг яна бир диққатни жалб қиладиган фалсафий таълимотларидан бири – бу Иррационализмдир. Бу таълимот XVI-XIX асрда кенг тарқалган Оврўпо рационализи-мига қарама-қарши ўлароқ шаклланди. XVI-XIX аср рацио-нализми тарафдорлари ҳар қандай чалкаш фикрлардан тозаланган, ўта қудратли, чексиз бўлган “соф ақл” ўзининг қонунлари билан жамият ҳаётини тубдан ўзгартиришга қодир деб ҳисоблар эдилар. Шунингдек, “соф ақл” бошқа барча фанларга мос келувчи услубиятни ҳам ишлаб чиқиши мум-кин. Соф ақл (мантиқ) тамойиллари кишилар ахлоқи, сиё-сати, эркинлигининг асосига ҳам қўйилиши мумкин, деб даъво қилган эдилар. Ҳатто, соф ақл тамойилларига асосла-ниб мукаммал давлат барпо этса бўлади деб ҳисоблашар эди.

Ақлнинг ўз қонунлари мавжуд бўлиб, бу қонунлар фалсафа томонидан ўрганилади ва кишилар бу қонунларни билиб олиш-лари мумкин. Ақл ўзини ҳам унинг қонунлари ҳақидаги билим-ларга асосланиб бошқариш, мақсадга мувофиқлик томон йўнал-тириш мумкин. Табиатни ҳам унинг ақлга мувофиқ ташкил этил-ганлигини ўрганиш орқали бошқариш мумкин. Инсоннинг маънавий ва жисмоний қобилятларини чексиз даражада тако-миллаштириш орқали кишиларни табиатнинг ягона ҳукмдорла-рига ҳам айланттириш мумкин деб ҳисоблашар эдилар.

Мана шундай ва шунга ўхшаш ярим афсонавий, ғайри табиий қарашларга 1789 йилда бўлиб ўтган Француз инқи-лоби жуда қаттиқ зарба берди. Бунда инқилоб туфайли дав-лат тепасига келган, ўзларини маърифатпарварлар деб ҳисоб-лашган мутафаккирлар ўз сиёсатларининг асосларига соф ақл тамойилларини қўйдик, деб эълон қилган эдилар. Маз-кур маърифатпарварлик ғояларининг даҳолари олиб борган давлат сиёсати ҳеч қандай ақл доирасига сиғмас эди. Тарих-да учрамаган ақл бовар қилмайдиган миқёсдаги террор си-ёсати, диктатура, соф ақл (рационализм) тарафдорлари-нинг тўғрилигига кучли шубҳа уйғотар эди.

Эндиликда илм-фан, маърифат ҳамма вақт ҳам беозор хулқ-атвор, ахлоқ нормаларининг шаклланишига асос бўла-вермас экан, деган хулосалар чиқаришга имкон туғдирди. Кишилиқ жамияти ақлга эмас, балки мифлар, афсоналар яратган образларга суяниб кун кечирар экан, фан ва тех-никанинг тараққиёти одамлар ҳаётини энгиллаштириб бе-

ришидан ташқари, ҳатто баъзи ҳолларда ер юзидаги ҳаётнинг қирилиб кетиши учун сабабчи ҳам бўлиши мумкин экан. Демак, соф ақл, фан ва техника тараққиётига асос бўладиган тамойиллар қайта мулоҳаза қилиниб, қайта ўрни белгиланиши зарур бўлиб қолди.

Худди ана шу нуқтадан бошлаб **Аргур Шопенгауэр** (1788-1860)нинг Иррационал фалсафаси ўз фаолиятини бошлаб юборди.

У ўзининг “Дунё – бу ирода ва тасаввурдир” номли асариди И. Кант фалсафасидаги “Соф ақлни танқид” асарининг давоми сифатида ўз таълимотини ярата бошлади.

Шопенгауэр фикри бўйича, дунё ақл тамойилларига асосланган эмас. Дунё (олам)нинг қурилишида умуман ақл (мантиқ) қатнашмайди. Оламда ирода мавжуддир. Ирода тушунчасини Инсон жонининг сифати (фазилати) деб қарамасдан, унга кенгроқ маъно касб эттирмоқ керак. Иродага табиат ва жамиятда мавжуд бўлган “шиддат” сифатида қарамоқ керак. Масалан, ҳайвонот оламида ҳаёт учун кураш “шиддати” мавжуд ёки нотирик табиатда тортишиш, тортилиш, магнетизм ҳодисалари, жамиятда эса давлат, ирқ, халқ, миллат ва алоҳида одамларнинг хоҳиш-иродаси ва ҳ.к.лар мавжудликни мавжудлик сифатида сақланиб қолиши учун зарур бўлган “шиддат”лардан ҳисобланади. Мана шу шиддат (ирода) табиатга, бутун мавжудликка аралашган. Бу ирода ёки шиддатда рационал (мантиқ) йўқ – у иррационалдир. Бу шиддат (ирода) ҳамма нарсани яратувчидир, лекин ўзида ҳеч бир асосга эга эмас, ҳеч бир сабабга муҳтожлиги йўқ.

У (ирода) яшаш ва мавжуд бўлиб қолишнинг мақсадсиз эҳтиёжи бўлиб қатнашади. Инсоният фаолияти доирасида эса бу шиддат мансабпарастлик, қасоскорлик, жинслар орасидаги севги-муҳаббат шаклларидаги кучли эҳтирослар орқали намоён бўлади. Агар дунёнинг асосида “Ирода” ётган бўлса, ўз навбатида бу ирода мантиқдан холи экан, у вақтда дунёнинг ўзи ҳам мантиқдан холидир.

Тарих ҳеч қандай маънони касб этмайди, унда ҳеч қандай мантиқан тўғри асослаб берилган ҳодисалар йўқ.

Фан ҳар доим ечими йўқ, бўлиши ҳам мумкин бўлмаган муаммолар гирдобиди қолади. Унинг фикрича, фан доимо мантиқ қонуниларидан келиб чиқиб муаммоларни ҳал қилишга уринади. Дунё фан ва техника ривожланганлигидан яхши бўлиб қолган эмас. Вақт инсонга дўст эмас, душмандир, у

шафқатсиз, бераҳмдир. Унингча, диний таълимотда вақтни жоннинг ўлмаслиги тўғрисидаги сафсата билан енгмоқчи бўламиз. Шу сабабли бу қуруқ сафсатадан ўзга нарса эмас. Биз яшаб турган макон ҳам одамларни бир-биридан ажратиб турувчи душман вазифасини ўтайди. Сабабият эса кишиларнинг келиб чиқиши, ирқи, миллати, дини ва қарама-қарши яшаш тарзидаги фарқлардан келиб чиқиб, бир-бирига душман синфларга ажратиб юборилишига хизмат қилади. Умуман олганда, ҳаёт кишилар учун узоқ давом этадиган азоб-уқубатдан бошқа нарса эмас, дейилади бу таълимотда. Яшашнинг маъноси бу дунёда ўзининг мавжуд эканлигини англашдангина иборатдир. Шопенгауэр қадимги ҳинд фалсафасидаги маънисиз дунёни тарк этиш ва арши аъло (нирвана)даги хотиржам, мангу ҳаётга интилиш керак, деган фикрларнинг тўғрилигига ишора қилиб, тушқунлик руҳиятида ўз таълимотига яқун ясайди. Шопенгауэрнинг фалсафий таълимоти XX аср фалсафасида, хусусан экзистенциализм, “Ҳаёт фалсафаси” каби оқимларда ўзининг кейинги такомилени топди.

Шопенгауэрнинг энг иқтидорли шогирдларидан бири, шу-бҳасиз **Фридрих Ницше** (1844-1900) бўлган. Унинг таълимотига кўра, дунё мангу бунёд бўлган, шиддатли оқим бўлиб доимо қайтарилиб туради. Инсон ўлимдан кўрқмаслиги керак. Чунки дунё муайян вақтда, бошқачароқ кўринишда яна қайтарилиб туради. Дунё бу бизнинг ҳаётимиз. Бошқа дунё йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Дунёни мақсад ва ақлдан холи бўлган ирода (шиддат) ўз таъсирига олган. Ҳаёт учун кураш иродаси инсонларда кураш иродасига айланади. “Ҳукмронлик учун кураш” инсоният маданиятининг ҳаракатлантирувчи кучидир. Инсон ўзида “Ҳукмронлик қилишни” мужассамлаштиради. Инсоният ўз ахлоқ меъёрлари, диний эътиқод, ҳақиқат учун кураш олиб бориши билан ҳайвонот олаmidан ажралиб чиқади. Лекин бу жуда катта хато эканлигини англамайди. Билиш бу нари борса мавжуд фактларни шарҳлашдан ўзга нарса эмасдир. Ҳақиқат — бу йўқ нарсадир. Чунки фактларни хоҳлаганча шаклда шарҳлаш мумкин. Инсон ўзи яшаб турган оламни “ўз хаёли яратган олам” ёрдамида таҳлил қилади. Ўз хаёли яратган олам эса “иллюзиялар олами” бўлиб, кишининг ҳукмронликка бўлган интилиш шиддати (иродаси) ўша оламда намоён бўлади.

У ўзининг “Зардушт ўғитлари”, “Ҳукмронлик иродаси” каби асарларида кишилар ахлоқ нормалари, хулқ-атвор қоидаларига ўзига хос жавоб топади. Ахлоқ — бориб турган нисбий

ҳодисадир, дейди у. Ахлоқда ҳақиқат деган нарса йўқдир. Лекин ахлоқий нормаларга амал қилинишида мезонлар мавжуд. Амал қилиш мезонлари ёки “амалий ахлоқ” — ҳукмронликка яқинлашишнинг даражасини кўрсатади. “Ҳамма учун универсал ахлоқ”нинг бўлиши мумкин эмас. Битта киши учун ахлоқий (яъни адолатли, яхши, фойдали) бўлиб туюлган нарса бошқалар учун мутлақо ахлоқсизлик бўлиб ҳисобланади.

Сукротгача ахлоқ қудратли, ақли, бой асилзода-зодагонларнинг манфаатларини ўзида акс эттирган. Сукрот биринчи бўлиб барча одамлар учун умумий ахлоқ қоидаларини ишлаб чиқишга уринди. Ахлоқ меъёрлари христиан диний таълимоти томонидан бузиб ташланди.

Христиан таълимоти Оврўпо маданиятида тўла ҳукмронлиги оқибатида ахлоқ “ожиз, камбағал ва тўла ночор бандаларнинг сақланиб қолиши учун зарур шарт-шароитларни ўзида мужас-самлаштиради”, — деб ёзади Ницше. Христиан ахлоқи кўпчиликка хос тўда, ғариб, жисмонан ва ақлий жиҳатдан заиф одамларнинг сақланиб қолиши учун инсонга хос бўлган ҳақиқий идеаллардан воз кечишга олиб келди. Христиан ахлоқи одамларда тақдирга тан беришликни, руҳиятдаги қашшоқлик ва таркидунёчилик билан келишиш кераклигини сингдира бошлади. Бундай ожиз бандаларга хос бўлган ахлоқ нормаларини ҳатто танқидий мулоҳаза қилиб кўриш ман қилинади. Яъни, бу ахлоқ нормалари худо томонидан юборилган, илоҳий ақидалар муҳокама қилинмайди, балки унга кўр-кўрона амал қилинади.

Фридрих Ницше христианлик идеаллари асосида шаклланган Оврўпо маданиятининг қадриятларини қайта кўриб чиқишнинг вақти келди деб ҳисоблайди. Қадриятларни қайта кўриб чиқиш вақтида буюк одамларнинг хислатлари, инсондаги ижодий ва кучли ирода қобилияти каби белгилар ҳал қилувчи аҳамият касб эта бошлайди. Дунёда, яқин келажакда “ўта қудратли одам” қиёфасидаги янги зотли одамларнинг типи вужудга келади, деб башорат қилади Ницше.

Бу “ўта қудратли одам” (“сверхчеловек”) аслида алоҳида олинган қаҳрамонлар ҳам эмас, ёки тарихда ва маданиятда жуда чуқур из қолдирган (Темур, Наполеон, Бетховен, Гёте каби) машҳур кишилар ҳам бунга кирмайди. Бундай одамлар янги типдаги алоҳида зотли одамлар бўлиб, улар ҳали дунёда мавжуд эмас. Шунга ўхшаш зотли одамлар бирон бир миллат ёки халқ орасидан ҳам чиқмайди. “Ўта қудратли одам”лар бутун инсоният (биринчи навбатда оврўполик-

лар) тараққиётининг маҳсули бўладилар. Ана шундай янги зотли одамлар инсониятнинг келгуси маданиятини, янги типдаги ахлоқий қадриятларни яратадилар. Улар инсониятга эски типдаги мифлар, ривоятлар, афсоналар ўрнига янги типдаги мифларни инъом этадилар. Мазкур одамлар эски типдаги мифлар, ёки ахлоқий қадриятларни қабул қилмайдилар. Бундай кишилар учун адолат тушунчаси ҳамма кишилар учун тенгликни англатмайди. Ахлоқнинг ҳамма учун бирдай ёки қудратлилар учун алоҳида, ожиз бандалар учун бошқача бўлган қоидалари ҳам бўлиши мумкин эмас. Ҳақиқий адолат куч ва ҳукмронлик органлари (ҳокимият) қудратли шахсларга хизмат қилиши кераклигидир. Ожиз бандалар учун олий даражадаги адолат эса қудратли шахслар ҳокимиятига хизмат қилишдан иборатдир.

Ницше тарихдан ўзи ўйлаган “ўта қудратли одам”га ўхшаш зотни излайди. Унинг тарихдан танлаб олган одами қадимда ўтган буюк аждодимиз Зардушт бўлган. У Зардушт тўғрисида тарихий асар ёзишни хаёлига ҳам келтирмаган. Унинг фикри бўйича, инсоният тарихида Зардушт биринчи тарихий шахс. Зардуштни ўта билимдон, ақлли, одамларни ўз орқасидан эргаштира оладиган, ўз мафкураси учун ҳар қандай қийинчиликларни енга оладиган ўта қудратли шахс сифатида таърифлайди. Ницше ўз таълимотида инсоният ана шундай буюк шахсларга эргашсаларгина ҳақиқий адолатли замон томон илгарилайдилар. Зардушт образи эзгулик, яхшилик тимсоли сифатида улуғланади.

Фридрих Ницше таълимотидан ўз вақтида фашистлар унумли фойдаланганлар. У “учинчи рейх” мафкурасининг асосчилари сифатида ҳам кўкларга кўтариб мақталган. Лекин, шу билан бирга Гитлер Гёте, Гегел, Фихтеларни ҳам фашизм мафкурасининг яратувчилари сифатида улуғлаганлигини унутмаслигимиз керак.

Ницше албатта инсониятга қарши бўлган фашизм таълимотининг яратувчиси бўлмаган. Ҳатто, у Гитлерга ўхшган кишилардан ҳазар қилган. Унга (Ницшега) миллатчилик билан социализм ғоялари мутлақо ёт эди. Ахир социализм кишиларнинг тенглигини таъминлайдиган жамият сифатида тарғибот қилинарди-да.

Ницше фалсафаси моҳиятан тенглик ғоясига мутлақо қарши туради. Лекин у томонидан ёзилган ҳикматли афоризмлардан турли мақсадларда ва турли мафкураларга хизмат қилдириш йўлида фойдаланиш мумкин.

7-§. Табиатшунослик фанларида инқилобий кашфиётлар

XIX аср охири, XX аср бошларида табиатшунослик фанларида буюк кашфиётлар бўлиб ўтди. Беккерл томонидан радиоактивлик ҳодисаси (1895), Томсон томонидан электрон заррачаси (1897) кашф этилди. 1900 йилда М. Планк томонидан квантлар назарияси, 1905 йилда А. Эйнштейн томонидан “хусусий нисбийлик назарияси” яратилди. 1907 йилда Резерфорд атом тузилишининг моделини кашф этди ва ҳ.к. Бу кашфиётлар олам тўғрисидаги тасаввурларимизни бутунлай ўзгартириб юборди.

Оламнинг классик (мумтоз) манзараси Галилео Галилей ва Исаак Ньютон томонидан кашф этилган қонун ва таъмоийларга асосланиб шакллантирилган эди. Бу манзара асосан юқори суръатга эга бўлмаган тезликлар асосидаги жисмлар ҳаракатига қурилган бўлиб, унда ўзгармас қийматлар сақланиб қолади. Масалан, ҳар қанақа тезликда ҳам масса ўзгармас қийматга эга бўлади. Ҳар қандай модда бўлинмас бўлакчалар (атомлар)дан ташкил топади, дейилади. Материя деганда жисмлар тушунилади. Куёш нури, магнит майдони, гравитацион ҳодисалар, электр токи ва ҳ.к. материянинг моддий бўлмаган хоссалари деб тушунтирилади.

Билиш жараёнида объект деб билувчи субъектга қарама-қарши турувчи барча нарса ва ҳодисалар тушунилиб келинади. Оламнинг ноклассик (номумтоз) манзараси эса унинг классик манзарасидаги ўзгармас қийматлар нисбий характерга эга эканлиги ҳақидаги тасаввурларга асосланади. Масалан, А. Эйнштейннинг нисбийлик қонунига мувофиқ ўзгармас деб олинган масса ҳаракат тезлигига боғлиқ эканлиги билинди. Эндиликда, илгари жисмнинг хоссалари деб юритиладиган нур, магнетизм, электр токи ва бошқалар моддий хусусиятларга эга эканлиги ва материя тушунчаси остига киритилиши кераклиги маълум бўла бошлади. Бўлинмас бўлакчалар деб айтилиб келинган атомлар бўлинувчан, мураккаб таркибдан тузилганлиги аён бўлди.

Олимлар эндиликда Оламнинг яхлит фалсафий манзарасини чизиб беришга ҳаракат қила бошлади. Эндиликда Олам жисмлар ҳаракатидан иборат ҳодиса бўлмасдан, балки Микродунё, Макродунё ва Мегадунёлардан иборатлиги аён бўла бошлади. Агар Микродунё атомнинг ички дунёси

ва абсолют тезликда ҳаракатланадиган заррачалар дунёси деб олинса, Макродунё атомлардан ташкил топган юқори бўлмаган тезликларда ҳаракат қилувчи жисмлар дунёси эканлиги аниқланди. Мегадунё эса Галактикалараро бутун мета-галактикалар системасини ўзига қамраб олувчи улуғвор кенгликлар дунёси сифатида эътироф этила бошланди.

Оламни вертикал жиҳатдан бўлинганда тасаввур қилинадиган бу дунёларнинг ҳар бири ўзига хос ҳаракат қонунларига эга эканлиги маълум бўлди. Масалан, Макродунёга хос бўлган механик қонунлар Микродунёда ўз таъсирини йўқотади. Ёки, Макродунёга хос Евклид геометриясидаги қонунлар Мегадунё ва Микродунёда ўзини оқламаслиги маълум бўлди. Масалан: Евклид геометрияси бўйича учбурчакнинг ички бурчаклар йиғиндиси $2d$ (180°)га тенг деб олинса, Мегадунё ҳодисаларига хос бўлган Лобачевский геометриясида бу кўрсаткич $2d$ дан ортиқ. Яна шунингдек, Евклид геометрияси бўйича текисликда ётган тўғри чизиқ ташқарисидаги нуқтадан тўғри чизиққа фақат битта перпендикуляр тушириш мумкин дейилса, Лобачевский геометриясида эса истаганча перпендикуляр тушириш мумкин дейилади ва ҳ.к.

Айниқса, бу кашфиётлар фалсафанинг билиш назариясида кўпгина ўзгаришлар яшашга мажбур этган эди. Билишнинг объекти ва субъекти ҳамда улар ўртасидаги муносабатни очиб бериш фалсафанинг бош масаласига айланган эди. Бу борадаги XX аср релятивистик физика тадқиқотчилари берган маълумотлар объект ва субъект тушунчаларига янгича мазмун бахш этди.

8-§. “Объект” ва “Субъект” тушунчаларининг янги талқини

Объект ва субъект тушунчаларининг мазмунини классик нуқтаи назардан ёритиб берган файласуф И. Кант бўлди. Биз объект деганда субъект онги ва иродасидан ташқари бўлган мавжудликнинг биз учун нарсалар дунёсига айлантирилган қисмини тушундик. Бу нарсалар дунёсининг миқёси (кўлами, чегараси) эса субъектнинг сезги аъзолари ва унинг имконият доираси билан ўлчанади, деб ҳисобланди. Гегел фалсафий таълимоти бўйича объект-субъект муносабатлари жараёни моддийлашган мутлақ руҳнинг яна моддий бўлмаган шаклга айланиш жараёни сифатида талқин қилинади.

Объект тушунчасига асримиз бошларида ҳозирги замон физикасининг асосчилари томонидан янгича мазмун берилди. Улар объект ва субъект тушунчалари ва уларнинг ўзаро алоқадорлигини янгича талқин қилишга уриндилар. Эйнштейн бу тушунчаларга классик нуқтаи назардан ёндашди, Н. Бор ва унинг маслақдошлари эса янгича ёндашиш кераклигини ёқлаб чиқдилар. Улар ўртасидаги қизгин мунозара ўттиз йилдан кўпроқ давом этди. Янгича фалсафий тафаккур услуби (Н. Бор) тарафдорлари ўзларининг ҳақ эканликларини эътироф қилинишга эришдилар.

Янгича фалсафий тафаккур услуби тарафдорлари фикрича, объект тушунчаси субъект онги ва иродасидан ташқаридаги объектив мавжудликни тан оладилар. Объектив мавжудлик бир пайтнинг ўзида субъект учун объектга айлана олмайди. Объектив мавжудликнинг муайян қисми субъект назарига тушиши мумкин. Ана шу субъектнинг фаолият доирасига киритилган мавжудликнинг муайян қисмигина объектлар (нарсалар) дунёсига айланиши мумкин.

Субъектнинг фаолият доирасидан ташқарида нарса ва ҳодисалар мавжудлиги эътироф этиладими? — деган саволга улар ҳа деб жавоб берадилар. Лекин субъект учун объект шаклида эмас. Объектив мавжудликнинг объектга айланиши учун субъект томонидан мавжудликнинг муайян қисмини ажратиб илғаб олинган бўлиши керак. Субъект учун номаълум нарса ва ҳодисалар объект бўла олмайди. Масалан, 1967 йилгача пульсар юлдузлари астрофизиклар учун тадқиқот объекти бўла олмаган. Фақат 1967 йилда тасодифий кашфиёт орқалигина субъектнинг фаолият доирасига кирди ва тадқиқот объектига айланди.

Шунинг учун ҳам “Субъектсиз объект йўқдир”, деган аксиома (исбот талаб қилинмайдиган ҳақиқат)нинг маъноси шундадир.

Объект ва субъект муносабатларининг ўзига хос тарздаги бундай ечими Б. Рассел учун янгича “Сиёсий тафаккур” услубини шакллантиришда гносеологик асос бўлиб хизмат қилган эди. Ижтимоий ҳодисаларни ўрганишда субъектнинг ҳолати, у ҳимоя қилишга қаратилган ижтимоий-сиёсий кучлар манфаатлари кўламини ҳисобга олган ҳолда объект тушунчасининг мазмуни ва моҳияти ўзгариб туради.

Билишнинг объекти ва субъекти муаммоси фалсафада реаллик муаммосининг келиб чиқишига сабабчи бўлди.

9-§. Реаллик муаммоси

Фалсафада реаллик тушунчаси ижтимоий тараққиётнинг турли босқичларида ҳар хил маънода қўлланилиб келинган. Реаллик тушунчасига классик нуқтаи назардан баҳо берилганда субъектга қарама-қарши турувчи, унинг хоҳиш-иродасидан ташқари бўлган чексиз оламдаги барча нарса ва ҳодисалар тушунилиб, мавжудлик тушунчаси билан айнанлаштирилган.

Реаллик тушунчасининг мазмуни бевосита фалсафадаги объект ва субъект тушунчалари, уларнинг ўзаро алоқадорлик масаласи билан чамбарчас боғлиқдир. XIX аср охири XX аср бошларидаги табиатшунослик фанларида бўлиб ўтган инқилобий кашфиётлар оламнинг илмий-фалсафий манзарасини бутунлай ўзгартириб юборди. Кўпгина фалсафий-илмий категорияларда янгича мазмун касб этила бошланди. Шу жумладан, реаллик тушунчасининг мазмуни тўғрисида ҳам юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, классик нуқтаи назар (А. Эйнштейн) билан янгича талқин (Н. Бор) ва уларнинг тарафдорлари ўртасида ўттиз йилдан кўпроқ вақт мобайнида қизғин баҳс бўлиб ўтган эди.

Н. Бор тарафдорлари объект ва субъект тушунчаларининг янги мазмундан келиб чиққан ҳолда реаллик тушунчасига янгича ёндошдилар. Улар объект тушунчасини мавжудлик тушунчасидан фарқ қилдириб, субъект фаолияти билан боғлиқ ҳолда, субъект томонидан мавжудликдан ажратиб олинган, субъект назарига тушган қисм сифатида талқин қиладилар. Реаллик тушунчасининг мазмуни объектлар доираси билан ўлчанади. Бунда, чексиз оламнинг субъектга маълум қисми назарда тутилади. Масалан, Ньютон учун галактикамиздаги “Қора ўпқонлар” тадқиқот объекти бўла олмаганлиги учун реалликка айланмаган эди.

Фалсафадаги объектив реаллик тушунчаси реаллик тушунчасининг субъект онги ва иродасидан ташқаридаги унга боғлиқ бўлмаган объектив ҳолатдаги нарса ва ҳодисаларни назарда тутса, иккинчи томондан, ўша объектив мавжуд нарса ва ҳодисаларнинг субъект тафаккурида акс этган ва унинг фаолияти доирасига кирувчи қисмини эътиборга олади. Субъектив реаллик тушунчаси эса, субъектнинг фаолият доирасига тушган нарса ва ҳодисаларнинг субъект онгида акс этилишига айтилади. Реаллик тушунчаси ҳар иккаласини қамраб олиб, оламнинг субъект назарига тушган қисмининг инсон онгидаги инъикосини ҳам ўз доирасига киритади.

10-§. XX асрнинг буюк донишманди (Бертран Рассел)

Фалсафанинг шу йўналишидаги давоми бевосита XX асрнинг буюк донишманди номини олган **Бертран Рассел** билан боғлиқдир. Инглиз файласуфи, мантиқшунос, математик, социолог, халқаро жамоат арбоби Б. Рассел фалсафа соҳасида жуда мураккаб эволюцион йўлни босиб ўтди. Яъни, пифагоризмни Платонча таҳлилидан Д. Юмгача йўлни босиб ўтган ва ундан яна янги гегелчилик қарашларга қисқа муддат берилгандан сўнг, тагин Платон фалсафасига, ундан кейинчалик эса Ж. Мур ва А. Уайтхедлар таъсирига тушиб, неореализм қарашларига бориб тўхтаган.

Расселнинг дунёқараши XX асрнинг 20-30-йилларида неопозитивизм қарашларда тўхтаб поёнига етди. Рассел реаллик деб ҳиссий аъзоларимиз берган маълумотларнигина тушунди, унинг фикрича, “Руҳ” ва “Материя” тушунчалари фақатгина “Ҳиссий аъзоларимиз томонидан берилган ахборотларнинг мантиқий қурилмасидир, холос”. Асримизнинг 40-50-йилларида Рассел яна Д. Юм фалсафасига мурожаат қилиб, ундан фарқли ўлароқ “Тажриба” элементларидан ташқари объектив мавжуд бўлган субъект онги ва иродасига боғлиқ бўлмаган нарса ва ҳодисаларнинг мавжудлигини эътироф этади. Унинг фикрича, объективлик ташқи олам борлигининг мавжудлигига қатъий ишончдан ўзга нарса эмас.

Расселнинг фалсафий дунёқарашидаги эволюцион ўзгаришлар у олиб борган назарий билим тадқиқотларига математик мантиқ воситаларини ишлатиш бўйича кенг миқёсли дастур асосидаги фаолияти сабабчи бўлди. Расселнинг нореалистик ва неопозитивистик қарашлари билишнинг мантиқий таҳлил қилиш жараёни билан қўшилиб айни бир жараёнга айланиши тўғрисидаги фикрлари вақтинча эди, у ўзининг кейинги фаолиятлари давомида буларнинг алоҳида-алоҳида соҳалар эканлигини эътироф этади.

Рассел асримизнинг йигирманчи йилларида мантиқий атомизм концепциясининг яратувчиси ва мантиқий таҳлил (анализ) фалсафасининг асосчиси бўлиб кўрина бошлади. У кўпроқ математиканинг фалсафий муаммолари бўйича ишлар қилиб, бу соҳада кўплик назариясидаги парадокслардан бирини кашф қилди.

Фанда Рассел парадокси деб юритиладиган бу кашфиёт табиатшуносликнинг назарий муаммоларини ва кибернетика ҳамда ҳозирги замон электрон ҳисоблаш техникасининг асосларини яратишда ниҳоятда катта роль ўйнади. Бу кашфиёт кўплик назариясининг аксиоматик тарздаги оригинал вариантнинг шакллантирилишига сабаб бўлди, у эса ўз навбатида математика билан мантиқнинг ўзаро тўқнашуви-га олиб келган эди.

Расселнинг А. Уайтхед билан ҳамкорликда ёзган уч томлик “Математик принциплар” асари (1910-1913) мантиқдаги дедуктив аксиоматик тузилишни системалаштиришга ва уни янада такомиллаштирилишига олиб келди. Бундан мақсад математиканинг мантиқий асосларини яратиш эди. Фалсафада Рассел ижоди ва фаолияти билан боғлиқ иккита энг муҳим тушунчалар мавжуд. Биринчиси, “янгича фалсафий тафаккур” тушунчаси бўлиб, унда XIX асрнинг охири XX аср бошларида бўлиб ўтган табиатшунослик фанларидаги буюк кашфиётлар таъсири остида дунёнинг фалсафий манзарасининг ўзгариши, унинг ўзига хослигини илғаб олиш. Бу тушунчанинг моҳиятини очишда калит вазифасини ўтайдиган масала гносеологиядаги билиш объекти ва билувчи субъект тушунчаларининг ўзаро муносабати қандай тушунирилишига боғлиқ эканлиги Рассел томонидан биринчилардан бўлиб илғаб олинди.

Рассел ижтимоий қарашларининг шаклланишида “Янгича фалсафий тафаккур” услубининг аҳамияти ниҳоятда муҳим рол ўйнади. У ижтимоий воқеликни билишнинг ўзига хослиги аслида билишнинг объекти ва субъекти муносабатларининг ўзига хослигидан келиб чиқишини илгари сурди. Биринчидан, ижтимоий ҳодисаларни ўрганишда объект тушунчаси ўта мураккаб мазмун касб этиши, иккинчидан, субъект тушунчаси нисбий характерга эга бўлиши, учинчидан эса, ижтимоий ҳодисаларни ўрганишда билувчи субъект умуминсоният манфаатларидан келиб чиқиб, инсониятнинг вакили сифатида ижтимоий воқеликни билишда қатнаша олмаслиги глобал масштабдаги ижтимоий зиддиятларнинг келиб чиқишига сабабчи бўлишини кўрсатиб берган эди.

Ижтимоий воқеликка муносабат билдирганда тадқиқотчи субъект авваламбор, умуминсоният манфаатларини ҳимоя қилиб, ижтимоий воқелик (объект)ни билишда инсониятнинг вакили сифатида қатнашди. Рассел субъект манфаати умуминсоний

манфаатларга зид келмаган тақдирдагина ўз миллати, синфи, жамияти, давлати, ирқи, эътиқоди нуқтаи назарини ва манфаатларини ҳимоя қилишга ҳақли эканлиги тўғрисидаги халқаро тамойил (принцип)ни ишлаб чиқди ва 1955 йил 9 июл куни Женевада эълон қилди. Бутун дунё давлат раҳбарлари ва халқларига қарата чақириқ эълон қилди. Бу чақириқ “Пагуош чақириғи” (манифести) деб номланди, ана шу чақириқ талаблари асосида бутун дунёда урушга қарши халқаро Ҳамкорликда олиб борилган ҳаракатга эса Пагуош ҳаракати деб ном берилди.

Расселнинг бундай қарашлари кейинчалик фалсафада “Янгича сиёсий тафаккур” тушунчаси остида ифода этила бошланди. Янгича сиёсий тафаккур услуби фақатгина ядро ҳалокатининг олдини олишда ҳал қилувчи аҳамият касб этиб қолмасдан, балки, ҳозирги пайтда Инсониятнинг келажакига хатарли қўланкасини солиб турган умумбашарий муаммоларнинг бартараф этилишида қутқарувчи асосий илинж вазифасини ҳам ўтаб келмоқда.

Рим клуби аъзоларининг саъй-ҳаракатлари ва жаҳон жамоатчилигининг диққатини жалб қила олганлиги туфайли “Янгича сиёсий тафаккур” услубига риоя қилиш барча халқаро ташкилотлар (шу жумладан, БМТ, ЮНЕСКО ва ҳ.к.) фаолиятининг туб асосига қўйилди.

Б. Рассел “Янгича сиёсий тафаккур” тамойилини ишлаб чиққанлиги учун иккинчи марта Нобель мукофоти билан тақдирланди.

11-§. Рим клуби

“Илмий-техника тараққиёти (ИИТ) шароитида инсоният ривожланишининг ўзига хослигини чуқурроқ ўрганиш” мақсадида ташкил топган халқаро ижтимоий ташкилотга 1968 йил (апрел)да италиялик йирик иқтисодчи Аурелио Печчеи томонидан асос солинди. Рим клуби ўз таркибига жаҳоннинг энг таниқли файласуфлари, иқтисодчилари, олимлари, сиёсатчилар, ёзувчилар, руҳонийлардан юзтасини бирлаштирган. Ташкилотнинг асосий фаолият йўналиши давримизнинг умумбашарий муаммоларини тадқиқ этиш ва рағбатлантириш бўлиб, шу билан бирга, жаҳон ҳамжамиятининг қарор топишида ҳамкорлик қилиш, мазкур муаммоларга оид фикр-мулоҳазаларнинг муҳокамаларини уюштириш, давлат раҳбарлари билан мулоқотлар олиб бориш ва ҳ.к. лардан иборат.

Рим клубининг асосий иш фаолияти муайян соҳалардаги муаммолар бўйича махсус илмий-тадқиқот лойиҳаларини рағбатлантириш, кенгайтириш ва бу лойиҳаларнинг муҳокамаларини мутасадди илмий муассаса ва ташкилотларда юқори даражада уюштириш ҳамда бу тадқиқот ишларининг илмий натижаларини оммалаштириш, чоп этиш кабиларни ўз ичига олади. Рим клуби муҳокамасидан ўтган ва қабул қилинган лойиҳаларни маблағ билан таъминлашни ўз зиммасига олмайди, фақатгина мазкур лойиҳаларни молия-саноат корпорацияларига тавсия қиладилар. Бу эса, ўз навбатида тавсия қилинган ғарбдаги молия-саноат корпорациялари учун жуда катта реклама вазифасини ўтайди.

Рим клубига тавсия қилинган ҳисобот (лойиҳа)лар бутун дунёда жиддий тадқиқот ишларининг натижаси сифатида ўта машҳурдир. Айниқса, Ж. Форрестернинг “Дунё динамикаси” (1971); Д. Медоуснинг “Ўсиш чегаралари” (1972); Ян Тинбергеннинг “Халқаро тизимни қайта қуриш” (1976); Э. Ласлонинг “Инсоният мақсадлари” (1977); муаллифлар жамоасининг “Микроэлектроника ва жамият” (1982); Александр Кингнинг “Инсоният III-минг йиллик бўсағасида” (1984) каби ҳисоботлар бутун дунё жамоатчилигининг диққат марказида бўлди.

Айниқса, шулардан Ж. Форрестернинг “Дунё динамикаси” номли инсониятнинг келажагига доир ҳисоботи бутун дунёни ларзага солганди. Унда умумбашарий муаммоларнинг таркиби, келиб чиқиш сабаблари ва унинг инсоният келажагига ҳалокатли таъсири тўғрисида ҳайратомуз хулосалар чиқарилди. Ер юзи табиати ўзининг табиий мувозанатларига путур етказмасдан 8,5 млрд. кишини боқиш ва кийинтириши мумкин. Аҳоли миқдорининг бу чегараси ХХI асрнинг биринчи чораги охирида босиб ўтилади. Агар аҳолининг табиий ўсиши тўхтатилмаса, бу оғир юкка дош бера олмасдан табиий мувозанат занжирлари узила бошлайди. Инсоният цивилизацияси инқирозга маҳқум бўлади. Ж. Форрестер бу инқирознинг олдини фақат бир йўл билан олиш мумкин деб ҳисоблайди, у ҳам бўлса аҳолининг табиий ўсишини тўхтатиш зарур деб ҳисоблайди.

Рим клубига тавсия қилган Д. Медоус томонидан қўйилган “Ўсиш чегаралари” деб номланган иккинчи ҳисоботда ер юзи аҳолисининг миқдорий чегарасини 11,5 млрд. гача узайтирилди. Лекин, бу табиатга максимал даражадаги босим деб ҳисобланиб, у узоққа дош бериши мушкул деган хулосани

чиқарди. Д. Медоус концепциясининг яна бир алоҳида хусусияти шундаки, у Б. Рассел томонидан инсониятни ядро ҳалокатидан қутқозиш учун ишлаб чиқилган “Янгича сиёсий тафаккур” услубини инсониятнинг келажагини таҳлика остига қўяётган барча глобал муаммоларни бартараф этишнинг универсал тамойили сифатида қўллаш кераклигини илгари сурди. Барча халқаро муносабатлар “Янгича сиёсий тафаккур” услубига асосланиши зарур деган фикрни ёқлаб чиқди.

Ян Тинбергеннинг иқтисодий лойиҳасида, асосан, ривожланаётган мамлакатлар билан ривожланган мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий тафовут кескинлашувининг олди олинмаса, глобал миқёсдаги ижтимоий зиддиятларнинг келиб чиқиши муқаррарлиги тўғрисидаги ғоя илгари сурилди. Мазкур лойиҳада асосан дунё мамлакатлари ўнта иқтисодий минтақага бирлашиши кераклиги уқтирилади. Унда ёш, энди ривожланиш босқичига кириб келаётган мамлакатлар ўзининг иқтисодий-сиёсий манфаатларини етарли даражада ҳимоя қила олмаётганлигига асосий сабаблардан бири ривожланган давлатлар билан кам тараққий топган мамлакатлар ўртасидаги тафовутнинг тобора ошиб боришидир, деган фикр илгари сурилади. Унинг концепциясига мувофиқ, минтақавий иқтисодий ташкилотлар орқалигина бу мамлакатлар ўз манфаатларини самарали ҳимоя қила олиши мумкин, деб хулоса чиқарилди.

Жаҳон жамоатчилигини ҳайратга солган лойиҳа (ҳисобот)лардан бири 1982 йилда Рим клубига тавсия қилинган “Микроэлектроника ва жамият” деб номланади. Унда инсоният келажагида инқилобий ўзгаришлар ясаши мумкин бўлган жамиятни компьютерлаштириш ҳодисаси ва унинг ижтимоий-сиёсий оқибатлари тўғрисида илмий башорат қилинди. Ахборотлашган жамият ва унинг асосий белгилари тўғрисидаги қарашлар кишилик жамиятининг келажагини бир қадам ойдин тасаввур қилишга имкон туғдирди.

Александр Кинг томонидан Рим клубига тайёрланган ҳисобот “Инсоният III минг йиллик бўсағасида” деб номланиб, унда, инсоният ўзи яратган умумбашарий муаммолар қуршовидан фақатгина ўзини-ўзи янги ахлоқ нормалари асосида қайта тарбиялаб чиқиши мумкинлиги тўғрисидаги ғояни илгари сурди ва ҳ.к.

Рим клуби XX асрнинг сўнги ўн йилликларида инсоният олдида кўндаланг туриб қолган умумбашарий (глобал) муаммоларнинг келиб чиқиш сабаблари, таркиби, уни

бартараф этиш йўллари тўғрисидаги ғоялари билан ижтимоий тараққиётнинг кейинги йўналишлари қай йўсинда давом этишини бир қадар ойдин тасаввур этишга шартшароит яратиб берган эди.

Хулоса ўрнида шуни қайд қилиб ўтмоқ жойизки, тарихий тараққиётнинг ҳар бир босқичида алоҳида олинган минтақадаги ижтимоий муҳит талабларига жавоб тариқасида шаклланидиган қарашлар тизими кишилиқ жамиятининг кейинги ривожига ўзининг баракали таъсирини ўтказувчи таълимотларнинг пайдо бўлишига сабабчи бўлганлиги, шубҳасиз. Бошқа ҳар қандай минтақа ёки мамлакат файласуфлари мазкур ғоялар тизими ёки таълимотларни чуқур таҳлил қилиб, уларда ишлаб чиқилган тушунча ва хулосалар билан қуролланмасдан ўз мамлакатларининг келгуси тараққиёт йўллариини замон талабларига ҳамоҳанг тарзда ёритиб бера олмайдилар.

Шу ўринда вужудга келган ҳар қандай ғоя инсониятнинг, биринчи навбатда ўз минтақаси халқларининг тарихий тажрибаларини умумлаштирган хулосалардан таркиб топишини эслагиб ўтмоғимиз лозим. Лекин, бундай таълимотларга асосланганларида миллат мутафаккирлари минтақа ёки мамлакат манфаатларидан келиб чиққан ҳолда умуминсониятнинг бебаҳо қадриятларига путур етказмай иш тутганларидагина муайян мақсадларни амалга оширишлари мумкин.

Шу маънода мамлакат етакчиси томонидан илгари сурилаётган ғоялар ҳам бевосита минтақамиз халқларининг тарихий тажрибалар синовидан ўтган ҳақиқатларни чуқур таҳлил қилиниши оқибатида юзага чиқаётганлигини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчимиз.

Мамлакатимизнинг кейинги тараққиёт йўлини белгилаб бераётган ғоялар эзгуликка йўғрилган бўлиши кераклиги тўғрисидаги фикр, айнан, донишманд Зардушт ўғитларига асосланган. Чунки, инсоният тарихида худоларни эзгулик тимсоли сифатида гавдалантирган илк таълимотнинг ҳам, “Авесто” ёзма ёдгорлигининг ҳам ватани айнан бизнинг минтақамиз (мамлакатимиз)дир.

Миллий тафаккуримизни ташкил этувчи ғоялар аввало, мантиқ қонунилари ва талабларига зид келмаслиги керак. Ана шундан кейин илмий-фалсафий таълимотлар, улардаги янги-янги тушунча ва ифода усулларидан фойдаланиб жамиятнинг бош стратегик мақсадларини яратиш мумкин.

Шакллантирилаётган миллий истиқлол мафкураси, бевосита, миллий тафаккуримизнинг бугунги кундаги муайян мақсадга йўналтирилган ва системалаштирилган ғояларнинг изчил тизими бўлиб, у эса, ўз навбатида, юртбошимиз томонидан илгари сурилаётган ғоялар, фикрлар, қарашлар асосида таркиб топгандир. Шу маънода президентимизнинг миллатнинг келгуси тақдирида муҳим рол ўйнаши мумкин бўлган қарашларида халқимизнинг ва шарқ халқлари маънавияти, янги давр Оврўпо дунёвий тараққиётининг тажриба ва мантиқ талабларига дош берган билимлари, қарашлари ҳам мавжудлигини тўғри тушунмоғимиз керак. Чунки, ҳар қандай таълимот ёки қарашлар тизими ўзидан олдин шаклланган, инсоният тақдирида муҳим рол ўйнаган ғоя, таълимот, қарашларнинг узвий давоми бўлиб юзага чиқади.

Аслида эса жамиятимизнинг ўзига хос тараққиёт йўлини акс эттирувчи ғоялар тизими миллий тафаккуримизнинг сайқаллашган, муайян мақсад йўлида таркиб топаётган, мантиқ талаблари асосида системалаштирилаётган қисмидир. У ўз навбатида мамлакатимиз халқларининг манфаатлари, тарихий тажрибалари, анъана, урф-одат ва миллий қадриятлари билан бир қаторда инсониятнинг ноёб қадриятларига айланган билим ва тажрибаларига суянган ҳолда дунёни ўзига хос тарзда англаш жараёнидир.

V-БОБ. ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ВА ЭЗГУЛИК ФАЛСАФАСИ

“...Жамият тараққиётининг асоси, уни муқар-
рар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч
— маърифатдир”.

И. Каримов.

1-§. Эзгулик фалсафаси

Инсоният маънавий тараққиётининг такомил босқичларидан бири, ҳеч шубҳасиз, “Авесто” ёзма ёдгорлигида акс этган ғоялар билан боғлиқ. Бу ҳақда Президентимиз “Авесто”да баён этилган илмий ва ҳаётий тушунча ва тасаввурларнинг аҳамиятига тўхталиб, бу ғоялар “...нафақат Марказий Осиё ва Юнонистон, балки бутун Ғарб илму фани ва фалсафаси ривожига салмоқли ҳисса бўлиб қўшилган”,¹ — деб алоҳида таъкидлаган эди.

Дарҳақиқат, “Авесто” ёзма ёдгорлигининг кишилиқ жамияти тараққиётидаги беқиёс ўрни шундан иборатки, у одамларга ёвуз кучларга эмас, балки эзгуликка сажда қилиш кераклигини ўргатди. Яъни, қўпол жисмоний қудратга қарам-қарши ўлароқ маънавий баркамолликни қўя олди. Бу эса бугунги кунда Президентимизнинг “Ғояга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин”², — деган ҳаққоний гапларининг долзарблигини кўрсатувчи тарихий далилдир.

Ҳақиқатан ҳам муқаддас “Авесто” битикларида шакллантирилган ғоялар тизими ўша давр жаҳолатига ўз даврининг етук маънавиятини қарши қўя олган маърифатдан бошқа нарса эмас эди. Мазкур битикларнинг яна бир жаҳоншумул аҳамияти, унда инсониятни эзгулик йўлида зул-

¹ И. Каримов. “Авесто” китобининг 2700 йиллигига бағишлаб барпо этилган ёдгорлик мажмуининг очилиш маросимидаги нутқи. “Фидокор” газетаси, 6-ноябр, 2001 йил.

² И. Каримов. Жамиятимиз мафқураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин. 7-том. Тошкент. “Ўзбекистон”, 1999, 86-бет.

матга қарши аёвсиз кураш олиб бориш кераклиги ва бу курашда эзгуликнинг ғалаба қозониши муқаррар эканлиги тўғрисидаги ишонч руҳидир. "...аввало, — деб таъкидлайди президентимиз бу ҳақда тўхталиб, — "Авесто"нинг туб маъно-моҳиятини белгилаб берадиган "эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал" деган тамойилда ҳозирги замон учун ҳам беҳад ибратли бўлган сабоқлар борлигини алоҳида таъкидлаб ўтмоқчиман"¹.

Зардушт томонидан илгари сурилган бу тамойил ижтимоий тараққиётнинг барча босқичларида ҳам инсониятни такомиллик сари ундаган, унинг тамал тошига айланган эди. Фақат, тарихий тараққиётнинг кейинги даврларида бу турли тушунча ва фалсафий атамалар орқали ифода қилинган. Агар, ўрта асрларда ислом оламида мустаҳкам иймон-этиқодни шакллантириш учун кураш тарзида эзгулик руҳини қарор топтиришга эътибор қаратилган бўлса, XVIII аср ғарбий Оврўпода эса буни дунёвий маърифат тушунчалари орқали ифода қилишга уринганлар.

Хусусан, француз маърифатпарварлари "маърифат" тушунчасига соф дунёвий мазмун берганлар. Яъни, маърифатли киши дунёвий илмлар² билан қуролланган, ўз даври ахлоқ нормаларига изчил риоя қилувчи ва гуманизм (инсонпарварлик) руҳида тарбия топган бўлишлари шарт. Улар диний билимлар, тоат-ибодат ва диний маросимлар талабларига амал қилишларни маърифатлиликнинг асосий талабларига киритмаганлар.

Буюк немис мумтоз фалсафасининг йирик вакили Гегел фалсафасида эса, эзгулик мутлақ руҳнинг ажралмас фазилати сифатида намоён бўлади. Эзгулик мутлақ руҳнинг моддийлашган шакли бўлган табиатнинг замирида ҳам мавжуд бўлиб, фақатгина у кишилик жамияти, кишиларнинг онгли фаолияти жараёнида ижтимоий онг шаклида ўз ифодасини топади. Унингча, эзгулик ақлга мувофиқликдан ўзга нарса эмас. Бу таълимот бўйича инсониятнинг ҳар бир қадами ақлга мувофиқлик томон силжишдан

¹ И. Каримов. "Авесто" китобининг 2700 йиллигига бағишлаб барпо этилган ёдгорлик мажмуининг очилиш маросимидаги нутқи. "Фидокор" газетаси, 6-ноябр. 2001 йил сони.

² Дунёвий илмлар — тажриба ва мантиқ синовларидан ўтган билимлар.

иборат. Агар, *воқе* нарсалар ақлга мувофиқ бўлмаса воқелик ўзгартирилади. Бундай қарашларини у “*Воқе* нарсалар ақлга мувофиқдир, ақлга мувофиқ нарсалар эса, – *воқедир*”, – деган машҳур *тезиси* орқали баён қилади. А. Шопенгауэр ва Ф. Ницше каби иррационал фалсафа тарафдорларининг фикрича, эзгулик китобимизнинг олдинги бобиди қайд қилиб ўтганимиздек, кишилар томонидан ўйлаб чиқарилган мифларда ўз аксини топади. Эзгулик аслида ожиз бандаларнинг сақланиб қолишлари учун ёрдам беради. Қудратли шахслар фаолиятини чеклашга хизмат қилади. Уларнинг фикрича, эзгулик тушунчаси ўз мазмунига кўра мантиқдан холи, иррационалдир.

Буюк рус ёзувчиси Ф. М. Достоевский эзгулик руҳини гўзаллик тушунчаси билан боғлаб “Дунёни гўзаллик қутқазди”, деган машҳур фикрни ўртага ташлаган эди. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, гўзаллик тушунчаси ўта нисбий бўлиб у кишиларнинг манфаатлари, билим савияси, интеллектуал салоҳияти билан боғлиқ. Масалан, дунёвий тараққиётга қарши курашга бел боғлаган ашаддий террорчилар наздида 2001 йилнинг 11 сентябрида қулатилган Нью-Йорк шаҳридаги икки муҳташам бинонинг вайрон қилиниши гўзал ҳисобланиши мумкин. Ана шу маънода олинганда гўзаллик инсоният манфаатларига мос келувчи эзгулик руҳи билан йўғрилган бўлиши керак.

Шуни ҳам таъкидлашимиз керакки, XX аср фани ва фалсафасида илм-фаннинг мавқеига ошиқча баҳо бериш ҳолатлари кўзга ташланмоқда. Яъни, дунёнинг тақдири илм-фаннинг равнақи билан чамбарчас боғлиқ деб тасаввур қилинади. Бироқ илм-фан ва фалсафада эзгулик руҳининг салмоғига қараб фан ютуқларидан инсониятнинг муштарак манфаатлари йўлида ҳам, ёки, аксинча, инсониятнинг инқирози йўлида ҳам баравар фойдаланиш мумкин. Илм-фан ютуқларидан тор манфаатлар йўлида фойдаланиш пировард натижада инсониятнинг муштарак манфаатларига зид кела бошлайди. Оқибатда, фан ютуқларини инсонлар умуминсоний муштарак манфаатларга тескари йўналишда қўллашга ружу қўядилар. Шу билан бирга мамлакат манфаатлари йўлида табиатга зуғум ўтказилиб ўз келажакларини ва шунингдек, инсоният тақдирини ҳам хавф остида қолдирилишига сабабчи бўладилар.

Бундай шароитда, биз олдинги бобда алоҳида қайд қилиб ўтган донишманд Б. Рассел томонидан илгари сурилган “умуминсоний манфаатлар” устуворлигини эътироф этиш” тамойилига амал қилмас эканмиз, унда инсониятнинг ўз тақдири томон илгариллаши ўта хавфли бўлиб қолаверади. Қайд қилиб ўтилган “умуминсониятнинг муштарак манфаатлари” устуворлигини эътироф этиш тамойили, айти пайтда, шу бугунги куннинг эзгулик тамойили эканлигини илғаб олишнинг вақти келди. Агар, Гегел айтган “мантиққа — мувофиқлик” да ҳам ёки Ф. М. Достоевский урғу берган “гўзаллик” тушунчаларининг мазмунида ҳам инсониятнинг муштарак манфаатларини мужассамлаштирган эзгулик руҳининг салмоғи етарли бўлмас экан, унда инсониятни ҳалокатли инқироздан қутқариш амри маҳолдир. Бу ҳолатни биз илмий ва фалсафий тафаккурда ҳам кузатишимиз мумкин. Илмий ва фалсафий тафаккурдаги биртомонламалик, чекланганлик, аслида, тор доирадаги миллий, синфий, минтақавий ва ҳ.к. манфаатларнинг бошқа ҳар қандай манфаатлардан устуворлигини эътироф этишдан келиб чиқади. Бу эса инсониятнинг муштарак манфаатларига, яъни эзгуликка зид йўналиш ҳисобланади.

Ўзгалар манфаатларини ҳам эътироф этиш шу бугунги маърифатли кишининг устувор фазилатига айланиши зарур. Ахир, комиллик, ўзининг тор доирадаги манфаатларидан воз кечишга қурби етмайдиган худбинликка қарама-қарши ўлароқ ўзгалар манфаатларини ҳам инобатга олувчи маърифатлиликни ўзида мужассамлаштиради.

Шунинг учун мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида ноқ Президентимиз И. Каримов ташаббуслари билан маънавият ва маърифат, комил инсонни тарбиялаш масалалари мамлакат ички сиёсатининг устувор йўналишлари қилиб белгиланганлиги бежиз эмас. Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўринни эгаллаш учун кураш олиб бораётган бир паллада умуминсоний қадриятларга айланган халқаро тамойилларга риоя қилиш йўлининг тутилишини табиий бир ҳол деб билмоғимиз керак.

Табиийки, бу борада Президентимиз И. Каримов томонидан алоҳида эътибор берилаётган “маърифат” ёки “маърифатлилик” тушунчаларининг мазмунида ҳам бир қатор ўзгаришларнинг мавжуд бўлиши муқаррар. Зардушт замонларида маърифатлилик даражаси саводхонлик билан ўлчан-

маган. Маърифатлилик деганда Ахура Mazda томонидан (Зардушт орқали) айтилган фикрларга ҳам сўзда ва ҳам амалда изчил риюя қилишлик назарда тутилган. Маърифатли киши фаолиятининг илк нуқтаси бўлган ниятнинг (ёки бир қарорга келинган фикр) ҳам эзгулик руҳида қарор топиши маърифатлиликнинг асосий талабларидан бири сифатида юзага чиқади. Бу ният фақат эзгу сўзлар орқали ифода қилиниши зарур қилиб қўйилади.

Шуниси ҳам эътиборга лойиқки, “Авесто” таълимотида эзгулик тушунчасининг мазмуни фақатгина инсонларнинг ўзаро муносабатлари доираси билан чекланмайди. Балки эзгулик руҳида тарбия топган киши ўз атрофидаги тирик ва нотирик табиатдаги нарса ва ҳодисаларга ҳам эзгулик руҳида, авайлаб муносабатда бўлиши талаб қилинади. Ҳайвонот ва ўсимлик дунёсига эҳтиёткорлик билан ёндашиш, сув, ҳаво, тупроқ ва оловга муқаддас унсурлар сифатида муносабатда бўлиш ўша давр маърифатли кишисининг ажралмас фазилатларига айлантирилган.

“Авесто” ёзма ёдгорлигида илгари сурилган эзгулик фояси аслида шарқ халқлари маънавиятининг ажралмас қисми эканлигини эътиборга олишимиз лозим. Ҳинд халқлари маданиятининг асосий белгиларидан бири Аҳимса таълимоти асосида дунёга муносабатда бўлишдир. Яъни ҳар қандай тирик жониворга озор бериш гуноҳ ҳисобланади. Шунга ўхшаш эзгулик руҳидаги дунёқарашни биз ўрта аср Ислом фалсафасида ҳам учратишимиз мумкин. Ислом таълимотида эзгулик мустаҳкам эътиқод (иймон)ли кишиларнинг моҳиятини англаувчи фазилат бўлиб, бундай кишилар ҳар қандай тирик жонзотга озор беришликни кечирилмас гуноҳ деб билладилар. Айниқса, бундай эзгулик руҳи тасаввуф таълимотига хос муҳим белгилардан бири ҳисобланади. Нақшбандия тариқатини ўзининг эътиқод йўли деб билган Алишер Навоий тўғрисидаги бир ривоятда шундай дейилади. Ҳазрат Навоий таҳорат олиш учун бир чеккага ўтибди. Узоқ ҳаяллаб қолган эканлар. Устозининг узоқ туриб қолганлигидан хавотирга тушган шогирдларидан бири бориб қараса, Навоий ҳазратлари яктагининг этагини бир майсага тутиб турган эканлар. Яктакнинг этагида бир чумоли секин-аста майсага ўрмалаб ўтгунча Ҳазрат Навоий ўз яктагининг этагини майсага тутиб турибдилар. Шогирдининг ҳайрон бўлиб қолганини кўриб у: “Чумоли ҳам Аллоҳнинг

махлуқи, унга озор етказиш гуноҳдир”, — деган эканлар. Эътиқодсизлик исломда эзгуликка қарши қабоҳат тимсоли сифатида қаралган.

Албатта, бундай қарашлар умуминсоний манфаатларнинг тўлиқ ифодаси бўла олиши қийин. Диний эътиқоди, ирқи ва қайси маданиятга мансублигидан қатъий назар барча инсонлар манфаатларини ўзида мужассам эта олувчи гуманистик ғояларни XVIII аср француз маърифатпарварлари кўтариб чиққан эдилар. Лекин улардаги гуманизм тушунчаси инсонлар билан кифояланиб қолганлар. Бу маърифатпарварларнинг “маърифат” ёки “маърифатпарварлик” тушунчаларидаги мазмун бирон бир ижтимоий гуруҳ манфаатларидан келиб чиққан ҳолда у ёки бу томонга ўзгаришлар киритишга имкон туғдирар эди.

Бу ҳол маърифатлилик тушунчасининг мазмунини миллат ҳамда синфий манфаатлар доираси билан чегаралаб қўйишига олиб келган эди.

XX асрнинг биринчи чорагида Туркистон жадидлари халқимизни дунёвий ва диний билимлар билан қуроллантириб маърифатли қилиш орқали озодликка чиқишни орзу қилганлар. Аслида, жадидлар томонидан илгари сурилган дунёвийлик билан диний билимларни тенг ўзлаштириб олишликни тақозо этувчи маърифатлилик шарқ халқлари маънавиятига хос бўлган фазилатлардан биридир. Бу эса жадидларга аждодлар мероси сифатида қолдирилган миллий кадриятдир. Форобийнинг таълимотларида (биз олдинги бобларда кўриб ўтган) фозил (маърифатли) ҳукмдорнинг муҳим фазилатларга эга бўлиши учун диний ҳамда дунёвий илмлар соҳиби бўлишлик талаб этилади. Шунингдек, ўрта аср Ислом фалсафасидаги “икки ҳақиқат” назариясида ҳам, Алишер Навоийнинг маърифатли шоҳ образида ҳам худди шу нарса биринчи ўринга қўйилади.

Ватанимиз мустақиллигидан сўнг маърифатлилик мавзуси энг долзарб масала сифатида Президентимиз ташаббуслари орқали кун тартибига қалқиб чиқди. Президентимиз “маърифат” ва “маърифатлилик” тушунчаси орқали дастлаб дунёвий билимларни эгаллашни назарда тутди. Жамият тараққиётини таъминлайдиган ягона куч дунёвий билимларда эканлигини алоҳида қайд қилар экан, мамлакатимиз ёшларини илғор саноатлашган мамлакатлар тажрибаларини чуқур ўрганишга, олган билимларини юртимиз равнақи, жамиятимизнинг эзгу мақсадлари йўлида сарфлашга даъват этади.

Лекин, ҳар қандай дунёвий илм эзгу мақсадсиз ҳаётга тадбиқ этиладиган бўлса, унда у пировард-натижада ҳам ижобий, ҳам салбий оқибатларнинг келиб чиқишига сабабчи бўлиши мумкин. Агар дунёвий илмлар эзгу ниятсиз ўрганилса ва ҳаётда қўлланилса қандай оқибатларга олиб келиши мумкинлигини курраи заминимиздаги бугунги аянчли ҳолатнинг ўзи исботлаб турибди. Буни чуқур таҳлил қилиб шундай хулосаларга келишимиз мумкин: дунёвий билимларга эзгулик руҳини жо этибгина бугунги куннинг маърифатли кишиларини тарбиялаш мумкин. Ваҳоланки, маърифат фақат (француз мутафаккирлари айтганидек) дунёвийликдангина иборат эмас.

Шу маънода И. Каримов: “Нега мен маърифат сўзини кўп такрорлаб, унга алоҳида урғу беряпман? Чунки, **жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч — маърифатдир**”¹, — дея таъкидлаганида мутлақо ҳақ эди. Президентимиз маърифат сўзининг мазмунига ҳозирги замон талабларидан келиб чиққан ҳолда ёндашади.

XVIII аср француз маърифатпарварлари қарашларида, гарчи, маърифатлилик тушунчаси таркибига “гуманизм руҳи” киритилган бўлса-да, лекин у И. Каримов томонидан илгари сурилган маърифатлилик тушунчаси мазмунидан анча фарқ қилади. Агар, гуманизм тушунчаси фақат инсон, инсониятигина қамраб олган бўлса, И. Каримов фалсафасидаги маърифатлилик, эзгулик тушунчаси фақат инсонларга бўлган муносабатлар билан чекланиб қолмасдан, балки барча ҳайвонот ва наботот (ўсимликлар) дунёси ва ҳатто жонсиз табиатдаги мавжуд нарса ва ҳодисаларга бўлган эзгулик руҳидаги муносабатларни ҳам ўз ичига қамраб олади. Эзгулик тушунчасининг мазмуни ўз моҳиятига кўра “янгича фалсафий тафаккур” тушунчасининг мазмуни билан ҳамоҳанг, фақат, бир моҳиятнинг иккита мазмунда намоён бўлиши шаклида рўёбга чиқади.

Бу ерда яна бир нарсага аниқлик киритиш лозим. Ислоҳ Каримов фалсафасида жамиятни ҳаракатлантирувчи куч тушунчаси билан жамиятни муқаррар ҳалокатдан қутқазувчи куч айнан бир нарса эмас, деб ҳисобланади. Яъни, президентимиз ижтимоий тараққиётни ҳаракатга келтирувчи куч

¹ И. Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. 7-том. Тошкент. “Ўзбекистон”, 1999 й. 135-бет.

дунёвий билимлар ва мантиқий тафаккур дея ижтимоий тараққиёт ҳақидаги ўзига хос бўлган янги таълимотни ярата олди. Шу муносабат билан “Бугунги халқаро ҳаёт, кишилиқ тараққиёти шундай босқичга кирганки, энди унда ҳарбий қудрат эмас, балки интеллектуал салоҳият, ақл-идрок, фикр, илғор технологиялар ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Амир Темур бобомизнинг “куч – адолатда” деган машҳур таъбирини бугунги кунга нисбатан қўллаб айтадиган бўлсак, мен унга қўшимча қилиб “Куч – билим ва тафаккурда” деган бўлардим. Келгуси асрда бу тамойил янада кучаяди ва ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олади”¹, – деб, қатъий ишонч билдириб қайд қилган эди Президентимиз.

И. Каримов фалсафасидаги маърифатлиқ фақат дунёвий илмларни ўрганиш билан кифояланмайди. Ўша миллий қадриятларимизга айланиб кетган диний билимлар, маросимлар, ибодат усуллари алоҳида ҳурмат-эҳтиром ила муносабатда бўлиш ҳам шарт қилиб қўйилади. “Бошқача қилиб айтганда, – деб таъкидлайди Президентимиз – биз фарзандларимизни дунёвий билимлар билан бир қаторда имом Бухорий тўплаган ҳадислар, Нақшбандий таълимоти, Термизий ўғитлари, Яссавий ҳикматлари асосида тарбия қилмоқдамиз”².

Шунинг учун ҳам И. Каримов фалсафасида эзгулик маърифатлиқнинг (яъни комилликнинг) характерини, даражасини белгилаб берувчи энг муҳим унсурга айлантирилади.

Агар, маърифатга қарши турувчи жаҳлатнинг моҳиятини англатувчи нарса билимсизлик (эсланг, “жоҳиллик – билимсизликданур”. Беруний) экан, унда маърифатнинг моҳиятини англатувчи белгилар билим ва эзгуликдир. Шунингдек, И. Каримов фалсафасида эзгулик тушунчаси гуманизм тушунчасини ҳам қамраб олади ва бу фалсафанинг билиш (гносеология) қисмининг асосий категориясига айланади. Билувчи субъектнинг ҳолатини, позициясини аниқлаб берувчи фалсафий тушунчага айлантирилади. Эзгулик руҳида йўғрилмаган билим соҳиби маърифатли, комил инсон бўла олмайди. Жамият тараққиётини таъминловчи, уни

¹ И. Каримов. Жамиятимиз мафкураси халқни – халқ, миллатни – миллат қилишга хизмат этсин! “Тафаккур” журнали. 1998 йил. № 2-сон.

² И. Каримов. Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда. 7-том. Тошкент. “Ўзбекистон”, 1999. 353-бет.

ҳаракатлантирувчи “куч – билим ва тафаккурда” эканлиги, рост. Лекин, ана шу тафаккур соҳиби эзгулик руҳида тарбия топган, маърифатли шахс бўлиши лозим. Шундагина И. Каримов фалсафасидаги эзгу ният руҳида тарбия топган инсон “жамият тараққиётининг асоси, уни муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч – маърифатдир” деган пурҳикмат фикрнинг маъносини чуқур англаб олиши мумкин.

2-§. Эволюцион тараққиёт йўли фалсафаси

Мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритганидан сўнг кун тартибида жуда кўплаб муаммоларни ҳал этишга тўғри келди. Мамлакат ва миллат етакчиси олдида “биз қандай тараққиёт йўлидан боришимиз керак?” деган савол кўндаланг турарди. Бир томондан энг хатарли ҳодисалар бўлаётган қўшни Афғонистон ва Тожикистондаги воқеалар шуни кўрсатдики, биз умуминсоний қадриятларга айланган демократия, гуманизм, тараққиёт йўли деб ҳисоблаган йўл баъзан бошқа ижтимоий гуруҳлар, қатламлар манфаатларига мос келавермаслигидан дарак берса, иккинчи томондан, дунёвий тараққиёт йўлидан бориб жуда катта муваффақиятларга эришган илғор мамлакатлардаги ахлоқий қадриятларнинг топталиши ўз келажак тараққиёт йўлини белгилашга чоғланган ёш мустақил давлатлар олдида жуда мураккаб вазиятларни келтириб чиқаришга сабабчи бўлаётган эди.

Ўша даврларнинг яна бир белгиларидан бири, собиқ метропол сиёсатдонларидан баъзилари Ўрта Осиё республикаларининг бутунлай мустақил давлатлар бўлиб чиқиб кетишига шубҳа уйғотувчи ташвиқотларни авжига чиқарганлари эди. Мамлакат фуқароларининг бир қисмида эса ҳалиям социалистик турмуш тарзини қўмсаш кайфиятлари кўриниб турарди. Ўзбекистоннинг минтақада тутган жуғрофий ўрни ҳам тўла мустақил сиёсат юритишга маълум даражада салбий таъсир кўрсатишга имкон туғдирарди.

Ана шу каби бошқа кўплаб омилларни ақл тарозусига қўйиб мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий, ҳудудий, экологик, сиёсий, тарихий, маданий, миллий, психологик ва бошқа соҳалар бўйича ҳолатини аниқлаб ва шу ҳолатга асосланиб ўз тараққиёт йўлини белгилаб олиш ўта зарур бўлиб қолди.

Бундай шароитда “бу ёруғ оламда биз киммиз ва не бир сир-синоатмиз, қаёққа қараб кетяпмиз? Инсоният янги –

XXI асрга қадам қўйганида бизнинг ўрнимиз қаерда ва қандай бўлади? — деган саволлар ўйлантириши табиий¹, — деб ёзган эди Президентимиз.

Собиқ социалистик лагер мамлакатларининг баъзилари қисқа муддат ичида жамиятни кескин ўзгартириш (шоковая терапия) йўлини танладилар. Полша давлати ана шундай йўлни танлаб, маълум муваффақиятларга ҳам эриша бошлаган эди. Бу муваффақиятнинг тагида кўпгина омиллар бор эди. Биринчидан, Полша ривожланган Оврўпо мамлакатлари қуршовида, иккинчидан, мамлакатда хусусий мулкчилик батамом тугатилмаган эди.

Учинчидан, социалистик турмуш тарзига нисбатан кечроқ жалб қилинганлиги. Тўртинчидан, Полшанинг социалистик лагердан чиқиб кетишига хайрихоҳ бўлган ривожланган ғарб давлатлари ва собиқ Полша фуқароларининг сармолярига умид боғлаш мумкин эди. Бешинчидан, Полша фуқароларининг мутлақ кўпчилиги католик черковига сифинганлиги, Рим папаси ҳам поляк миллатига мансублиги ва бутун христиан оламининг қўллаб-қувватлашига эришиш мумкинлигини ҳам назардан қочирмаслигимиз керак. Шу ва шунга ўхшаш бошқа омиллар, масалан: денгиз портларининг мавжудлиги, аҳолининг ҳозирги замон иқтисодий ва техник тафаккур савиясининг нисбатан юқори эканлиги ва ҳ.к. га суяниб, мамлакатни кескин бурилишлар йўлидан олиб бориб муваффақият қозонишнинг имкониятлари мавжуд эди.

Россия Федерацияси, Украина, Белоруссияда эса қайси йўлдан бориш кераклиги қизгин муҳокамадан ўтаётган пайтлар бўлган. Масалан: бозор иқтисодиёти ва демократик сиёсий тизимга ўтишнинг “500 кунда ўтиш йўли” хаёлий орзуларга тўла бўлган нореал концепцияларга ҳам кўпчилик ишонарди.

Бундай йўл инқилобий йўл бўлиб, кўпчилик мамлакатлар тараққиётига салбий таъсир кўрсатиши мумкин эди. Айниқса, Ўзбекистоннинг ўзига хос шарт-шароити, таҳликали минтақада жойлашганлиги, денгиз йўлларига чиқишнинг мушкуллиги, аҳолисининг маданияти, ижтимоий психологиясининг мутлақо кескин фарқ қилишини назарда тутган ҳолда ўзига хос тараққиёт йўлини белгилаб олиш зарурлиги аён бўлиб қолди.

¹ И.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, 1997, 3-бет.

Мамлакат Президенти ана шундай тараққиёт йўлини топа олди ва бу йўл аҳолининг мутлақ кўпчилиги томонидан қўллаб-қувватланди. Бу йўл “Янги уй қурмагунча эски уй-ингни бузма”, деган халқимизнинг ҳикматли мақоли асосида ҳаммага тушунарли тарзда баён қилиб берилди.

Буни фалсафада эволюцион тараққиёт йўли деб аталади. Маълумки, жамият ривожланишининг бир босқичидан иккинчи босқичига ўтишнинг революцион (инқилобий) йўли билан эволюцион (тадрижий) тараққиёт йўли мавжуд.

Агар революцион (инқилобий) ўзгаришлар йўли билан ижтимоий муҳитни қисқа бир муддат ичида кескин ўзгаришларга олиб чиқиш мумкин бўлса, бундай йўл ўта хатарли бўлиб мамлакатда ижтимоий беқарорликни келтириб чиқариши мумкин. Чунки бундай йўл жамиятни зўрлик йўли билан қўлга киритган ижтимоий гуруҳларга қурол кучи ёрдамида ўзларининг хоҳиш-иродасини қолган жамият аъзоларига мажбуран қабул қилдириш учун имконият очиб беради.

Инқилобий йўл асосан жамиятнинг мавжуд ҳолатидан норози бўлган ижтимоий қатламнинг ижтимоий психологияси (руҳияти, кайфияти)га асосланади, аслида эса ҳиссиёт (нафрат) руҳининг таъсири остида иш кўрадилар. Тарихдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. 1789 йилда бўлиб ўтган Француз инқилоби, ёки 1917 йилда давлат тўнтариши қилиб ҳокимиятни қўлга киритган большевикларнинг сиёсий тузуми бунга мисол бўлиши мумкин. Большевиклар ҳокимият тепасига келиб пролетариат синфининг диктатурасини ўрнатдилар. Кимки уларнинг мафкурасини тўғри деб қабул қилмаса “халқ душмани” деган ёрлик ёпиштирилиб, жамият учун хавfli кишилар қаторида йўқ қилинган.

Бу каби йўлдан бориш мамлакат аҳолисини қарама-қарши ўзаро курашувчи икки қисмга ажратиб юбориб, фуқаролар урушини келтириб чиқаришга олиб келиши мумкин эди. Демак, мамлакатда чуқур, инқилобий ўзгаришлар яшашнинг энг тўғри йўли “Бозор иқтисодиёти сари буюк сакрашлар, инқилобий қайта ўзгаришлар йўли билан эмас, балки собитқадамлик ва изчиллик билан босқичма-босқич ҳаракат қилиш керак”¹ лигини Президентимиз ўз вақтида аниқ белгилаб берди.

¹ И. Каримов. “Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура”. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1993, 62-бет.

Мамлакатнинг бозор иқтисодиётига ўтишида эволюцион йўлнинг танланишидан яна бир аниқ мақсад шундан иборатки, бундай шароитда жамият аъзолари ўртасида ишлаб чиқарилган маҳсулот қайта тақсимланиб мулкий тенгсизлик кучайиб бориши назарда тутилади. Агар мамлакат фуқароларидан кўп болалик, ночор ҳолатга тушиб қоладиган ижтимоий қатламларнинг янада қашшоқланиб кетишининг олди давлат томонидан олинмаса, мустақилликни сақлаб қолишнинг бош омили бўлмиш ижтимоий барқарорликка зарба берилади. Шунинг учун ҳам И. Каримов ана шу даврнинг бош стратегик мақсадини “Инсон манфаатларига қаратилган меҳнатни рабатлантириш кучли механизмига эга бўлган ва аҳолининг ижтимоий ночор қатламларини давлат йўли билан ҳимоя қиладиган бозор иқтисодиётини қуришдан иборат”¹, деб белгилаб берган эди.

Шу ўринда, яна буюк Зардушт таълимотидаги марказий ўқ вазифасини бажарувчи бош ғояга келиб тақалганимизни ҳис қила бошладик. Яъни, зўравонлик, кўпол ёвуз кучлар, вайронкор ғоялар ўрнига тинч-осойишталик билан илдам олға кетишни кўзлаган йўлни танлаш тарихий заруратлигини ва бу тарихий заруратлик юртбошимиз фаолияти орқали мамлакат равақининг бош йўналишига айланганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Ахир жоҳилия даврининг кўпол жисмоний кучларига қарши муайян эзгу ғоялар атрофида жипслашибгина осойишта тараққиёт йўлидан илдам бориш мумкинлиги тўғрисидаги мафқурани “Авесто” таълимоти инсониятга тортиқ қилганлигини хотирамизда мудом тутмоғимиз керак.

3-§. Тараққиётнинг икки йўли

Биз инқилобий ўзгаришларни босқичма-босқич амалга ошириб эволюцион тараққиёт йўлини Президентимиз белгилаб берганлигини айтиб ўтдик. Эндиликда ана шу бозор иқтисоди ва демократик сиёсий тизимга ўтишнинг эволюцион тараққиёти қайси йўналишда амалга ошиши лозим, деган масала ҳам кун тартибда турар ва кечиктирмасдан унинг ечимини топиш зарур эди.

Бу масала ҳар бир минтақада ва ҳар бир тарихий даврда ўзига хос ечимини топиб келган ижтимоий ҳодисалардан

¹ И. Каримов. Ўша асар, 60-бет.

бири бўлган. Муайян тарихий даврларда алоҳида ижтимоий муносабатлар муҳим рол ўйнаб, жамиятнинг кейинги тараққиётини белгилаб берувчи омилга айланади.

Масалан, Зардушт таълимотида эзгу фикр, эзгу сўз — эзгу амалиётнинг бирлиги ва ундан келиб чиққан ҳолда эзгу фикр, эзгу сўзга мувофиқ тарздаги ўз даврининг ахлоқ нормаларига амал қилиши жоҳилия (кўп худолик) давридан якка худолик давридаги маънавий муҳитга ўтишнинг асосий омили сифатида қаралган. Ўрта асрда жаҳон динларининг жамиятдаги ҳукмрон мафкурага айланганлиги ва диний ақидаларга оғишмай амал қилиш (эътиқод) даражаси ана шундай вазифани бажарган. Гегел таълимотида эса, кишиларнинг дунёни фалсафий англаш даражасига қараб бу масалани ҳал қилишга уринган.

Позитивизм эса дунёвий фанларнинг тараққиёт даражасини ижтимоий тараққиётни таъминловчи омил деб қараган ва ҳ.к.

XVI-XVII асрда Оврўпо ижтимоий муҳитида дунёвий фанларнинг ривожланиши кишилар ҳаётида амалий аҳамият касб эта бошлади.

Христиан мафкурасининг жамиятдаги ҳукмрон мавқеига маълум даражада путур етказила бошланди. Ўрта асрчиликнинг таянч дунёқарашига айланган христианликнинг кўпгина ақидалари табиатшунослик фанлари берган маълумотларга зид кела бошлади.

Янги давр фалсафасида рационализм (ҳақиқатнинг мезони ақл, мантиқ деб ҳисобловчи) қарашлари тез тарқала бошлади.

Эндиликда, жамиятни муайян ғоялар билан тутиб турган христиан мафкурасининг ўрнига мантиқ ва тажриба синовидан ўтган билимлар асосида ижтимоий тараққиётнинг мазмуни, моҳияти ва мақсадини аниқлаб берувчи дунёвий мафкурани шакллантириш ҳамда дунёвий тараққиёт йўлини белгилаб олиш тарихий заруриятга айланган эди. XVIII аср француз маърифатпарварлари эса табиий ва ижтимоий ҳодисаларни ўрганишда диний дунёқарашдан фойдаланишни бутунлай ман қилиш ва ҳатто черковни давлат сиёсатидан, умуман маориф ва тарбия муассасаларидан ажратиш зарур деб чиқдилар.

Худди ўша йилларда жамият ва давлат, умуман ижтимоий ҳаётнинг дунёвий тараққиёт йўли тўғрисидаги таълимотлар етилиб кела бошлади. Ўша даврнинг йирик маърифатпарвар мутафаккирларидан Волтер, Ж. Ж. Руссо, Д. Дидро ва бошқаларни кўрсатиб ўтишимиз мумкин.

Улар, Оврўпо маданиятининг асосида христианлик дунёқараши, маросим ва урф-одатлари, ахлоқ нормалари ва ҳ.к. ётишини билар эдилар. Лекин христианлик дунёқараши жамиятнинг кейинги тараққиётини таъминлашга қодир бўлмай қолган, аксинча тараққиётга тўсиқ кучга айланганлигини фош қилиб христианлик инсоният (Оврўпо)нинг кейинги тараққиёти олдида жоҳилликдан ўзга нарса эмас, деб чиқишдилар. Мазкур мутафаккирлар томонидан гуманизм ғояларининг ишлаб чиқилиши “Бутунжаҳон инсон ҳуқуқлари декларацияси”нинг моддалари учун асос бўлиб хизмат қилди. Ж. Ж. Руссо томонидан “Ижтимоий шартномалар” китоби (таълимоти)нинг яратилиши Оврўпода христиан қадриятлари орқалигина ижтимоий ҳодисаларга баҳо бериб одатланган жамоатчилик учун инқилобий дунёқараш бўлиб хизмат қилди.

Дунёвий тараққиёт йўли ўз ичига асосан: 1) дунёвий фан ютуқларига; 2) гуманизм тамойилларига; 3) ижтимоий талаблар асосида шакланган ахлоқ нормаларига риоя қилишни ва ҳ.к.ларни қамраб олади. Бунда жамиятнинг ривожланишида эндиликда дунёвий фанларнинг биринчи навбатда фалсафа ва табиатшунослик фанлари ютуқларини ўзлаштириб олишга асосий эътибор берилади.

XVIII-XIX аср Оврўпосида христианлик ижтимоий ҳаётда фан ва фалсафанинг буюк ролини эътироф этди. Айниқса, католик черковидан протестант черкови мустақил бўлганидан кейин протестантизм тарқалган мамлакатларда фан-техника тараққиёти илдам қадамлар билан олға кета бошлади. Ижтимоий ҳаётда туб ўзгаришлар бўлишига маънавий муҳит етила бошлади. Эндиликда сиёсатда ва маориф системасида христиан черковининг ажратиб қўйилиши ўша ҳудудларда ижтимоий тараққиёт тез суръатлар билан ривожлана бошлашига олиб келди. Черковнинг жамият ҳаётида бўлаётган ўзгаришларга либералларча муносабатда бўлишига ҳам ибратли ҳодиса сифатида баҳо бермоқ керак.

XX асрнинг етмишинчи йилларида мусулмон мамлакатлари, хусусан, нефтга бой араб ва бошқа мусулмон давлатлари жаҳоннинг иқтисодий ҳамда сиёсий муносабатларида муҳим рол ўйнай бошлади. Уларда “ўзлигини англаш” жараёни бўлаётганлигини назарда тутишимиз лозим. Ана шу жараён муқаррар тарзда миллий қадриятларнинг шиддат билан қайта тикланишига имкон яратди. Нефт ишлаб чиқарувчи мамлакатларнинг иқтисодий манфаатларини ҳимоя

қилишга қаратилган халқаро ОПЭК ташкилоти тузилди. Нефтнинг нархи 10-12 баробар оширилди. Бу ҳодиса ғарб мамлакатлар иқтисодини танг аҳволга солиб қўйди. Ғарб тараққиёт йўлига қарама-қарши ўлароқ, ислом тараққиёт йўли ғояси ўртага ташланди. Халқаро майдонда “Ислом омили” тушунчаси қўллана бошланди. Ислом тараққиёт йўлини қўллаб-қувватлаб турувчи сиёсий ташкилотларнинг бош мақсади ислом идеалларини қайта тиклаш бўлиб, улар ғарб демократиясига қарама-қарши “ислом демократияси” тушунчасини илгари сурди. Идеал жамият сифатида 622 йилдан то 632 йилгача Муҳаммад алайҳиссалом томонидан бошқарилган Мадина давридаги мусулмон жамоаси намуна сифатида олинди.

Мазкур мафқурани қўллаб-қувватловчилар нефтга бой араб мамлакатларидаги баъзи корчалонлар томонидан ҳам маънавий ҳамда иқтисодий жиҳатдан қўллаб турилди. Оқибатда кам тараққий этган Африка ва Осиё мамлакатлари орасида бу мафқуранинг тарғибот-ташвиқот ишлари кучайтирилди. Афғонистонга совет қўшинларининг 1979 йил декабр ойида киритилиши сабабли бошланиб кетган мужоҳидлар ҳаракати оммавий тус олди.

Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ мамлакат президенти олдида мана шу икки йўлдан бирини танлаш масъулияти турарди. Ҳақиқатан ҳам “дин, шу жумладан, ислом дини ҳам минг йиллар давомида барқарор мавжуд бўлиб келганлигининг ўзиёқ у инсон табиатида чуқур илдиз отганлигидан, унинг ўзига хос бўлган бир қанча вазифаларни адо этишидан далолат берарди. Энг аввало, жамият, гуруҳ, алоҳида шахс маънавий ҳаётининг муайян соҳаси бўлган дин умуминсоний ахлоқ меъёрларини ўзига сингдириб олган, уларни жонлантирган, ҳамма учун мажбурий хулқ-атвор қоидаларига айлантирган. Маданиятга катта таъсир кўрсатган. Инсоннинг одамлар билан баҳамжиҳат яшашига кўмаклашган ва кўмаклашмоқда”¹, – деб қайд қилган эди президентимиз.

Дарҳақиқат, ислом динининг халқимизнинг умуммиллий қадриятларига айланган жуда кўп фазилатлари шаклланишидаги аҳамияти беқиёс. Бунга шубҳа йўқ. Лекин, “Диний тизимларнинг ўзи ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишнинг самарали дастурларини тақлиф қилишдан олис. Диний фундаменталистларнинг амалдаги динлар вужудга

¹ И. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ...35-бет.

кела бошлаган дастлабки шарт-шароитларга қайтиш ҳақидаги даъватларини эса асосли ва реал чора деб ҳисоблаб бўлмайди”¹ — дея ислом мутаассиблари асосий бош ғояларининг яроқсиз эканлигини мантиқан асослаб берган эди юртбошимиз.

Демак, мамлакатимиз халқлари ҳаётида ислом динининг ўрни бениҳоя катта. Уни жамият ҳаётидан ажратиб бўлмайди. “Диннинг юксак ролини эътироф этиш билан бирга, — деб давом этади юртбошимиз, — диний дунёқараш тафаккурнинг, инсоннинг ўзини ўраб турган дунёга, ўзи каби одамларга муносабатининг ягона усули бўлмаганлигини ҳам таъкидлаш зарурдир”².

Ўш, Президентимиз диний дунёқарашга муқобил бўлган яна қандай дунёқарашни назарда тутуди? Биз кўлингиздаги китобнинг 1-боби биринчи параграфида тилга олинган дунёқарашнинг тарихий типларига тўхтаб ўтганмиз. Унда, диний-мифологик типдаги дунёқараш ва фалсафий-илмий дунёқарашларни кўрсатиб ўтган эдик.

Тафаккур қонунлари ва категория (умумий тушунча)лари ҳамда тажриба синовидан ўтган билимлар орқали дунёнинг акс эттирилишига дунёвий тафаккур услуги дейилади. “Дунёвий фикр, — деб давом эттирганди шу муносабат билан президентимиз, — дунёвий турмуш тарзи ҳам у (дин) билан ёнма-ён ва у билан тенг яшаш ҳуқуқига эга бўлган ҳолда ривожланиб келган”³.

Бундан шу нарса келиб чиқадики, инсоният тарихида азал-азалдан диний-мифологик ва дунёвий (фалсафий) тафаккур услуги ёнма-ён ривожланиб келган. Чунки ҳар хил қарашлар ва мафқураларнинг бўлиши, уларнинг ранг-баранглиги ҳамда ўзаро рақобатлашиши жамият тараққиёти таъминлаб берувчи манба бўлганлиги шубҳасиз. “Зеро — дея таъкидлайди И. Каримов бу фикрни тасдиқлаб, — фақат бир хил фикр юритувчи одамлардан таркиб топган жамият ўз ранг-баранглигини йўқотган бўлур эди”⁴.

Қадимги ва ўрта аср ижтимоий муҳитида умумий тараққиёт йўналишида дастлаб мифологик, сўнгра диний дунёқараш ҳукмрон мавқега эга бўлганлиги аниқ. Лекин у даврлар

¹ Ўша асар, 38-бет.

² Ўша асар, 36-бет.

³ Ўша асар, 36-бет.

⁴ Ўша асар, 36-бет.

ижтимоий тараққиётида одамлар орасидаги тотувликни кучайтириш, ижтимоий барқарорликни таъминлаш учун диний тараққиёт йўли мос тушар эди. Ижтимоий борлиқнинг кейинги такомиллашиши учун ахлоқий нормалар ва унга риоя қилишнинг ўзигина кифоя бўла олмай қолди. Эндиликда ижтимоий тараққиёт тақдирини мантиқий ва тажрибавий билимлар ҳал эта бошлади. Яъни, ижтимоий борлиқни ҳаракатга келтирувчи, такомиллашувини таъминлаб берувчи ижтимоий онг шаклларида фалсафий ва илмий онг таъсирчан кучга айлана бошлади.

Бир вақтлар Афлотун идеал жамиятда давлатни файласуфлар бошқариши керак деган бўлса, Форобий диний билимлардан хабардор, лекин мантиқ ва тажриба билимларини пухта эгаллаган файласуфлар бошқариши керак деб ҳисоблаган.

И. Каримов томонидан мамлакат келажagini белгилаб берувчи дунёвий тараққиёт йўли концепцияси француз маърифатпарварлари томонидан илгари сурилган динни жамият ҳаётидан чеккага суриб чиқаришни эмас, балки диннинг жамият ҳаётининг ажралмас таркибий қисми эканлигини эътироф этадиган, жамиятда муҳим вазифаларни бажарадиган ва ижтимоий тараққиётга хизмат қиладиган қудратли куч сифатида қабул қилади. Лекин жамиятнинг кейинги ривожланиши асосан дунёвий билимларга кўпроқ боғлиқ эканлиги назарда тутилади. Бунда Афлотуннинг ҳам, француз маърифатпарварларининг ҳам илгари сурган тараққиёт йўлига қараганда Абу Наср Форобий фикрларига кўпроқ суянади. Агар ўрта аср давлатида раҳбар (ҳоким) бошқарувидаги фазилатлар ўша давр ҳукмрон мафкурасининг алоҳида муҳим белгилари сифатида назарда тутилган бўлса, юртбошимиз томонидан илгари сурилган дунёвий тараққиёт концепциясида бу фазилатлар тараққиётнинг асосий омиллари тарзида тилга олинади.

Мазкур тараққиёт йўлининг ўзига хослиги, биринчидан, диний ташкилотларга жамият ҳаётида ўзининг муносиб ўрнини эгаллашга имконият яратиш; иккинчидан, ижтимоий ҳаётда бошқа ижтимоий-сиёсий кучлар томонидан амалга оширилиши мумкин бўлмаган, фақат диний муассасалар уддасидан чиқиши мумкин бўлган ижтимоий вазифаларни амалда бажаришлари учун шарт-шароитлар яратиб бериш назарда тутилади; учинчидан, жамият тараққиётининг бош йўналишига эса дунёвий билимлар ва хулосаларни асос қилиб олиниши кўзда тутилади. Чунки XVII–XVIII

асрдан бошлаб аввал Оврўпо мамлакатлари, кейинчалик бутун дунё мамлакатларининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлаб берган омил айнан дунёвий фанларнинг ютуқлари бўлганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Демак, хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Президентимиз томонидан шакллантирилган дунёвий тараққиёт концепциясида: 1) миллий ўзига хосликка асосланиш; 2) жаҳон фалсафий ва илмий тафаккури ютуқларига таяниш; 3) диний қадриятларимизга (исломгача бўлган диний қадриятлар ҳам назарда тутилади) алоҳида ҳурмат билан муносабатда бўлиш; 4) халқаро муносабатларда умуминсоний манфаатларнинг устуворлигини эътироф этиш назарда тутилади.

Лекин, мазкур тараққиёт йўлига мувофиқ диний эҳтиросларни жунбишга келтириб, диндан сиёсий ёки бошқа мақсадларда фойдаланиш мумкин эмаслиги алоҳида таъкидланади. Шунингдек, дунёвий тараққиётда жамиятдаги бирон бир мафкуранинг ҳукмронлигига чек қўйилади. Умумхалқ иродасини қонун даражасига кўтариш имконияти бўлган демократик сиёсий тизимнинг шаклланишига кенг имкониятлар очиб берилади. Илғор мамлакатлар халқларининг фан-техника, ижтимоий-маданий ва бошқа соҳалардаги ютуқларини ўзлаштириб, миллат тараққиётини таъминлашнинг кенг истиқболлари очилади ва ҳ.к.

4-§. Ўзимизга хос ва ўзимизга мос тараққиёт йўли нима?

Биз юқорида Президентимиз И. Каримов томонидан жамиятимизнинг бир босқичдан иккинчи босқичга ўтишининг эволюцион тараққиёт йўналиши ҳамда дунёвий тараққиёт йўлини танлаб олганлигини кўриб ўтдик. Ҳақиқатан ҳам бундай ўзгаришлар йўлининг танланиши халқимизнинг тарихий тажрибаларига мос тушиши шубҳасиз. Бу тажриба ва синовлардан ўтган умуминсоний хулосаларнинг тўғрилиги қатор ривожланган мамлакатлар ҳаёти давомида ўз тасдиғини топиб келмоқда.

Бироқ, кўпгина Оврўпо мамлакатларининг ҳаёт йўли тасдиғидан ўтган бу ривожланиш йўли муқаррар тарзда яна бир халқимиз тарихида учрамаган (ёки кам учраган) ижтимоий ҳодисани келтириб чиқаради. Дунёвий тараққиёт йўли албатта, аксарият фуқароларнинг хоҳиш-иродасини ифода этадиган демократик сиёсий тизимни тақозо этади.

Демократия ўзи аслида халқ ҳокимияти деган маънони англатади. Демократик сиёсий тузум гарчи умуминсоний характерга эга бўлса-да, Оврўпода ҳаётга яроқли эканлигининг тасдиғини топа олди. Аслида демократик сиёсий тузумни шакллантириш учун бир қатор талабларни амалга ошириш зарурлигини таъкидлаб ўтмоқ керак. “Демократиянинг бир қатор қусурлари мавжудлиги бизга маълум, — деган эди машҳур XX аср сиёсатдони Уинстон Черчилл, — лекин инсоният бундан тузукроғини ҳозирча кашф эта олган эмас”. Дарҳақиқат, дунёвий тараққиёт охир-оқибат халқ иродасини қонунлаштириб, унга амал қилувчи демократик жамият қурилишига олиб келар экан, унда фарб мамлакатлари тажрибаси асосида шаклланган демократик тузум шарқ халқлари, хусусан, Ўзбекистондай кўҳна шарқ цивилизациясининг бешикларидан бири бўлган мамлакатда қандай шакл ва ранг олиши керак? — деган саволга жавобни аниқ тасаввур қилмасдан туриб бу ишга киришиб бўлмас эди.

Ҳақиқатан ҳам демократия ҳар бир минтақада ёки ҳар бир тарихий даврда ўша муҳит талабларидан келиб чиққан ҳолда ўзига хос шакл ва мазмунга эга бўлади. Лекин ҳар бир тарихий даврга хос бўлган демократик тузумлар яхлит моҳият касб этади. Масалан, ибтидоий демократия, қулдорлик демократияси, ўрта аср демократияси ва ҳ.к. Янги давр демократик давлатлари асосан дунёвий илмлар (фалсафа ва тажрибавий фанлар) ютуқларига асосланиб, умумхалқ иродасини қонунлаштиришга имкон излайди. Мана шундай шароитда Ўзбекистоннинг ўзига хос йўли қандай бўлиши керак? Демократиянинг Ўзбекистонда барпо этилиши керак бўлган шакли қандай? Фарб мамлакатларида фаолият кўрсатаётган демократик тизимни қай даражада қўллаш мумкин? Ана шундай ва шунга ўхшаш сон-саноксиз жумбоқлар ўзи унчалик содда бўлмаган вазиятни янада мураккаблаштирар эди.

Асли, ислом тараққиёт йўлига хайрихоҳ бўлган кишилар ҳам исломнинг ўзи демократияга олиб келади, деб юрган пайтда Ўзбекистоннинг ўзига хос ва ўзига мос тараққиёт йўлини белгилаб бериш ўта мушкул вазифа эканлигини тасаввур қилиш унчалик ҳам қийин эмас. Барпо қилишимиз керак бўлган жамият ва унинг бош сиёсий ташкилоти бўлмиш давлат қандай бўлиши керак ва у нималарга асосланиши зарур? — деган саволга Президент И. Каримов “ҳар бир давлат бетакрор ижтимоий ҳодисадир. У ҳар

қайси халқ тарихий ва маънавий қадриятининг ҳосилидир, унинг ўзига мос маданияти ривожининг натижасидир”¹, — дея жавоб бериб бир тўхтама келган эди.

Президентимиз гапларидан шу нарса маълум бўладики, қурилатган жамиятнинг сиёсий ташкилоти энг аввало миллий давлатчилигимизнинг узвий давоми бўлиши керак экан. Миллий давлатчилигимизнинг илдизлари эса энг қадим-қадим замонларга бориб тақалади. Биз кечагина вужудга келган халқ эмасмиз, дея гурурланиб гапирган эди Президентимиз Хива шаҳрининг 2500 йиллиги тантанасида ва давом этиб: “Ўзбек давлатчилигининг тамал тошлари бундан 2700 йил муқаддам Хоразм воҳасида қўйилган. Шу маънода, миллий давлатчилигимиз тарихи Миср, Хитой, Ҳиндистон, Юнонистон, Эрон каби энг қадимий давлатлар тарихи билан бир қаторда туради. Хоразм тарихи ўзбек давлатчилигининг асоси, унинг қудрати ва қадимийлигининг тасдиғидир”², — дея қўп асрлик давлатчилик аъъанасига эга эканлигимизга суянишимиз кераклигини таъкидлаган эди.

Давлатчилик аъъаналарининг шаклланиши эса халқимизнинг ўтмишида тарихий давр бошланганлигидан далолат берувчи инкор этиб бўлмас далил ҳисобланади. Ўтмиш аслида икки даврга, яъни тарихдан олдинги ва тарихий даврларга бўлиниши назарда тутилади. Тарихий давр: 1) чуқур ижтимоий меҳнат тақсимоти, 2) давлатларнинг вужудга келиши, 3) шаҳарларнинг бунёдга келиши, 4) ёзув маданиятининг шаклланиши ва бошқа шу каби муҳим белгилар билан ажратилади.

Шунинг учун ҳам миллий давлатчилигимизнинг илк нуқталари “Биз асли киммиз? Бизнинг аجدодларимиз қачондан бошлаб тарих саҳнасига кўтарилган?” каби саволларга инкор этиб бўлмас аниқ жавоблар бериб шакллантирилиши керак. Чунки, ватанимиз тарихи неча асрларни ўз ичига қамраб олишидан ва тарихий тажрибаси қанча асрлар сабоғини ўзида мужассамлаштирганлигидан далолат бериб турибди.

Энг мўътабар, қадимги қўлёзмамиз “Авесто”нинг яратилганига 3000 йил бўляпти. Бу нодир китоб бундан XXX аср муқаддам икки дарё оралиғида, мана шу заминда умргуза-

¹ И. Каримов. “Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир”. Тошкент, 1995, 20-бет.

² И. Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Биз ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-том. 137-138-бетлар.

ронлик қилган аждодларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий, тарихий меросидир. “Авесто” айна замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий ҳужжатдирки, уни ҳеч ким инкор эта олмайди¹, дея таъкидлаган эди Президентимиз.

Бундан шу нарса маълум бўладики, қадим тарих ва узоқ ўтмиш тажрибаларини ўзида мужассамлаштирувчи миллий маънавиятимиз қурилиши зарур бўлган жамиятимиз учун асос бўлиб хизмат қилиши керак.

Биз кураётган жамиятда тарихий тажриба, миллий маънавиятимиздан ташқари, умуминсоний қадриятларга айланган, бошқа халқлар томонидан қабул қилинган, қилинаётган ижтимоий-сиёсий, илмий-фалсафий ва маданий меросга таяниш кераклиги Президент И. Каримов асарларида алоҳида қайд қилинади.

Ўзимизга хос йўлнинг энг муҳим жиҳатлари Президент И. Каримов томонидан илгари сурилган мамлакатимиз бозор иқтисодига ўтишининг беш тамойилида яққол кўринади. Бу: 1) давлат – бош ислоҳотчи; 2) иқтисодиётнинг сиёсатдан устувор эканлиги; 3) қонун устуворлигини таъминлаш; 4) кучли ижтимоий муҳофаза; 5) бозор иқтисодига босқичма-босқич ўтиш каби асосий белгиларни ўз ичига қамраб олади. Бу ерда давлат – бош ислоҳотчи деган фикрда Ўзбекистон ўзининг узоқ ўтмиши тажрибаларига суяниб мамлакатимиз миқёсида жамиятнинг бош сиёсий ташкилоти бўлиши давлатнинг роли бениҳоя катта бўлиб келганлиги ва бу анъана давом эттириляётганлигини уқтириш. Иккинчи фикрдаги иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги деганда шу нарсани ҳисобга олишимиз керакки, давлат томонидан белгиланган ва амалга оширилган, ошириляётган ҳар қандай тадбир давлат сиёсатининг ажралмас таркибий қисмига айланади. Шу жумладан, иқтисодий тадбирлар ҳам иқтисодий сиёсат кўринишида давлат сиёсатининг таркибида мавжуд бўлади. Иқтисодий сиёсат бошқа ҳар қандай соҳа бўйича ўтказиляётган сиёсий тадбирларга қараганда бирламчи даражада эътибор бериладиган сиёсат соҳасидир деб тушунмоқ керак. Акс ҳолда, ўтиш даврида давлат ислоҳотнинг ташаббускори бўлатуриб иқтисодий муносабатлар

¹ И. Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-том. 137-138-бетлар.

соҳасидаги ўзгаришлар бошқа соҳадаги ўзгаришларнинг амалга ошиши учун шарт-шароит яратиб беришни таъминлаши мумкин бўлмай қолади. “Қонун устуворлигини таъминлаш” – бу ҳар қандай демократик жамиятнинг биринчи талабидир. Бу фикрда қуришимиз керак бўлган жамиятнинг моҳияти ўз аксини топади. Қонун устуворлигини таъминлаш рақобатлашга ётган кучларнинг ўзаро назорати туфайли амалга ошади. Соғлом муҳолифат тараққиёт гарови эканлиги тўғрисида Президентимиз 2000 йил 21 январ куни Олий Мажлиснинг II-чақириқ I-сессиясида сўзлаган нутқида алоҳида тўхтаб ўтган эди.

Ўзбекистоннинг ўзига хос йўли, айниқса кучли ижтимоий муҳофаза сиёсатида яққол сезилади. Яъни, жамият ижтимоий мулкчилик монополиясидан кўп укладли мулкчилик шаклларига ўтиб борганимиз сари фуқаролар орасида мулккий тенгсизлик кучайиб, мулккий табақаланиш жараёни давом этади. Давлат фуқароларнинг кўпбололик оилалар, қаровчисиз қолган ёки камбағал қисмини ўз муҳофазасига олмас экан, ўтиш даврига хос бўлган ижтимоий психологияда содир бўладиган жамиятга ишончсизлик, ҳаётдан норозилик кайфияти кучайиб, оқибатда мамлакатда ижтимоий беқарорлик вужудга келиши мумкин. Шунинг учун ҳам кучли ижтимоий муҳофаза сиёсати мамлакатда ижтимоий барқарорликни таъминлаб турувчи энг муҳим омил, асосий кафолат ролини бажаради.

Ва ниҳоят, бозор иқтисодида босқичма-босқич ўтиш қанчалик муҳим эканлигини биз олдинроқ кўриб ўтган эдик.

Ўзимизга хос йўлнинг яна бир томони, юқорида қайд қилиб ўтилган жиҳатларга асосланган ҳолда, Оврўпо муҳити талабларига жавоб бера оладиган жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тизимини тўғридан-тўғри кўчириб ўрнатилиши мумкин эмаслигидир. Кейинги пайтларда Президентимиз томонидан ўртага ташланган “Шарқона демократия” тушунчаси кенг истеъмолга кириб бораётганлиги ҳеч кимга сир эмас. “Шарқона демократия” тушунчаси “Ислом демократияси” тушунчасидан бутунлай фарқ қилади. 1) Агар “Ислом демократияси” диний эътиқод, диний манфаатларни ифода этувчи гуруҳларнинг идеал мақсадларини ифода этса, “Шарқона демократия” тушунчаси дунёвий тараққиёт йўлидан бориб, минтақа ва халқимизнинг тарихий тажрибаларига суянган, миллий ва умуминсоний қадриятларнинг муштараклигига асосланади. 2) Фарб демократиясида

динга бепарқларча муносабат шакллантирилса, шарқона демократияда эса динларнинг ижтимоий функцияси тўлақонли бажарилиши учун жамиятнинг бош сиёсий ташкилоти (давлат) томонидан кенг қўллаб-қувватлантирилиши назарда тутилади. 3) Ўзбек халқининг миллий ўзига хослиги, маданияти, психологияси дунёни ўзига хос англашига асосланади. Масалан, бир вақтлар зардуштийлик динидаги ҳар бир қавм, уруғ, қишлоқ, аҳоли тураржойларида муқаддас саждагоҳ сифатида доим олов ёниб турган ер оташгоҳлар орқали бошқарилган. Кейинчалик маҳаллалар бўлиб шаклланган ўз-ўзини бошқариш тизими шарқона демократиянинг ўзига хослигини таъминлайдиган энг муҳим белгиларидан бири деб эътироф этилмоқда. Шунга ўхшаш ўзбекона тавозе, лутф, бағрикенгликнинг ажойиб намунаси бўлган меҳмондўстлик, умумхалқ ҳашари, ўзбек деҳқонига хос тантилик ва шунга ўхшаш минглаб умуминсоний қадриятларга кўтарилса арзийдиган фазилатлар сиёсий муносабатларда ҳам ўзининг муносиб ўрнини топиши кўзда тутилади. 4) Инсоният томонидан минг йиллар мобайнида ривожлантирилиб келинган ва ҳозирги пайтга келиб умуминсоний қадриятлар сирасига киритилган демократик тизимнинг асосий қоидалари, талаблари, қонуниятлари, услубияти ва шунга ўхшаш бошқа жиҳатларини қабул қилишни ва унинг устуворлигини эътироф этиш масъулиятини ҳам ўз зиммасига олади.

Демак, Президент И. Каримов томонидан илгари сурилган **Ўзбекистоннинг ўзига хос, ўзига мос йўли** деганда ҳам миллий ўзига хослигимизни таъминлашга, ҳам инсониятнинг узоқ ўтмиши давомида тўпланган тажрибаларга суяниб ижтимоий тараққиётнинг бир босқичидан юқори босқичига ўтишининг алоҳида йўлига айтилар экан.

5-§. Мулкчилик фалсафаси

Ўрта мулкдорлар синфини шакллантириш нима учун зарур?

Мулкчилик тушунчаси энг мураккаб, шу билан бирга ўта долзарб бўлиб ҳисобланмиш муаммолар сирасига қиради.

Мутафаккирларнинг мулкка ва мулкчиликка бўлган қарашлари ҳар хил бўлиб, кўпинча, у ёки бу ижтимоий қатлам, шунингдек, жамиятдаги ҳукмрон доираларнинг манфаатлари нуқтаи назаридан тарихий даврларнинг ҳар бир босқичида ўз ечимини топган.

Инсоният тарихида мулкчилик ўз моҳиятига кўра икки хилда намоён бўлади.

1) Ижтимоий мулкчилик; 2) хусусий мулкчилик. Ижтимоий мулкчилик уруф, қабила, жамоа бутун минтақа халқларининг умумий мулки умумхалқ, давлат мулки мазмунида конкрет шаклларда кўринади. Кўпгина адабиётларда буни ихчамлаштириб ибтидоий-жамоа мулки социалистик мулк мазмунида рўёбга чиқади, деб қайд қилинади.

Хусусий мулкчилик аслида ижтимоий тараққиётнинг нисбатан юқори поғоналарида вужудга келувчи ижтимоий ҳодисадир. У кишилар нисбатан такомиллашган меҳнат қуроллари орқали ўзларининг ҳаётий эҳтиёжларидан ортиқча маҳсулот ишлаб чиқара бошлаганларидан бошлаб вужудга келади.

Аслида, хусусий мулкнинг шаклланишидан бошлаб кишилик тарихида цивилизациялар вужудга келган. Хусусий мулк ҳар қандай диний дунёқарашда ҳам муқаддас ҳисобланиб, у худо томонидан кишиларга берилган инъом деб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам диний мафкуралар ҳукмрон бўлган жамиятларда муайян кишиларга тегишли бойликлар дахлсизлиги қонунлаштирилган. Баъзи мутафаккирлар эса кишининг ҳаётий эҳтиёжидан ортиқча бўлган ҳар қандай хусусий бойлик ўғриликдир (Прудон) деб эълон қилди.

Улар жамиятдаги ҳар қандай адолатсизликнинг туб сабабчиси қилиб мулккий тенгсизликлар деб ҳисоблашади. Шунинг учун ҳам XVIII аср француз социал утопистлари ва уларнинг давомчилари бўлган К. Маркс ва Ф. Энгельслар хусусий мулкчиликни жамиятдаги адолатсизликлару бахтсизликларнинг туб сабабчиси қилиб кўрсатадилар.

К. Маркс хусусий мулкни йўқ қилиш ва ижтимоий мулкчиликни жорий қилиш тарихий заруратдир, деб эълон қилди. У ҳар қандай хусусий мулкчиликни таг-туби билан йўқота оладиган куч пролетариат синфи деб ҳисобларди. Пролетариат эса ҳокимиятни зўрлик йўли билан тортиб олиб, ўз иродасини жамиятнинг қолган барча аъзоларига мажбурий қабул қилдиради. Пролетариат ўзининг тарихий вазифасини адо қилиши учун, яъни барча хусусий мулкни йўқ қилиб, ижтимоий мулкнинг яқка ҳукмронлигини ўрнатиш учун ўз диктатурасини ўрнатишга қонуний ҳақи бор деб чиқади.

Лекин, жамиятда ижтимоий мулкчилик муносабатлари тўла ўрнатилганидан кейин эса ўзининг кўламига кўра янада каттароқ бўлган муаммоларнинг келиб чиқишига сабабчи

бўлишини ҳаётнинг ўзи кўрсатиб берди. Бундай ғояларнинг амалда қўлланилиши натижасида ишлаб чиқариш самарадорлигининг йўқолиши, иш ҳақининг бир хилда тенглаштирилиши, ижодий рағбатлантирилишга барҳам берилиши, рақобатнинг йўқолиши, бюрократик (тўраларча) муносабатларнинг авж олиши жамиятда маънавий инқирознинг кучайишига, кишилар онгида боқимандалик кайфиятининг муқим ўрнашиб қолишига олиб келди.

Кишиларни эксплуатация қилишнинг янада оғир кўри-нишлари ҳаётга тадбиқ этила бошланди. Энг даҳшатлиси кишиларда мулкка эгалик ҳиссининг сўниши, уларда мулкдан бегоналашув кайфияти қарор топа бошлади. Эндиликда мулк умумхалқ ёки давлат мулки деб эълон қилингани билан ҳақиқатда кишилар мулкдан, мулк олдидаги масъу-лиятдан ажратиб қўйилган эди.

Ўтмишдан (яъни социализмдан) мерос бўлиб қолган номақбул бир иллат борки, ундан воз кечиш лозим, деб ёзган эди И. Каримов, яъни инсон жамиятдаги ўз ўрни ва қадрини тўғри тушуниши зарур. У ўзини кичкина бир мур-ват деб ҳис этиши, ҳамма муаммоларни унинг ўрнига дав-лат ҳал қилиши керак деб билиши зарарли тушунчадир¹.

Ижтимоий мулкчиликка асосланган жамиятда кишиларда ўз меҳнатидан манфаатдорлик ҳиссининг йўқолиши биринчи навбатда шахснинг ҳар томонлама фаолият кўрсатиши учун зарур бўлган эркинлигини бўғиб қўяр эди. “Фақат бозор муносабатларига ўтишгина бугунги кунда одамнинг ижо-дий ва меҳнат имкониятларини кенг очишга, боқиманда-ликни енгишга, йўқолиб кетган хўжайинлик ҳиссини қай-та тиклашга қодир”², — деб таъкидлайди Президентимиз.

Президентимиз мустақиллигимизнинг дастлабки йиллари-даноқ ижтимоий мулкчилик ҳукмронлигига барҳам бермас-дан ва хусусий мулкни қонунлаштирмасдан туриб давлат му-стақиллигини ҳам, мамлакат тараққиётининг ўзига хос йўли-ни ҳам, эркин фуқаролик жамиятини қуришни ҳам амалга ошириб бўлмаслигини таъкидлаб, “биринчи ва асосий масала — мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлашти-риш борасидаги ишларни охирига етказишдан иборат. Исло-ҳотнинг асосий маъноси ва керак бўлса, негизи бу мулкни

¹ И. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида... Тошкент, 1997, 195-бет.

² Ўша асар, 195-196 бетлар.

ҳақиқий эгасига топшириш, тадбиркорликка кенг имкониятлар очиб бериш”¹ эканлигига алоҳида урғу бериб ўтган эди.

Жамиятда хусусий мулкчиликнинг жорий этилиши ижтимоий мулк ҳукмрон бўлган жамиятларга нисбатан қатор усунликларга эга. Уни қисқача шундай тушунтириш мумкин.

Биринчидан, кишилардаги мулккий манфаатдорликка интилиш инерциясини қўллаб-қувватловчи тадбирларни жорий қилмаса бундай жамият иқтисодий таназзулга йўл тутади.

Иккинчидан, хусусий мулк (ёки муайян шахсларга тегишли моддий маблағ)ни қонунлаштирмасдан туриб шахс ўзининг эркин фаолиятини олиб бора олмайди. Шахс эркинлиги моддий жиҳатдан таъминланган бўлсагина том маънодаги эркин фаолият олиб бора олади. Моддий жиҳатдан таъминланмаган ва у давлат томонидан кафолатланмаган шахс эркинлиги сохта, фақат қоғоздагина қолиб кетадиган эркинлик бўлиб, муайян маъно касб эта олмайди.

Бундан шу нарса маълумки, хусусий мулкчилик жорий қилинмасдан фуқароларнинг демократик сиёсий ҳуқуқлари рўёбга чиқиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам ижтимоий мулкчиликка асосланган жамият ўз моҳиятига кўра тоталитар, авторитар бошқариш услубини тақозо этади, ўзининг умумхалқ ҳокимияти деган номига зид мазмунга эга бўлди.

И. Каримов бу йўлда ўта изчил нуқтаи назарга эгадир. У: “Стратегик жиҳатдан олганда, биз кўп укладли иқтисодий вужудга келтириш вазифасини қўймоқдамиз. Бунда устуворлик хусусий мулкка, кичик ва ўрта бизнесга берилади”², — деганди.

Нега Президентимиз кичик, айниқса ўрта мулкдорлар синфини шакллантиришга алоҳида эътибор бермоқда. Агар биз масаланинг иқтисодий аҳамиятини назарда тутадиган бўлсак, у вақтда ҳар қандай демократик жамиятнинг барқарорлиги, келгуси иқтисодий юксалиши ўрта мулкдорлар синфининг шаклланиши билан бевосита боғлиқ. “Айни ўрта мулкдорлар синфи шакллантирилаётган фуқаролик жамиятининг таянчидир”³. Чунки, йирик сармоядорлар ўртасидаги зиддият даражаси ўрта мулк эгалари ўртасидаги зиддият

¹ И. Каримов. “Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир”. Тошкент, 1995, 129-бет.

² И. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Тошкент, 1997, 197-бет.

³ Ўша асар, 196-бет.

даражасидай бўла олмайди. Йирик сармоя эгалари ишлаб чиқаришнинг турли соҳаларига ўз сармояларини жалб қилди-ю, ишлаб чиқаришнинг маълум соҳаларидаги нохушлик сармоядорнинг келгуси тақдирини белгилай олмайди.

Ўрта мулк эгаларининг тақдири эса ишлаб чиқаришнинг муайян соҳаси ва ҳатто битта корхонасининг тақдири билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Мазкур табақага мансуб кишилар ўртасидаги рақобат ҳаёт-мамот курашига айланади. Оқибатда улар ўртасидаги кучли рақобат ижтимоий ишлаб чиқаришнинг юксалиши ёки инқирозини келтириб чиқарувчи омил бўлиб хизмат қилади.

Ўрта мулкдорлар синфи шаклланишининг яна бир муҳим аҳамияти шундаки, бу мулк эгалари жамиятда ўзига тегишли ҳуқуқлардан фойдалана олиш имкониятига эга бўлади. Демак, жамият ҳаётида фуқаролар эркинлигининг асосларини яратмасдан шахснинг сиёсий ва маънавий эркинликларини юзга чиқариб бўлмайди.

Муайян жамиятда ҳар бир кишининг сиёсий ва ҳуқуқий эркинлиги даражаси унинг иқтисодий имкониятлари даражаси билан ўлчанади. Иқтисодий қарам бўлган фуқаронинг ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳам ижтимоий психология даражасида бўлиб, сиёсий жиҳатдан турғун позицияни эгаллай олмайди. Оқибатда ўзининг иқтисодий қарамлигига бўйсунишга, баъзи ҳолларда эса стихияли равишда норозилик кайфиятларини ошқора намоён этиб, ижтимоий беқарорликни келтириб чиқаришга сабабчи бўлади.

Шунингдек, ерга мулкчилик муносабатларини қайта кўриб чиқмасдан туриб қишлоқ хўжалик маҳсулотлари миқдорини кескин кўпайтириб бўлмайди. Чунки, ерга ижтимоий мулкчилик бундай имкониятни бера олмайди. Ижтимоий мулкчилик муҳитида шаклланган боқимандалик психологияси, масъулиятсизлик ерга бўлган мулкий муносабатларни қайта кўриб чиқишга гов бўлади.

Мамлакатимизда экиладиган ер майдонларининг аҳоли миқдорига нисбатан камлиги ерни тўла хусусийлаштиришга қарши бўлган кўпгина маҳаллий раҳбарларнинг асосий дастаги бўлиб келмоқда. Аслида, аксинча бўлиши керак. Чунки, ерга ижтимоий мулкчилик муносабатлари шаклланган муҳитда ерни хусусийлаштирган шароитдагина нисбатан 2,6-2,8 баробар кам маҳсулот етказилаётганлиги жаҳон ишлаб чиқариш амалиётида тасдиқланган ҳақиқатдир.

Шундай экан, ерга бўлган мулкчилик муносабатларини қайта кўриб чиқиб, ер ўз эгасини топишга имкон яратилмаса, келажакда фуқароларимиз эркинлигининг иқтисодий асослари барҳам топиши, оқибатда эса эркин фуқаролар жамияти талабларидан бирининг ҳаётда ўз ўрнини топа олмаслиги мумкин. Қолаверса, экиладиган ер майдони аҳоли миқдорига нисбатан қанча кам бўлса, ерни хусусийлаштиришга бўлган тарихий эҳтиёж шунчалик юқори бўлиши тўғрисидаги қонуниятга амал қилмасликка олиб келади.

Албатта, мамлакат мустақиллигидан кейин ҳали кўп вақт ўтгани йўқ. Лекин, шунга қарамасдан ерни ўз эгаларига қайтариш борасида анчагина ишлар қилинганлигини ва қилинаётганлигини эътироф қилмоқ керак. Масалан, кўпгина ерларда колхоз-совхоз системаси барҳам топиб, ширкат хўжаликларига айлантирилди. Фуқароларга ердан фойдаланиш учун узоқ муддатли ижара белгиланди. Ижарадор ернинг ҳақиқий эгаси бўла олмайди. Ижарачи деҳқон ернинг ҳақиқий эгаси бўлган давлатдан маълум муддатга фойдаланиш ҳуқуқига эга, холос. Аммо Ўзбекистон шароитида ердан бегоналашиб, эгалик ҳисси деярли ўлдирилган деҳқонга, халқимизнинг асосий бойлиги бўлган олтинга тенг ернинг ихтиёрини ҳам бирданига тутқазиб бўлмайди.

Бозор иқтисодига ўтиш даврини, ўз навбатида ерга эга бўлишга хоҳиш билдирган деҳқон учун ҳам синов даври деб қабул қилишимиз керак. Шунинг учун ҳам ўтиш даврида синов қилишнинг маъқул йўли эса, ижара шаклида ердан фойдаланиш усулидир.

Демак, мулкчиликнинг фалсафий муаммолари деганда жамиятнинг моҳиятини, туб мазмунини ўзида мужассамлаштирувчи энг асосий муаммо сифатида қарашимиз керак. Мулкка бўлган муносабатига қараб ҳар қандай жамиятнинг характери белгилаб берилади.

Иқтисодий жиҳатдан асосланмаган фуқаролар эркинлиги, аслида, қуруқ сафсатадан ўзга нарса эмасдир. Кишилар эркинлигининг иқтисодий асоси эса хусусий мулкдир. Шунинг учун ҳам хусусий мулк дахлсизлигини муҳофаза қилиш пировардида кишилар эркинлигини таъминлайдиган эркин фуқаролик жамиятини қуришнинг кафолати бўлиб хизмат қилади. Эркинлик мулккий кафолатланмаган жамиятда кишилар ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмаган қулларга айланадилар.

Мулккий тенгсизлик, аслида, жамиятнинг янада такомиллашувига имкон туғдиради. Такومиллашув жараёни эса

жамиятда эркин, фаровон турмушнинг рўёбга чиқишини таъминлайди. Мулкий тенглик жамиятни такомиллашувдан маҳрум қилади ва ҳар қандай тараққиётнинг туб манбаси бўлган зиддиятларни бартараф қилишга қаратилиб, жамият турғунлиги ва инқирозини кучайтирувчи омилга айланади. Чунки, мулкий тенгсизликдаги мавжуд кучли рақобатга ўрин қолдирмайди.

Умуман, жамиятнинг тарихий тараққиёти мулкисизлар тенглигига асосланган ибтидоий жамоа тузумидан мулкий таъминланган эркин фуқароларнинг ҳуқуқий тенглиги таъминланган жамиятга томон йўналишдан иборат. Шунинг учун ҳам тенгсизликдан эмас, балки, тенгликдан кўрқишимиз лозим.

6-§. Маънавий омил ва тараққиёт

“Жоҳиллик – билимсизликдандир”.

Абу Райҳон Беруний

Дарҳақиқат, бирон бир миллат ўз келажагига назар ташлар экан, энг аввало ўзининг ўтмиши, тафаккур салоҳияти, ўзига хос дунёни англаш даражасини муайян тартибда чамалаб кўриши, нималарга қодир эканлиги тўғрисида бир тўхтамга келиши зарур. XVII-XIX асрнинг биринчи ярмида ҳам Оврупонинг қолоқ мамлакатларидан бири бўлган Германиядаги миллий маънавият бир аср кейинги буюк тараққиётини маълум даражада ўзида акс эттирар эди. Ана шу даврлардаёқ ягона давлатга бирлашган, ўта тараққий топган буюк Германия тўғрисида орзу қилганлар.

Буюклик ўз имкониятларини аниқ чамалаб ўз олдига улуғвор мақсадларни қўя олишда ҳам кўринадди. Бундан келиб чиқиб, маънавият ўша халқнинг келажагидан хабар берувчи даракчи сифатида ҳам намоён бўла олади дейишимиз мумкин.

Ўзбекистон ҳам ўз мустақиллигининг дастлабки кунлариданоқ Президент И. Каримов томонидан чизиб берилган ўз келажаги тўғрисидаги аниқ мақсадлар билан яшай бошлади. Бу мақсадлар тарихий, маданий, илмий, мантиқий жиҳатдан асосланган бўлиб, мамлакат келажагини тасаввур қилишга имкон яратди.

Маънавияти юксак бўлган инсонгина ўзининг имкониятини аниқ чамалаб ҳаётдаги ўрнини ҳеч хатосиз белгилаганидек, муайян миллат ҳам ўзининг тарихий таж-

рибаларини умумлаштириб ҳаётий хулосалар чиқара оладиган, дунёвий тафаккур қилишга қодир фарзандлари етакчилигида ўзининг жаҳон ҳамжамиятидаги муносиб ўрнини топиб, келажагини бир қадар ойдин тасаввур қила олиш имкониятига эга бўлади.

Ўзбек халқи ҳам мамлакатимизда истиқомат қилаётган бошқа халқлар ва элатлар каби ўзининг кимлигини англашга эътиборни кучайтирди.

Бу жараён маънавият масаласининг қалқиб чиқишига сабабчи бўлди.

“Маънавият шундай қимматбаҳо меваки, у бизнинг қадимий ва навқирон халқимиз қалбида бутун инсониятнинг улкан оиласида ўз мустақиллигини тушуниб етиш ва озодликни севиш туйғуси билан биргаликда етилган, —деб алоҳида таъкидлайди И. Каримов. — Маънавият инсонга она сути, ота намунаси, аждодлар ўғити билан бирга сингади. Она тилининг буюк аҳамияти шундаки, у маънавият белгиси сифатида кишиларни яқин қилиб жипслаштиради. Табиатга яқинлик, жонажон ўлканинг бениҳоя гўзаллигидан баҳраманд бўлиш маънавиятга озик беради, кучайтиради. Маънавият ўз халқининг тарихини, унинг маданият ва вазифаларини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади. Тарихга мурожаат қилар эканмиз, бу халқ хотираси эканлигини назарда тутишимиз керак. Хотирасиз баркамол киши бўлмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди”¹.

Демак, муайян халқнинг маънавияти деганда, ўзининг тарихини англаб ундан сабоқ олишни, табиий муҳитнинг таъсири, буюк аждодларининг ўғитларини ёдда сақлаб она тили ёрдамида дунёни ўзига хос тарзда англаш даражасини тушуниш мумкин. Ҳақиқатдан ҳам миллатни миллат қиладиган асосий белги — бу дунёни ўз тарихий тажрибаларига суяниб, миллий қадриятларга асосланиб, тил имкониятлари даражасида дунёни ўзига хос тарзда идрок қилиши ҳисобланади. Миллатнинг бошқа белгилари ҳам мавжуд. Лекин бу белгиларнинг туб асосида эса миллат тафаккури ёки дунёни ўзига хос тарзда англаши ётади. Яъни миллатнинг моҳиятини унинг маънавияти белгилаб беради. Миллий ўзликни англаш даражасини миллат маънавиятининг даражаси сифатида қабул қилишимиз лозим.

¹ И. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент, 1993, 78-бет.

И. Каримовнинг фалсафий тафаккур тараққиётига қўшган хизматларидан бири ҳам маънавият тушунчаси (категорияси)ни илмий истеъмолга кирита олганлигидандир. У ўзининг кўпгина асарларида ёки маърузаларида маънавият даражасига мамлакат тараққиётини таъминловчи, ҳаракатлантирувчи куч сифатида баҳо беради. Бу эса “Ижтимоий борлиқ ижтимоий онгни белгилаб беради”, — деб ҳисобланган эски ақидага бутунлай тескари фикр бўлиб, эндигина шаклланаётган миллий тафаккурнинг кейинги йўналиши учун катта аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам Президентимиз: “Иқтисодий алоқалардан муҳимроқ алоқалар ҳам бор. Бу маънавий алоқалардир. Бунда жуда катта маъно бор”¹, — деб ёзганда у минг марта ҳақ эди.

Шунингдек, И. Каримов: “Давлатимизнинг қанчалик тез улғайиши, куч-қувват ато этиши, дунё ҳамжамиятида ўзига муносиб ўрин эгаллаши, авваламбор, халқимиз маънавий савияси, гурури ва фаҳри нечоғлик юксак бўлишига боғлиқдир”², — дея маънавий омилнинг ҳал этувчи ўрнига алоҳида урғу берган эди.

Ҳамма нарса моддий омилларга, яъни, илғор технология, салмоқли чет эл сармоясини жалб қилишга боғлиқ, деган ҳукмрон фикрнинг тўғрилигига ҳеч шак-шубҳа йўқ, албатта. Лекин ўша сармоя ҳам, мураккаб технология ҳам маънавияти юксак кишилар қўлига топширилгандагина у керакли натижаларни бера олиши мумкин. Масалан, илғор япон технологияси асосида яратилган станок турли даражада ривожланган учта мамлакатда уч хил маҳсулот бериши тўғрисидаги маълумотлар 80-йиллар охирида Россия матбуотида босилиб чиққан эди. Яъни, шу станок билан бир ойда Германияда 600-650 минг доллар, Россияда 150-160 минг доллар, Ҳиндистонда эса 40-45 минг доллар маҳсулот ишлаб чиқарилиши аниқланган. Бир хил меҳнат қуроли маънавият даражаси уч хил муҳитда уч хил натижа кўрсатяпти.

Бу ерда гап станокда турган ишчи (слесар)нинг маънавияти (малакаси) даражасидан ташқари, ўша мамлакатдаги меҳнатга бўлган муносабат, иш ҳақи, рақобатчилик муҳити, меҳнатни ташкил қилиш даражаси каби бошқа маънавий омиллар ҳал қилувчи аҳамият касб этиши ҳақида кетяпти.

¹ И. Каримов. Ўша асар, 136-бет.

² Ўша ерда.

Демак, илғор технология унга мос даражадаги маънавий муҳит билан қўшилгандагина самарадор бўлиши мумкинлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат экан. Ўзбекистонда ҳам XX асрнинг 70-йилларида Тошкент вилояти Бектемир (Наримонов) посёлкаси ёнида Япониянинг илғор технологияси асосида паррандачилик фабрикаси ишга тушди. Ўта юқори технология билан жиҳозланган паррандачилик фабрикаси бор-йўғи бир неча ой ишлаган, холос. Чунки мазкур технологияга мувофиқ ҳар бир паррандага алоҳида катаклар, катакларга қанча дон, қанча сув бериш кераклиги компьютер томонидан ҳисобга олинар экан. Қанча дон ва сув берилса қанча тухум олиниси ҳам компьютер ҳисобидан ўтади. Фабрикада ишловчиларга (биринчи навбатда раҳбарларга) “ўмариш” имконияти қолдирилмаган. Оқибатда бир кечада компьютерлар болта билан уриб мажақланиб ташланган. Бундан маълум бўладики, юқори меҳнат унумдорлиги билан ишлаган корхонада ана шунга яраша ўз меҳнатидан манфаатдорлик даражаси ҳам юқори бўлиши лозим. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг социализм принципи масъулиятнинг сусайишига олиб келди. Демак, маънавиятга ўз ишига масъулиятни, ахлоқ, хулқ-атвори, меҳнатдан манфаатдорлик, меҳнатни ташкил қилиш даражаси ва бошқа кўплаб омилларни қамраб олувчи умумий тушунча деб баҳо бермоғимиз лозим.

Халқимиз маънавияти бой, ранг-баранг, сержило эканлигига мутлақо шубҳамиз йўқ. Лекин маънавиятимиз замонавий ишлаб чиқариш, меҳнатни ташкил қилиш, илғор ишлаб чиқариш малакаларини ўзлаштириб, тез фурсатларда илғор мамлакатлар қаторидан ўрин олиш учун етарли даражада йўналтирилганми? — деган савол ҳар бир ватанпарвар ёшларнинг онги, шуурида бўлиши шарт.

Ҳамма нарсадан тежаш керак, лекин маънавиятдан маблағни аяш, тежаш жиноят эканлигини ўтмиш авлод ўз бошидан кўп ўтказган. Шунинг учун ҳам “Маънавиятни мустаҳкамлаш учун меҳнат ва маблағни аяш ўз келажагига болта уриш демакдир,¹ — деб Президентимиз таъкидлаганларида ҳақ эканлигини инсониятнинг узоқ ўтмиш сабоқлари исботлаб турибди.

Демак, хулоса қилиб шуни таъкидлашимиз керакки, ҳайвонот дунёси табиий муҳит талаблари асосида ҳаёт ке-

¹ И. Каримов. Ўша асар, 79-бет.

чирсалар, кишилик жамияти эса ўзлари яратган ижтимоий-маънавий муҳит талаблари асосида фаолият кўрсатадилар.

Кишилар томонидан яратилган маънавий муҳит таъсири остида авлодлар шаклланади, бу авлод ўзларининг ҳаёти давомида бу муҳитни янада бойитади ва ўзидан кейинги авлодга мерос сифатида қолдирадилар. Бу узлуксиз давом этадиган жараён талабларига кишиларнинг барча эҳтиёжлари (шу жумладан, иқтисодий эҳтиёжлари ҳам) бўйсунди. Жамиятнинг илк босқичларида ҳаёт кечириш учун зарур бўлган моддий неъматларнинг роли ҳал этувчи бўлгани билан жамиятнинг кейинги тараққиёт босқичларида моддий эҳтиёжларга нисбатан маънавий эҳтиёжларнинг роли ошиб боради. Ижтимоий тараққиётнинг қанчалик юксак ривожланганлик даражаси маънавий омилларнинг жамият ҳаётидаги ўрнининг ошиб бориш даражаси билан ўлчанади. Ҳар бир кишининг маънавий баркамолликка бўлган интилишини ҳаётида тобора катта аҳамият касб эта борадиган илғор жамият қуришга бўлган интилиш, деб баҳо бермоқ зарур.

И. Каримовнинг маънавий омиллар мамлакат тараққиётининг асосий мезони бўлмоғи кераклиги тўғрисидаги таълимотини миллий тафаккур тараққиётида янги бир босқич сифатида қабул қилмоғимиз ва дунёга ана шу мезон орқали қарашга одатланмоғимиз керак.

7-§. Фалсафа, ғоя ва мафкура

Одатда, кишиларнинг ўзаро суҳбатларида фалсафа ёки мафкура тўғрисида гап кетганда бу тушунчалар бири иккинчисининг ўрнида қўлланилаётганлигидан хабар топиб қола-сиз. Бу тушунчалар мазмунан яқин бўлиб, мутахассис бўлмаган кишилар орасида бир тушунчанинг турли хил ифодаси шаклида қўлланиб келинади.

Ғоя тушунчаси, аввало ижтимоий мазмунга эга бўлиб, алоҳида олинган кишилар, шахслар онгида туғилади. У ижтимоий талабларга жавоб берганлиги ва муайян гуруҳлар манфаатларига мос тушганлиги учун ҳам ижтимоий характерга эга бўла боради.

“Муайян бир ғоя дастлаб бирон-бир шахснинг онгида пайдо бўлади, — деб таъкидланади “Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар” китобчасида. — Айни пайтда у юксак ижтимоий мазмунга эга бўлгани, жамиятнинг тараққиёт йўли-

даги эзгу интилишларини акс эттиргани боис умуминсоний ҳақиқатга айланади”¹. Яна шуни ҳам қайд қилишимиз керакки, миллий ғоя фақат ўзининг миллий манфаатлар доираси билан чекланиб қолса, бошқа халқлар манфаатлари билан ҳисоблашмаса ёки умуминсоният манфаатларнинг устуворлигини тан олмаса бундай ғоялар охир-оқибат умуминсоният тараққиётига халақит берувчи хавфли кучга айланиши мумкин.

XX асрда бундай ғояларга мисол тариқасида фақат тор миллий манфаатларнигина эътироф этувчи Италия, Германия, Испаниядаги фашистлар ва уларнинг ҳаракатга келтирувчи ноилмий ғояларини олиш мумкин. Ёки фақат тор пролетариат синфининг манфаатларини ўзида ифода этувчи большевизм (коммунистик) ғоялари ҳам ана шундай вайронкор ғоялар сирасига киритилиши мумкин.

Шуни ҳам айтиб ўтмоғимиз керакки, ҳар қандай шароитларда ҳам мантиқ қонунлари, услубиятлари асосида чиқарилган ҳулосалар замонасининг етук кишилари онгида ғоя шаклида гавдаланади ва сўнгра ижтимоий характер касб этганидан кейин жамиятнинг ижтимоий-сиёсий мафқураси сифатида шакллантирилади.

Ҳар қандай мустабид (тоталитар) тузумда ҳукмрон доира ёки ижтимоий қатлам манфаатларига мос келувчи тасаввурлар, тушунча ва қарашларнинг изчил баёни дунёнинг фалсафий талқини сифатида қабул қилинади. Шунинг учун ҳам собиқ иттифоқда марксча-ленинча фалсафий дунёқараш аслида ўша ижтимоий-сиёсий тузумнинг мафқураси вазифасини ўтаб келган эди. Аслида эса мазкур тушунчалар мазмунан яқин бўлгани билан ҳоҳиятан бир-биридан кескин фарқ қилиб, ташқи олам воқеа ва ҳодисаларига қарама-қарши нуқтаи назардан туриб ёндошадилар.

Фалсафа тарихида фалсафий таълимотлар авваламбор муайян ҳудуд халқлари ёки ижтимоий қатлам, гуруҳларнинг манфаатларини ифода этувчи қарашлар мажмуаси (мафкура) сифатида юзага чиқади. Кейинчалик бу таълимот ёки қарашлар тизими кенгроқ миқёсдаги ижтимоий қатламлар манфаатларига мос бўла боргани сари мафкура янада мукамалроқ бўлган дунёнинг яхлит манзарасини чизиб берувчи фалсафий таълимотларга айлана боради. Биз бунга тарихдан қўплаб мисоллар келтиришимиз мумкин.

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 2000 йил, 9-бет.

Қадимги Хитойда эр.олд. VI-V асрларда жамиятдаги маънавий-ахлоқий таназзулнинг кучайиши ижтимоий муҳит беқарорлигига сабабчи бўлаётган эди. Кейин жамият шундай бир қудратли мафкурага кучли эҳтиёж сеза бошлади. Айниқса, ота-оналар билан фарзандлар ўртасидаги мураккаб муносабатлар оталар ва оналарнинг фарзандлар олдидаги ёки аксинча ота-оналар олдидаги фарзандларнинг бурчлари, масъулиятлари, жамиятнинг барқарор ижтимоий муҳитини қарор топтиришдаги бош омил бўлган ахлоқий нормаларни ишлаб чиқиш учун ҳамма кишилар манфаатига бирдай мос тушадиган қарашларни шакллантириш ўша даврнинг долзарб муаммосига айланди. Ана шу ижтимоий талабларга жавоб тариқасида Конфуция таълимоти ўз даврининг мафкураси сифатида дунёга келган эди.

Қадимги юнон фалсафий таълимотлари ҳам ўша давр ижтимоий талабларига жавоб тариқасида дунё юзини кўрганлигини эътибордан четда тутмаслигимиз керак. Ҳатто буюк Арасту ҳам ўз даври сиёсий талабларидан четда турмаган. Арасту қулларни инсонлар қаторига қўшмасдан, уларни “гапирувчи ҳайвонлар” деб ҳисоблаганлиги ўша давр қулчилик муносабатларини ҳимоя қилиб чиққанлигидан дарак беради.

Немис мумтоз фалсафасининг вакиллари И. Кант, айниқса, Гегел фалсафаси Прус монархиясининг мафкураси сифатида эълон қилинганлигини эслайлик ва ҳ.к.

Худди шундай, Зардушт томонидан асос солинган диний-фалсафий таълимот ҳам ўша даврдаги Ўрта Осиёнинг илк давлатчилиги тарихида “катта Хоразм” (Арйошайона) давлатининг мафкураси бўлиб шаклланганлигини китобнинг иккинчи бобида гапириб ўтган эдик. Демак, фалсафий таълимотлар ўз даври ижтимоий муҳити талаблари асосида (биринчи навбатда сиёсий талаблар асосида) шаклланган мафкуралар шаклида дунёга келади. Кейинчалик эса ана шу мафкура вазифасини бажарган фалсафий қарашлар бошқа халқлар ва ижтимоий қатламлар манфаатларига мос тушганлиги туфайли умуминсоний фалсафий фикрлар сифатида эътироф этила бошланади.

Мафкура воровсийлиги фалсафий таълимотлар орқали амалга ошади. Масалан, Зардушт таълимотидаги дунё қарама-қарши кучлар курашидан иборат, деган ғоя қадимги юнон фалсафаси орқали ҳамда Гегел фалсафасида ўзининг юқори савиядаги талқинини топди. Ёки француз маърифатпарварларининг илм-

маърифат жамият тараққиётининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи эканлиги тўғрисидаги қарашлари, Туркистон жадидлари орқали ҳамда И. Каримов томонидан илгари сурилган “Куч – билим ва тафаккурда” талқинида ифода этилган ўзига хос фалсафий таълимот, шаклланаётган миллий истиқлол мафкурамизининг асосий, мақсадга йўналтирувчи ғояси сифатида бизга дастуриламал бўлиб қолмоқда. “Бугун, – деб ёзади И. Каримов, – “Тафаккур” журнали муҳбири саволларига жавобида бу масалага тўхталиб, – халқаро ҳаёт, кишилик тараққиёти шундай босқичга кирганки, энди унда ҳарбий қудрат эмас, балки интеллектуал салоҳият, ақл-идрок, фикр, илгор технологиялар ҳал қилувчи аҳамият касб этади¹.

Мафкурада муайян ижтимоий кучлар манфаатларини ифода этувчи қарашлар тизими сифатида илгари сурилган ғоялар умумбашарий қадриятларга айланар экан, унда умумбашарий манфаатлар ва қадриятларнинг изчил ифодаси фалсафий таълимот сифатида кейинги давр мафкураларининг шаклланишида бевосита иштирок этади. Мафкураларнинг ворисийлик тизими фалсафий таълимотларнинг бевосита таъсири остида юз беради.

Бизга маълумки, ижтимоий муносабатларнинг муайян соҳалари ижтимоий онгнинг у ёки бу шакли сифатида акс этади. Жамиятнинг сиёсий муносабатлари кишилар миясида сиёсий онг шаклида юзага чиқади ва у кишилар онгида куйи ва юқори босқичларда ўз аксини топади.

Сиёсий онгнинг куйи босқичи ижтимоий психология деб аталади, унда сиёсий муносабатларнинг (яъни жамият ва шахс, ижтимоий табақалар, синфлар ҳамда миллатларнинг сиёсий тузумга, ўзаро муносабатлари) кундалик онг даражасида акс этилиши назарда тутилади. Бунда, махсус тайёргарликдан ўтмаган (ёки мутахассис бўлмаган) кишиларнинг мавжуд тузум ёки сиёсий кучлар ва уларнинг муносабатларига бўлган фикрлари, кайфиятлари, қарашлари ўз аксини топади. Буни кўпинча адабиётларда жамоатчилик фикри деб ҳам тилга олинади.

Сиёсий онгнинг юқори босқичида эса, ижтимоий психология (руҳият)даги қарашлар, кайфиятлар, фикрлар тагидаги ижтимоий гуруҳлар, қатламлар, табақа ва синф, миллат, элатлар ва ҳ.к.ларнинг манфаатларини ифода этувчи ғоялар системалаштирилиб сиёсий мафкура сифатида шакллантирилади.

¹ “Тафаккур” журнали, 1998 йил 2-сон.

Сиёсий мафкура муайян сиёсий кучлар, ташкилотлар, миллат ва халқ етакчилари томонидан мавжуд ижтимоий фикрлар таҳлил қилиниб, миллий ва умуминсоний қадриятлар асосида жамиятнинг ўтмиши, ҳозирги ҳолати ва келажак мақсадлари тўғрисида яхлит таълимот яратилади, унда партия, сиёсий ташкилотлар, миллат ва элатлар сиёсий мақсадларнинг изчил баёни (мафкураси) сифатида илгари сурилади.

Агар биз сиёсий мафкурани катта бир чинорга ўхшатсак, унда чинорнинг яшнаб ўсиши учун унинг илдизлари орқали ҳаётий зарур элементлар билан таъминлаб берувчи ҳосилдор тупроқ (замин)ни ижтимоий психология деб тусунмоғимиз керак.

Мафкуранинг ҳаётийлигини таъминлаб берувчи асос доимо ижтимоий психология ҳисобланади. Муайян олинган мафкура халқнинг хоҳиш-истаги, манфаатлари ва иродаси ҳисобланган ижтимоий психологиядан ажралса, унда заминдан ажраб қуриб қолган чинорга ўхшаб қолади. У жамиятнинг тараққиётига тўсиқ бўлувчи зарарли ҳодисага айланади. Бундай шароитда ҳосилдор тупроқ бошқа дарахтлар (мафкуралар)ни ҳаётий зарур озуқалар билан таъминлай бошлайди.

Маълум бир мафкуранинг жамиятдаги якка ҳокимлиги узоқ давом этиши охир-оқибат ижтимоий муҳитнинг ҳар томонлама такомиллашиб боришини таъминлай олмайди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-моддасида “Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади.

Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида ўрнатилиши мумкин эмас”¹, — деб ёзиб қўйилган.

Бироқ, мамлакатнинг бир ижтимоий-иқтисодий тузумдан янада юқорироқ бошқа ижтимоий-иқтисодий тузумга ўтиш даврида фуқароларнинг аксарият кўпчилиги манфаатларига мос келадиган, жамиятнинг келгуси тараққиётини таъминлашга қодир бўлган алоҳида миллий мафкура ғояларига суяниб иш қўриш муайян тарихий давр учун ҳаётий эҳтиёжга айланади. Буни биз қадимги Хитой Конфуция таълимоти, Ўрта Осиёда илк давлатчилик тизими шаклланаётган даврларда (Зардушт таълимоти орқали) ҳам кўришимиз мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент, 1992 йил, 11-бет.

Ўзбекистонда ҳам мустақилликдан кейин собиқ итти-фоқ тоталитар тузум ҳукмрон мафкурасига қарши кайфи-ятларнинг кучайиши оқибатида ҳар қандай мафкуранинг ижтимоий турмуш тарзига аралашшига қарши бўлган қарашлар кенг авж ола бошлаган эди. Яроқсиз ҳолга келган коммунистик (пролетариат) мафкурани инкор этиш билан бирга ҳар қандай мафкурага қарши бўлган кайфиятлар мам-лакатнинг кейинги ривожланишига, ижтимоий барқарор-ликнинг сақланиб қолишига хавф солиб, бошқа зарарли қарашларнинг мамлакатимизга суқилиб кириши учун қулай шарт-шароитлар туғдирар эди.

Ундан ташқари, бизнинг тараққиёт йўлимиз, бош стра-тегик мақсадимиз, қуришимиз керак бўлган сиёсий тузуми-миз тўғрисида маълум тўхтамга келиб, буни халқимизга ва қолаверса, бутун жаҳонга эълон қилишимиз ҳам ҳаётий за-руратга айланган эди. Ана шу тарихий эҳтиёжни биринчи англаб етган шахс айнан Президентимиз И. Каримов бўлган-лиги барчага аён. “Олдимизда турган энг муҳим масала, — деб ёзган эди у, — миллий истиқлол мафкурасини яратиш ва ҳаётимизга тадбиқ этишдир. Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг азалий анъаналарига, удумларига, тилига, дилига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқату адолат, маърифат туйғуларини онгимиз-га сингдириши лозим”¹.

Президент И. Каримов томонидан илгари сурилган мил-лий истиқлол мафкураси энг аввало халқимиз, Ватанимиз тарихи ва ундан келиб чиқадиган тарихий тажрибаларга суянади. Мазкур тарихий тажрибаларнинг фалсафий тафак-кур ёрдамида умумлаштирилиши тўғрисида Президентимиз “Фидокор” газетаси мухбири саволларига берган жавобла-рида алоҳида тўхтаб ўтган эди.

Миллий анъана ва қадриятлар билан умуминсоний қад-риятларнинг муштарақлиги ҳам мантиқий мезонлар, фал-сафий умумлаштиришлар орқали амалга оширилишини эъти-бордан четда тутмаслигимиз керак.

Шу ўринда шакллантирилаётган миллий истиқлол маф-курасига доимо ўзгариб, такомиллашиб турувчи ҳодиса деб қарашимизга тўғри келади. Ҳамма даврлар учун универсал

¹ И. Каримов. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент, 1997, 168-бет.

мафкура бўлиши мумкин эмас. Лекин жамият аъзоларининг кўпчилиги томонидан қўллаб-қувватланган, жамиятнинг умумий тараққиёт йўналишини белгилаб бера оладиган ғоялар муайян мафкура тарзида шакллантирилиб, маълум тарихий даврларда муайян ижтимоий вазифаларни бажариши мумкин. Чунки, мамлакат ижтимоий тараққиётининг бир босқичидан кейинги босқичига ўтиш даврида ижтимоий барқарорликка раҳна солувчи таҳдидларнинг кўплиги, турли-туман мафкураларнинг шаклланишига имкон бермайди.

Мафкураларнинг ижтимоий қатламлари (синфлар) ҳали тўлиқ шаклланиб етилмаган бир пайтда мафкуравий плюрализм жамиятнинг ички ҳаётида салбий оқибатларнинг келиб чиқишига сабабчи бўлиш хавфини туғдиради. Ўзбекистонда ҳам худди шундай вазият туғилганлиги маълум. Шунинг учун ҳам мамлакатимиз бозор иқтисодиётига ўтиш даврида миллатнинг умумий манфаатларини ифода этувчи, мамлакат тараққиётига хизмат қиладиган, жамиятнинг туб сиёсий-ижтимоий мақсадларини изчил баён қилиб берувчи ва энг асосийси, мамлакат мустақиллигининг дахлсизлигини изчил ҳимоя қилувчи миллий истиқлол мафкурасини шакллантириш кун тартибига қўйилди.

Шакллантирилаётган мазкур мафкура мамлакатимизнинг бозор муносабатларига ўтиш даври учун ягона мақсадга қаратилган ғоялар тизими бўлиб, кишиларнинг фаолиятлари ва онгини тубдан қайта қуришга хизмат қилади. Янги демократик сиёсий тузумда мафкуралар ранг-баранглиги (плюрализм)ни шакллантириб бориш учун ғоявий асос вазифасини ўтайди. Миллий ва синфий онг шаклланишига имкон туғдириб бериш назарда тутилади. Шунинг учун ҳам миллий истиқлол мафкураси мамлакатимизнинг ўтиш даври учун мўлжалланган сиёсий онгнинг юқори босқичи бўлиб, ўз навбатида миллий тафаккуримизнинг системалаштирилган илк босқичи вазифасини ҳам ўтайди.

Миллий тафаккур миллатнинг тарихий хотираси, қадриятлари, маънавий мероси, тили, маданияти, психологияси асосида табиий ва ижтимоий муҳит, воқеа ва ҳодисаларни ўзига хос тарзда англаши, таҳлил қилиш жараёнидир. Миллий тафаккурнинг туб асосида миллий манфаатларнинг ус-туворлиги ётади. Бу дунёни ўзи мансуб бўлган миллат манфаатлари орқали акс эттириш бўлиб, айна пайтда, миллий мафкуранинг ўзига хос тарзда намоён бўлиши ҳамдир.

Демак, миллий тафаккурнинг ўзига хос кўриниши бор экан, унда миллий фалсафий тафаккур услуби ҳам бўлиши мумкинлигини инкор этиб бўлмайди. Миллий фалсафа (яъни алоҳида олинган халқнинг кўпчилик томонидан қабул қилинган дунёни фақат ўзига хос тарзда англаш услуби) миллий маданиятнинг таркибий қисми ва унинг ҳатто ядросини ташкил қилишини табиий ҳодиса деб қарамоғимиз керак. Фалсафа худди ана шу белгиси билан ҳам табиий фанлардан фарқ қилади. Масалан: Пифагор теоремаси ёки Ньютон қонунлари бутун дунёда абсолют ҳақиқат сифатида қабул қилинади. Лекин Амир Темурнинг инсоният тарихидаги ўрнига турлича ёндошилади. Шунинг учун ҳам фалсафий тафаккурнинг миллий ўзига хослиги айнан муайян олинган миллат (ёки халқ)нинг ижтимоий, тарихий тажрибаларининг ўзига хослигидан келиб чиқади.

Алоҳида олинган халққа хос бўлган миллий тарихий тажриба (ёки малака) умуминсоний кадриятларга айланиши мумкинми? Миллий манфаатларга мос келадиган тарихий сабоқлар ҳам юксак фалсафий тафаккур учун тадқиқот объекти бўлаверадими? Нега айнан етти иқлим назарияси Ўрта Осиё ва Эрон халқларининг тафаккурига хос? Нега дунёни қарама-қарши кучларнинг кураш майдони сифатида тасаввур қилиш илк бора Ўрта Осиё мутафаккирлари ижодида илгари сурилди? Каби саволларга жавоб излаганимизда беихтиёр халқимизнинг тарихий тажрибалари, табиий ва ижтимоий муҳитнинг ўзига хослигидан келиб чиқишга тўғри келади. Айни ана шу белгилар бизнинг дунёни ўзига хос тарзда англашимиз, миллий тафаккуримизнинг ўзига хослигини таъминлаб берувчи омиллар ҳисобланади.

Ж. Ж. Руссонинг “Ижтимоий шартнома” таълимоти тагида ҳам француз халқининг тарихий тажрибалари, ўша давр Оврўпо ижтимоий муҳити талаблари ётганлигини ҳеч ким инкор этолмайди.

Лекин муайян миллатга хос бўлган тажрибалар бошқа миллий муҳит томонидан ўзига хос тарзда қабул қилинади. Масалан: XVIII аср француз инқилобининг кучли таъсири Германияда Кант, Гегел фалсафасининг ўзига хослигини таъминлаб берган эди. Чунки француз революциясининг сабоқларини Германиядаги ижтимоий муҳит Франциядан фарқ

қилган ҳолда ўзлаштириб олиб ўзига хос ечим йўллари ни излайди. Демак, юқорида айтилган гапларга таяниб ҳар қандай миллий фалсафий тафаккур айнан шу миллат маданиятининг ажралмас таркибий қисми бўлиб, унда миллатни бошқа халқлардан ажратиб турувчи энг муҳим белгилари мужассамлаштирилади десак хато қилмаган бўламиз. И. Каримовнинг ҳам мамлакатимизда қурилиши керак бўлган, умуминсоний демократик тамойилларга асосланган, лекин халқимизнинг ўзига хос тарихий тажрибалари ва қадриятларига суянган ҳолда эркин фуқаролик жамиятини барпо этиш учун кураш олиб бориш керак, деган фикрининг замирида ана шу фалсафий мушоҳадалар, манتيқий таҳлиллар ётади.

Миллий мафкура ижтимоий гуруҳлар манфаатларидан келиб чиққан ҳолда умумий мақсади бир, лекин бориш йўллари, усуллари бир-биридан фарқ қиладиган турли хил кўринишларда шаклланиб бориши мумкинлиги аён бўлиб бормоқда. Миллий истиқлол мафкурасининг бош стратегик мақсади миллий мустақилликни таъминлашдан иборат бўлади. Шунингдек, миллий тикланиш мафкураси халқимизнинг узоқ йиллар мобайнида унутилиб кетган, миллатнинг келажаги фақат ўзига хос ривожланишини таъминлаб беришга хизмат қиладиган миллий қадриятларимизни қайта тиклашни асосий мақсад қилиб олади. Яна шунингдек, миллий тараққиёт мафкурасида асосий эътибор миллат тараққиётига хизмат қиладиган ғоялар тизимига берилиб, бошқа белгилар эса иккинчи қаторга суриб қўйилади ва ҳ.к.

Демак, мамлакат, миллатнинг муштарак стратегик мақсади умумий, лекин уни амалга ошириш йўллари ва усуллари ўзаро фарқ қиладиган турли қарашлар, мафкуралар бўлиши мумкин экан. Умумий мақсади бир, лекин бир-биридан фарқ қиладиган мафкураларнинг ҳар бир муайян ижтимоий гуруҳ, қатлам, тоифа ва синфларнинг сиёсий, иқтисодий ва бошқа манфаатларининг ифодаси бўлиб юзга чиқади. Яъни, бир моҳият (муштарак стратегик мақсад) турли мазмунларда ўз ифодасини топади. Бу эса ўз навбатида мамлакат тараққиётининг кейинги босқичларида амалга оширилиши керак бўлган демократик жамиятнинг асосий белгиларидан бири — мафкуравий ранг-баранглик (плюрализм)нинг шаклланишига шарт-шароит яратади.

8-§. Миллий муносабатлар фалсафаси

Президент И. Каримов давлат мустақиллиги қўлга киритилганидан кейин дастлабки сиёсий тадбирларидан бири сифатида миллий муносабатларни тартибга солиш, деб белгилади. Маълумки, коммунистик мафкура ҳукмронлиги даврида синфий манфаатларнинг устуворлиги эътироф этилиб, миллий ва бошқа манфаатлар кейинги қаторга суриб қўйилди. Фуқароларнинг миллий эҳтиёжи қондирилмаган жамиятда муқаррар тарзда миллий зиддиятлар қалқиб чиқиши юз беради.

Ўзбекистон Республикаси кўп миллатли мамлакат бўлиб, аҳолининг тўртдан уч қисми ўзбеклар ва қолган қисми турли миллат ва элатларга мансуб фуқаролар ҳисобланади. Мамлакатга ўз номини берган миллатнинг бошқа этник бирикларга бўлган муносабатига қараб миллий муносабатлар шаклланади. Ўзбеклар қадим-қадимдан бошқа халқларга нисбатан бағрикенглик кўрсатиб дунёга танилган халқдир. Чунки Буюк Ипак йўлида жойлашган Ватанимиз ҳудудида азал-азалдан кўплаб этник гуруҳлар ёнма-ён ёки аралаш яшаб келганлар. Диний ва миллий бағрикенглик (толерантлик) ҳеч муболағасиз миллатимизнинг муҳим белгиларидан биридир.

Беруний ўз асарларида Урганч шаҳрида бундан минг йиллар бурун ҳам яхудийлар маҳаллалари, христиан черковлари, араб, ҳинд, хитой, славян халқлари уюшиб истиқомат қилган алоҳида мавзелар мавжудлигини айтиб кетган эди. Миллатлар тотувлигини таъминлайдиган иккита муҳим омилни алоҳида кўрсатиб ўтишимиз керак. Буларнинг биринчиси, миллий ва диний низоларнинг олдини олишга қаратилган кучли мафкура ҳукмронлиги мавжуд бўлиши талаб этилади. Иккинчидан, бошқа минтақа халқлари билан савдо-иқтисодий, маданий алоқаларга кучли эҳтиёж бўлиши зарур.

Президентимиз кўпгина асарларида миллий тотувлик ижтимоий барқарорликни таъминлаб берувчи энг асосий омил эканлигини таъкидлаб келди. Айниқса, “Ўзбекистон: XXI аср бўсағасида, хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” асарида бу масалага махсус тўхтаб, кўп миллатлилиқ, агар ҳар бир миллатнинг миллий эҳтиёжларини инобатга олиб сиёсат олиб борилса,

мамлакатда ижтимоий барқарорлик, демократик жараён жадаллашиши ва ижтимоий-иқтисодий тараққиёт суръатининг ўсиши юз беришига асос бўлиши мумкинлиги тарихда исбот қилинган ҳақиқат эканлиги тўғрисида гапириб ўтади. Агар миллий эҳтиёжлар инобатга олинмаса ёки кейинги қаторга тушириб қолдирилган тақдирда эса "... бутун-бутун халқлар ва мамлакатларни анча орқага улоқтириб ташлаган ижтимоий-сиёсий фалокатларга олиб борганини кўрсатувчи мисоллар ҳам оз эмас. Зеро, кўп элатлилик нафақат айрим давлатларнинг, балки бутун-бутун минтақаларнинг ҳам ички сиёсий барқарорлигига ва миллий хавфсизлигига путур етказувчи бош омилга айланганди"¹, — деб ёзган эди.

Президентимиз собиқ иттифоқ республикалари ичида биринчи марта "Ҳар қандай миллат, у нақадар кичик бўлмасин — инсониятнинг бойлигидир ва ҳар қандай миллий бирликнинг, унинг тил, маданий ва бошқа хусусиятларининг йўқ бўлиб кетиши Ер юзидаги маданий ва генетик фонднинг, шахс имкониятларининг қашшоқлашувига олиб келадими"², — дея берган баҳоси мамлакатда ўтказилиши назарда тутилган миллий сиёсатнинг бош мезонига айланди.

Юртбошимиз ўз асарларида миллий ҳиссиёт билан боғлиқ бўлган иккита нарсани юрт осойишталиги ва мамлакат тараққиёти учун ўта хавfli деб топди. Булардан биринчиси **миллий шовинизм** бўлса, иккинчиси эса, **агрессив миллатчилик** ҳодисаларидир.

Шовинизм тушунчаси XVIII аср охири XIX аср бошларида Наполеон армиясида хизмат қилган маҳмадона кичик офицер Шавен номи билан боғлиқ. У ҳар қандай давра суҳбатида француз маданиятининг бошқа Оврўпо халқлари маданиятидан устун эканлигини таъкидлар, шунинг учун французлар бошқа халқлар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатиб, маданият тарқатишга ҳақли, деган хулосаларни тингловчиларга сингдирар эди.

Кейинчалик бирон бир миллат ёки ижтимоий гуруҳ манфаатлари бошқа ҳар қандай манфаатлардан устун эканлигини даъво қилувчи қарашлар, кайфиятлар шовинизмнинг кўринишлари сифатида қоралана бошланди.

¹ И. Каримов. Ўзбекистон: XXI аср бўсағасида..., Тошкент, 1997. 71-бет.

² Ўша асар, 72-73-бетлар.

1914 йилда Оврўпода Биринчи жаҳон уруши бошланиб кетганда Оврўпо социал-демократик ҳаракатлари (сиёсий партиялар) ҳам урушга бўлган муносабатларига қараб иккига бўлиниб кетган эди. Австро-Венгрия социал-демократларининг Каутский, Бронштейн каби етакчилари миллий манфаатларни бошқа ҳар қандай манфаатлардан устун деб ҳисоблаб, Оврўпо социал-демократик ҳаракатида миллий шовинистик йўналишга асос солган эдилар. Бундай ҳаракат 1919 йилда Муссолини раҳбарлигида фашистлар партиясининг тузилиши ва унинг Италияда ҳокимият тепасига келишига олиб келган эди. Кейинчалик Германияда фашистлар партияси 1933 йилда Гитлер бошчилигида ҳокимият тепасига чиқиб Иккинчи жаҳон урушига сабабчи бўлган эди.

Оврўпо социал-демократик ҳаракатида миллий-шовинистик ҳаракатга қарама-қарши ўлароқ, синфий манфаатлари бошқа ҳар қандай манфаатлардан устувор эканлигини эътироф этувчи большевиклар партияси Россияда 1917 йилда давлат тўнтариши орқали давлат тепасига келиб пролетариат диктатурасини ўрнатган эди.

Большевиклар партияси ҳукмронлиги даврида олиб борилган сиёсат асосан пролетариат синфи манфаатига мослаштирилди. Оқибатда, пролетариат синфи манфаатларига зид келган ҳар қандай ижтимоий гуруҳ, қатлам ва тоифалар, шунингдек, миллий эҳтиёжлар ё пролетариат синфининг манфаатларига мослаштирилди, ёки бўлмаса уни жамиятга ёт унсур сифатида эътироф этилиб, кейинги қаторларга суриб қўйилди. Пировард-натижа шу бўлдики, ҳамма нарса пролетариат синфи манфаатларининг системали баёнига айлантирилганлиги коммунистик мафкура талабларига тўла бўйсундирилганлиги оқибатида синфий шовинизм ҳодисаси юзага чиқди. Синфий шовинизм мафкурасининг талаблари сиёсий тазйиқлар орқали фуқаролар ҳаётига сингдирила бошланди. Бу сиёсий тазйиқлар жамиятнинг бош сиёсий ташкилоти бўлган давлат механизми орқали амалга оширилган. Демак, давлат манфаати аслида пролетариат манфаати бўлиб, бошқа барча манфаатлар, жумладан, миллий манфаатлар ҳам давлат (пролетариат синфи) манфаатларига бўйсундилар эди. Ана шу йўсинда буюк давлатчилик шовинизми шакллана бошланди.

Миллий ва синфий шовинизмлар фашизм ва большевизм кўринишларида яққол гавдаланади. Улар аслида бир моҳиятга эга, лекин турли кўринишдаги мазмун ва шаклларда ўзларини намоён этар эди. Моҳиятан улар битта миллат ёки синф манфаатларини бошқа ҳамма миллат ёки ижтимоий гуруҳ, синфлар манфаатларидан устувор деб эътироф этганлари ҳолда, жамиятнинг қолган барча қатламларига қарама-қарши қилиб кўйилар эди. Улар сиёсий таъйиқ услублари, механизмлари, алоҳида мафкура ҳукмронлигининг ўрнатилиши, алоҳида олинган бир партиянинг чексиз ҳокимиятга эгаллиги ва бошқа юзлаб белгилари орқали тоталитар сиёсий тузумни яратган эдилар. Уларнинг шиорлари ҳам умумий мазмунга эга. Яъни “Ким бизнинг фикримизга қўшилмаса, демак, у бизга душмандир”. Бу ўта мутаассиб, чекланган, бир томонлама ва ғайритабиий қарашлар ҳукмронлигининг қонунлаштирилиши билан фашизмда миллат манфаатлари, большевикларда эса пролетариат синфининг манфаатлари ҳаддан ташқари улғуланди. Шаклларидаги фарқ эса сиёсий ташкилотлар ва уларнинг номлари ҳамда ўз мазмунидан келиб чиққан ҳолда кўтарилган тadbирларда яққол намоён бўлади. Масалан, фашистлар ўзлари мансуб бўлган миллатдан ташқари қолган барча этник бирликлар, элатлар устидан ўз ҳукмронликларининг ўрнатилишини қонунлаштиради, большевиклар ўзлари мансуб бўлган синф манфаатларидан қолган барча ижтимоий синфлар ва гуруҳ манфаатларини қонундан ташқари деб эълон қилдилар.

Умуман, буюк давлатчилик шовинизми сиёсатида маълум даражада миллий шовинизм элементлари ҳам XX аср ўрталаридан бошлаб ўз таъсирини кўрсата бошлади. Бу И. Сталиннинг тил ва миллий сиёсатида яққол кўрина бошлаган эди. Бундай сиёсат кейинчалик янада силлиқлаштирилиб миллатнинг энг таянч нуқталари бўлган миллий тилларга, миллий қадриятларга қарши аёвсиз кураш олиб борилди. “Коммунистик идеологлар ва сиёсатчилар бу концепцияни илгари сурар эканлар, — деб алоҳида қайд қилади президентимиз, — афтидан, одамларда миллий ўзлигини англаш туйғусининг ўсиш жараёнини атайлаб тажовузкор, сиёсий тус берилган миллатчилик билан алмаштириб кўйган эдилар. Шу тариқа одамларни қонуний равишда ўсиб бораётган (ва объектив сабабларга боғлиқ бўлган) мил-

лий ўзлигини англаш эҳтиёжларидан чалғитиш мақсади кўзланган эди. Марказ иттифоқдош республикалар ва миллий чекка ўлкалардаги ўз эътиқодига кўра илғор ва ўз халқига садоқатли бўлган кишиларни “миллатчилик” да айблаб, қатағон қилганди. У мажбуран “байналмилаллаштириш”, миллий хусусиятларни йўқ қилиш ниятида бўлган ва ўзининг империячи манфаатларига мос тушувчи “кўп миллатли” бирликнинг вужудга келиш жараёнини жадаллаштиришга интилган эди. “Халқлар ва миллатларни яқинлаштириш” дан иборат бундай сунъий жараён жамиятдаги “миллатчилик” деб аташ расм бўлган яширин ва ошқора қаршилик кўрсатиш ҳолларига олиб келган эди”¹.

Бундай қалтис йўлнинг нақадар оғир оқибатларга олиб келишини аниқ тасаввур эта олган Президентимиз И. Каримов мустақил мамлакатимизда олиб борилиши зарур бўлган миллий муносабатлар сиёсатида бунга мутлақо йўл қўйиб бўлмаслигини қайта-қайта таъкидладилар.

Миллий ва улуғ давлатчилик шовинизми муқаррар тарзда тобе миллатларнинг очиқ ёки яширин тарзда ўз-ўзини ҳимоя қилишга ўтишини ва ўз миллий қадриятларини ҳимоя қилиш учун кураш олиб боришини келтириб чиқаради. Айни шу нарсанинг ўзи мустақилликни мустаҳкамлашга, ижтимоий барқарорликка раҳна солувчи энг асосий хавфли кучга айланади.

Бундай хавфли ҳолатнинг олдини олиш учун мустақиллигимизнинг дастлабки йиллариданоқ астойдил ишга киришилди.

Ҳўш, миллатни миллат сифатида сақлаиб қолиши учун, ҳатто унинг янада такомил босқичига кўтарилиши учун нима-лар қилиш керак? Яшаш ҳудудларининг дахлсизлигини сақлаб қолиш бу етарли эмас. Тили, маданияти, турмуш тарзининг ўзига хослигини таъминлаш ҳам вақтинчалик чора. Бизнингча, миллатни айнан шу миллат сифатида мавжудлигини сақлаб қолиш учун биринчи навбатда миллатнинг ўзига хос дунёни англаш (идрок қилиши) учун зарур бўлган чораларни амалда тадбиқ қилиш зарур. Ўз она тилларида ўқиш, ёзишни, дарсликлар чоп этиш, дунё ҳодисалари тўғрисидаги ахборотларни айнан ана шу миллат тилида етказиб беришни таъминлашни биринчи навбатдаги тадбирлар қилиб белгилаш зарур.

¹ И. Каримов. Ўша асар, 73-бет.

Президентимиз ташаббуслари билан мамлакатимизда истиқомат қилаётган кам сонли этник бирликларнинг миллий эҳтиёжларини қондириш борасида бир қатор муҳим тадбирлар амалга оширилганлиги собиқ тоталитар тузумдан қолган аянчли миллий муносабатлар тизимини бутунлай қайта кўриб чиқишга астойдил киришилганлигидан дарак беради.

Мамлакат мустақиллигининг дастлабки йилларидан бошлаб Ўзбекистонда миллий-маданий марказлар тузилиб фаолият олиб боришга киришилди. Бу эса мамлакатимизда истиқомат қилувчи кўплаб кам сонли этник гуруҳларнинг миллий эҳтиёжларини, муаммоларини ҳар хил бюрократик тўсиқларни четлаб ўтиб, ҳокимиятнинг юқори органларигача кўтариб, ҳал этиш имкониятларини очиб берди.

Мустақиллик йилларида қозоқ, тожик, туркман, рус, қирғиз тилларида ўқитиладиган мактаблар кўпайтирилди. Мазкур тилларда дарсликлар, ўқув қўлланмалари, адабиётлар чоп этиш йўлга қўйилди. Бошқа тилларда газеталар, журналлар чоп этиш амалга оширилмоқда. Телевидение ва радио эшиттиришлари олиб борилмоқда. Ундан ташқари, олий ўқув юртларида қозоқ, тожик, рус тилларида ўқитиш ишлари олиб борилиши учун Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Нукус ва бошқа вилоят марказларидаги университет ва институтларда махсус факультетлар ташкил этилган.

Ўзбекистонда кам сонли миллатларга кўрсатилаётган бундай эътибор жаҳонга ўзбек халқининг бағри кенглигини, бошқа халқларга ҳурмат билан қарашини яна бир бор намойиш этмоқда, десак муболаға қилмаган бўламиз.

Хулоса ўрнида шуни қайд қилиб ўтиш керакки, ҳар қандай миллат ёки элат ўзининг миллий эҳтиёжларини қондиришга ҳақли, деган Умумжаҳон инсон ҳуқуқлари декларациясида илгари сурилган талабларга Ўзбекистонда президентимиз ташаббуслари билан амалга оширилаётган сиёсат тўла жавоб беради. Бу эса мамлакат тараққиёти ва ижтимоий барқарорлигини таъминлашнинг энг муҳим омили бўлиб қолмоқда.

9-§. Ўзбекистон ва глобал муаммолар

Инсоният XXI аср бўсағасида илк бор вужудга келган ва ўзининг келажагини таҳлика остига қўяётган глобал муаммоларга дуч келди. Агар, шу пайтгача сайёрамиз табиатида-

ги жуда катта ўзгаришлар, асосан табиий ҳодисаларнинг таъсири остида содир бўлган бўлса, ижтимоий тараққиёт тарихининг кейинги 1,5-2 асри давомида такомиллашган, қудратли меҳнат қуролларини яратиб, ўзи яшаб турган табиий муҳитга салбий таъсир эта бошлади. Оқибатда, инсоният ўз фаолияти орқали табиий мувозанатнинг бузилишига сабабчи бўлмоқда. Эндиликда, янгича фалсафий тафаккур талаблари асосида бир қатор фалсафий категория (умумий тушунча)ларни қайта кўриб чиқиш эҳтиёжи сезила бошлади. Табиат тушунчаси деганда, моддий оламнинг инсон билан бевосита ёки билвосита ўзаро муносабатда бўлган ва инсон тафаккурининг шаклланишида объект бўлиб хизмат қилган моддий оламнинг бир қисми тушунилади.

Табиатга кишиларнинг зуғуми кучая борган сари табиий мувозанатнинг бузилиб кишиларнинг яшаш тарзи, соғлиги, ижтимоий муҳитга бўлган акс таъсири тобора ҳалокатли тус олмақда. Инсоният бундай таҳликали ҳолатдан фақатгина ҳар қандай сиёсий, минтақавий, ирқий, миллий, диний ва бошқа манфаатларни кейинги қаторга суриб, умуминсоний муштарак манфаатлар теварагида жипслашиши, зудлик билан таъсирли чоралар қўллаши орқалигина қутулиши мумкин. “Бутун дунё ягона ва ўзаро боғлиқдир, — дейди президентимиз, бизнинг муштарак бурчимиз ер юзини болаларимиз ва набираларимизга обод ва бахтиёр яшашлари учун муносиб қилиб қолдиришдир”¹.

Президентимиз Ўзбекистонда (собик иттифоқ республикаларидаги каби) глобал муаммолар, айниқса, экологик таназзулнинг келиб чиқишида асосан учта сабабни кўрсатиб ўтади. Шулардан биринчиси қилиб, совет-партия бошқариш тузумида бюрократик услубнинг ҳаддан ташқари кенг қулоч ёзиши, марказлашган режалаштирилган иқтисодий сиёсатдир. “Аниқроғи, бу муаммо айрим жонқуяр олимлар учунгина тадқиқот манбаи, ўз мамлакатларининг келажагига, табиий бойликлари сақланиб қолишига бефарқ қарамаган”² кишиларнинг дарди, “қалб нидоси” бўлиб қолаверган, деб ёзади юртбошимиз. Улар

¹ И. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. — Тошкент, 1992, 69-бет.

² И. Каримов, Ўзбекистон: XXI аср бўсағасида... Тошкент, 1997, 110-бет.

(жонкуяр олимлар)нинг ақл-идрокка даъватлари “тўраланиб кетган совет-партия амалдорларининг совуқ, ҳатто айтиш мумкинки, сурбетларча лоқайдлигига дуч келаверган”¹. Чунки “табiiй ва минерал хом-ашё захираларидан ваҳшийларча экстенсив усулда, жуда катта харажатлар ва исрофгарчиликлар билан фойдаланишга асосланган социалистик хўжалик юритиш тизмининг бутун моҳиятига мамлакат ихтиёридаги беқиёс бойликларга авайлаб муносабатда бўлиш ғояси бутунлай ёт эди”².

Демак, глобал муаммоларнинг келиб чиқишидаги бош айбдор ижтимоий мулкчиликка асосланган ижтимоий иқтисодий тузумдир. “Табиатни муҳофаза қилиш тadbирларига арзимас даражада кам маблағ ажратиларди. Бу маблағ табиатга етказилаётган зарарнинг мингдан бир қисмини ҳам қопламас эди”³, — дейди Президентимиз.

Иккинчи сабаб қилиб Президентимиз фан-техника ютуқларидан инсониятнинг муштарак манфаатлари йўлида фойдаланилмаётганлиги, аксинча, синфий, миллий, ижтимоий тузум (система)лар фойдаси йўлида кенгроқ қўлланилаётганлиги туфайли глобал муаммоларнинг қалқиб, юзага чиқишига сабабчи бўлаётганлиги алоҳида таъкидланади. “Бетўхтов давом этаётган қуролланиш пойгаси, атом кимёвий қуроллар ва оммавий қирғин қуролларининг бошқа турларини ишлаб чиқариш, сақлаш ва синаш инсоният яшайдиган муҳит учун жуда катта хавфдир”⁴, — дейди И. Каримов.

Учинчи бош сабаб муттасил кўпайиб бораётган аҳоли миқдори ва унинг ўз эҳтиёжларини қондириш мақсадида табиатга зуғум қилиш даражасининг кучайиши кўрсатилади. “Бу ҳол Ўзбекистонда, айниқса яққол намоён бўлмоқда, — деб қайд қилади Президентимиз, — чунки ернинг иқтисодий ва демографик вазифаси йилдан-йилга кучайиб бормоқда”⁵.

Ҳақиқатан ҳам Ўзбекистон собиқ иттифоқ республикалари ичида аҳолисининг миқдори ва зич жойлашганлиги жиҳатидан юқори ўринда туради. Бу ҳол аҳоли жон бошига тушадиган экин майдонларининг муттасил камайиб боришига, экологик мувозанатни издан чиқаришга олиб келаётган эди.

¹ Ўша асар, 110-бет.

² Ўша ерда.

³ Ўша асар, 110-бет.

⁴ Ўша асар, 114-бет

⁵ Ўша асар, 114-бет.

Мамлакатимизда тоталитар тузумдан мерос бўлиб қолган табиий мувозанатнинг издан чиқишида мустамлакачилик сиёсати ҳам ўзининг мудҳиш изини қолдирган эди. Ўзбекистон ҳудуди иттифоқ ҳудудининг бор йўғи 2% ни ташкил қилган ҳолда, заҳарли кимёвий моддалар ишлаб чиқаришнинг 16%ни ташкил этарди. Ёки, шунингдек, экин майдонларининг ҳар гектарига сепиладиган заҳарли химикатларнинг миқдори АҚШда 1,5 кг., СССР миқёсида 3,5 кг. бўлган бир пайтда, Ўзбекистонда бу кўрсаткич 54,0 кг. ни ташкил этар эди.

Оқибатда, республикаимизда гепатит (сарик) касаллиги кенг тарқалди. Болалар ўлими ҳаддан зиёд кўпайиб кетди. Қорақалпоғистонда чақалоқларнинг она сутини эмиши заҳарланишга сабабчи бўлаётганлиги, камқонлик касали оммавий тус олганлиги эндиликда маълум бўлди. Заҳарли химикатлар кишиларнинг наслий ўзгаришларига ҳам хавф солаётганлигидан кўз юмиб бўлмай қолганди. Қисқа, 25-30 йиллар ичида армияга чақирилувчиларнинг бўйи ўртача 8,5 см. га, оғирлиги ўртача 8-10 кг. га камайиб кетган эди.

Бундай мудҳиш оқибатларни санаб адоғига етказиб бўлмаслиги очила бошланди. Эндиликда мустақилликни қўлга киритган мамлакат бу мудҳиш оқибатлар билан якка ўзи юзма-юз бўлиб қолганди. Айниқса, Орол денгизининг қуриб қолиш ҳодисаси ўта хавфли тус ола бошлади. Бунга ўхшаш глобал масштабдаги муаммоларни биргина Ўзбекистоннинг ўзи, ҳатто минтақа мамлакатлари ҳамкорлигида ҳам бартараф этиб бўлмайди. Ахир, глобал муаммолар деб **бир ёки бир неча давлат иштирокида бартараф этиб бўлмайдиган, балки ер юзидаги барча давлатлар ва халқларнинг ўзаро ҳамкорлигидагина ечиш мумкин бўлган сайёравий масштабдаги муаммоларга айтилиши** ҳам шундан. Эндиликда, алоҳида олинган шахс ҳам, мамлакат ёки ҳатто минтақа ҳам жаҳон ҳамжамиятидан ташқарида фаолият кўрсатиб, ўз тараққиётларини таъминлай олмайди. Шунинг учун ҳам бундай шароитда атроф-муҳитга бошқача фалсафий муносабатда бўлиш зарур бўлиб қолди. Яъни, одамлар табиат устидан якка ҳукмронлигини ўрнатиб, ўзларини табиатнинг якка ҳукмдорлари сифатида ҳис қилмасдан, балки ўзини ана шу она заминнинг ҳар бир зарраси билан тифиз алоқада бўлган табиий мувозанатлар тизимининг битта

ҳалқаси сифатида ҳис қилишлари керакдир. Жамият табиатдан ажралиб чиқиб унга қарама-қарши йўналган куч сифатида эмас, жамият табиий мувозанатнинг сақланиб қолишида масъулиятни ўз зиммасига олиши кераклиги, ана шу мувозанат занжирининг бир учи эса жамиятга уланиб кетиши талаб этилар эди. Табиатга бундай ёндашиш янгича фалсафий тафаккур услуги деб атала бошланди.

Янгича фалсафий тафаккур кишининг ташқи олам нарса ва ҳодисаларига бутунлай янгича муносабатда бўлишини тақозо этса, янгича сиёсий тафаккур эса ижтимоий ҳодисаларга бўлган муносабатларда умуминсониятнинг тарихий тажрибаларидан келиб чиқиб, умуминсоний қадриятларга умуминсоний манфаатлар нуқтаи назаридан ёндашилишини назарда тутди. (Бунга биз V-бобда тўхтаб ўтган эдик.)

Янгича сиёсий тафаккур услуги ҳар қандай ижтимоий ҳодисага миллий, синфий, минтақавий, диний, ирқий ва бошқа манфаатлар орқали эмас, балки умуминсоний манфаатлардан келиб чиқиб ёндашишликнинг устуворлигини эътироф этишдан иборат. Эндиликда инсоният глобал муаммолар қаршисида туриб ҳам чекланган тор манфаатлар орқали ижтимоий муаммоларга баҳо бериб, унга амал қилишдан тўхтамас экан, унда у ўз келажагини сақлаб қолиши мумкин эмаслигини тушуниб этиш даври келганлигидан нишонлар кўринмоқда. Бу муаммонинг ҳар томонлама таҳлил қилиниши ҳақли равишда XX асрнинг “буюк донишманди” номини олган Бертран Расселнинг 1954 йил 23 декабрда Британия радиоси орқали куйидаги сўзларни айтишига туртки бўлган эди. “Мен инсон зотига мансуб киши сифатида инсон зотига мансуб бўлган бошқа кишиларга мурожаат қилиб шуни айтмоқчиман: Сиз инсон эканлигингиздан бошқа ҳамма нарсани унутинг. Агар сиз бунинг уддасидан чиқа олсангиз, унда олдингизда жаннатга бориш истиқболи очилади. Башарти уддалай олмасангиз, унда, инсоният зотининг ялпи қирилиб кетишини кутишдан ўзга чорангиз қолмайди”. Бу чақириқ ядро ҳалокати хавфининг олдида эсанкираб қолган инсониятни уюшишга даъват қилувчи, эндиликда мудҳиш глобал муаммолар гирдоби қуршовидан фақат янгича тафаккур услугига таяниб, унга изчил амал қилиш

орқалигина қутулиб кетишнинг ягона нажот йўли деб билган донишманд одамнинг инсониятга қарата айтган қалб нидоси, ҳайқириғи эди.

Ядро ҳалокатидан қутулишнинг чораси сифатида шаклланган “янгича фалсафий тафаккур услуги” ёки “янгича сиёсий тафаккур услуги” XX асрнинг етмишинчи йилларида инсониятни ўз исканжасига олаётган глобал муаммоларни бартараф этишнинг ҳам ягона илинжига айланганлигини Рим клубида қилинган ҳисоботларда алоҳида қайд қилиниб ўтилган эди.

И. Каримов ўзининг қатор чиқишларида халқаро муносабатларда шаклланаётган “Янгича тафаккур услуги” тамойилига амал қилиш кераклигини алоҳида таъкидлаб ўтган эди. Лекин, эндигина коммунистик мафкуранинг чексиз ҳукмронлиги остидаги тоталитар тузумдан зудлик билан миллий манфаатлар устуворлиги эътироф этиладиган сиёсатга ўтиш ҳам хунук оқибатларга олиб келишини ҳисобга олиш зарур эди. Албатта, мамлакат ички сиёсатида биринчи навбатда миллий (Ўзбекистонда истиқомат қилаётган барча миллат ва элатлар) манфаатларга мос сиёсат олиб бориш зарур. Аммо, халқаро муносабатлар доирасида эса умуминсоний манфаатлар, қадриятлар, халқаро ҳуқуқ нормалари ва ҳ.к.ларнинг устуворлиги эътироф этилиши лозим эди.

Шунинг учун ҳам И. Каримов мамлакат тараққиёти учун, айниқса унинг бозор иқтисодиёти ва демократик тузумга ўтиш даври учун қулай бўлган “Янгича фикрлаш” услубига ўтиш зарурлигини илгари сурди. Бу тафаккур услуги биринчидан, эски тоталитар тузум мафкураси тамойилига қарши эди. Коммунистик мафкурада юқорида эслатилганидек, пролетариат синфи манфаатларига мослаштирилмаган, коммунистик гоёларга мос келмаган ҳар қандай нарсга, шу жумладан, умуминсоний манфаатлар ёки рад қилинарди, ёки бўлмаса ўзининг синфий манфаатларига бўйсундирилди эди. Бу эса **синфий эгоизм** (худбинлик) ҳодисасини келтириб чиқаради. Иккинчидан, Бертран Рассел томонидан илгари сурилган ижтимоий муносабатларда энг аввало умуминсоний манфаатлар устуворлигини эътироф этиш ҳам **миллий нигилизм** (яъни, миллат ҳақ-ҳуқуқининг поймол қилинишига олиб келувчи сиёсий йўналиш) ҳодисасини келтириб

чиқарарди. Демак, шундай бир йўлни танлаш керакки, унда миллий манфаатлар ва қадриятлар муносиб ўз ўрнини топсин, шу билан бирга умуминсоний манфаатларнинг устуворлиги ҳам тан олинишига имкон туғилсин.

Ана шуларнинг ҳаммасини умумлаштирган ҳолда президентимиз мамлакат тараққиёти, айниқса унинг ўтиш даври учун ўта мос бўлган “Янгича фикрлаш – давр талаби” тафаккур услубини илгари сурди. Бунда, коммунистик мафқуранинг боқимандалик, ташаббуссизлик, лоқайдлик, мулкка эгасизлик ҳисси каби қатор асоратларидан қутулиш учун ҳам “Янгича фикрлаш” тамойилига асосланиш зарурлиги назарда тутилди эди. Бошқа томондан эса, мамлакатнинг ички сиёсатида ҳам халқаро ҳуқуқ нормалари, умуминсоният манфаатлари устуворлигининг ўрнатилиши миллат қаддини тиклашга халақит бериб, миллий ўзликнинг йўқолишига олиб келарди эди. Агар миллий манфаатлар илгари синфий манфаатларга бўйсундирилган бўлса, эндиликда умуминсоний манфаатларга бўйсундириш талаб қилинарди эди. Бу хавфли эди. Шунинг учун ҳам президентимиз мамлакатнинг ички сиёсатида миллий манфаатлар устуворлигини, ташқи халқаро муносабатларда эса умуминсоний манфаатлар устуворлигини тан олиб “Янгича фикрлаш” тамойилини илгари сурди, бу билан муаммонинг оқилона ечимини топа олди.

Хулоса қилиб шуни қайд қилиб ўтиш лозимки, ижтимоий тараққиётнинг ҳозирги босқичига келиб, инсониятнинг келажагини тобора хавф остида қолдираётган глобал муаммоларни, ҳатто алоҳида олинган бир кўринишини ҳам бирон-бир алоҳида олинган фан доирасида муваффақиятли ечиш мумкин эмас. Бу хавф солаётган фалокатнинг ечимини фақатгина барча соҳа тадқиқотчилари иштирокида ва уларнинг ютуқлари биринчи навбатда умуминсоний манфаатлар томон йўналтирилганидагина ҳал этиш мумкин. Бундай эзгу мақсадларни, умуминсоний манфаатларнинг ифодаси сифатида шаклланган қудратли фалсафий тафаккур ёрдамидагина амалга ошириш мумкин.

Демак, ижтимоий тараққиётни давом эттириш учун инсониятга нималар халақит бераётганлигини аниқлаш, бунинг учун нималар қилиш кераклигини англаш, тарихий тараққиётда орттирган тажрибаларни умумлаштириб, конкрет фан маълумотлари асосида чуқур фалсафий мушоҳада юритиш,

фалсафа фанининг шу бугунги кундаги ижтимоий тарихий вазифаси эканлигини илғаб олиш давр тақозосидир.

Умуман, халқаро ижтимоий-сиёсий ташкилотлар фаолиятлари инсониятнинг келажагига хавф солиб турган глобал муаммоларни бартараф этишда қанчалик муҳим, ҳал этувчи аҳамият касб эта борса, фалсафанинг ҳам табиий ва ижтимоий фанлар ютуқларини инсониятнинг муштарак манфаатлари йўлида мувофиқлаштирувчанлик, умумлаштирувчанлик, умумметодологик аҳамиятининг қиммати шу қадар юксалиб бораверади.

Глобал муаммоларни бартараф этиш зарурати турли-туман манфаатларга эга бўлган кишиларни инсониятнинг муштарак манфаатлари теварагида уюштиришга хизмат қилишдек улуг тарихий орзуларни рўёбга чиқариш учун шартшароит яратиб бериши шубҳасиз. Миллий тафаккуримиз эса ана шу уюшиб келаётган жаҳон ҳамжамияти мамлакатлари орасида ўзимизнинг муносиб ўрнимизни эгаллашимизга имкон туғдиради.

МИЛЛАТ КЕЛАЖАГИ ТАШВИШИДА

(Хулоса ўрнида)

*Фалсафа – бу тафаккурда қамраб
олинган даврдир.*

Гегел.

Муҳтарам китобхон!

Дастлабки сатрларданоқ эслатиб ўтганимиздек, ушбу асар академик лицей ва коллеж ўқувчилари, олий ўқув юрти талаба ёшлари, шунингдек, фалсафий тафаккурнинг сирли оламига ошuftа бўлган барча китобхонларга мўлжаллаб ёзилган.

Мамлакатимиз ўз тараққиётининг шундай палласига қадам қўйдики, эндиликда миллий ўзлигимизни англаб бир тўхтамга келибгина ўзимизга хос, ўзимизга мос тараққиёт йўналишини белгилаб олиш мумкин бўлиб қолди. Биз ўзимиз ким эдик? Киммиз? Ким бўлмоқчимиз? деган саволларни олдимизга кўндаланг қўйиб, унга жавоб изламоқдамиз.

Дарҳақиқат, бу саволларга жавоб излаганимизда, аввало ватанимиз тарихини чуқур ўрганиб, ундан тарихий сабоқлар чиқариб олишимиз шарт. Бунда, тарихий воқеликни тасаввур қилишимизнинг ўзи кифоя қилмайди. Тарихий воқеалар муайян мақсадни кўзлаб тадқиқ қилинади.

Агар, тарихий воқеалар ва унинг хронологияси муайян ижтимоий-сиёсий мақсадларни ўзида мужассамлаштирган фалсафий ғоя ёки таълимотлар асосида таҳлил қилинмас экан, унда воқеликнинг изчил баён қилинишига путур етказилади, тарихий ҳодисаларнинг ички зарурий боғланишини кўрсатиб беришнинг имкони қолмайди. Ахир, қуруқ тарихий фактларнинг оддий, мақсадсиз йиғиндиси тарихни фан даражасига кўтара олмайди.

Биз ушбу китобда кун тартибига қўйилган ана шу масалаларни бир қадар ойдинлаштиришга уриндик, холос. Унда, ғоялар, мафкуралар, фалсафий таълимотлар ўз даври тари-

хий воқелигига, ўша давр ижтимоий талабларига ҳамоҳанг тарих саҳнасига кўтарилиши баён қилинади.

Шунингдек, китобда миллий тафаккуримизни шакллантиришда бевосита ёхуд билвосита иштирок этувчи баъзи ижтимоий-сиёсий, илмий-фалсафий ва бошқа маънавий омилларга ҳам тўхталиб ўтдик. Унда, ҳар қандай фалсафий таълимот авваламбор ўз даври ижтимоий талаблари асосида шакланган мафқуралар сифатида намоён бўла бориши ва у тарихий тараққиётнинг кейинги босқичларида бошқа минтақа халқлари томонидан ўзлаштириб олингандан сўнггина умуминсоний манфаатларни ифодаловчи фалсафий таълимот тарзида чиқиши кўрсатиб берилди.

Китобнинг биринчи бобида қадимги шарқ фалсафий тафаккурнинг ўзига хослиги нималардан иборат эканлигига тўхталинди. Қадимги шарқда эрамиздан олдинги VIII-II асрларда қарийб бир вақтда турли нуқталарда бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолатда цивилизациялар пайдо бўлганлиги ва уларда инсониятнинг кейинги тараққиёти учун маънавий замин тайёрланганлиги эслатиб ўтилди. Мазкур цивилизацияларнинг маънавий дунёси умуминсониятнинг кейинги ривожланиш йўналишларини белгилаб берди. Айнан, ана шу даврда дастлабки илк меҳнат тақсимооти, шаҳарлар, жамиятнинг сиёсий ташкилоти бўлган давлат, ёзув маданияти ва ҳ.к.лар дунёга келди. Яна шунингдек, ўша даврларда Қадимги Миср ва Месопотамияда, Ҳиндистон ва Хитойда дунёнинг яхлит манзарасини чизиб берадиган ижтимоий ва фалсафий, диний-ахлоқий, илмий-мифологик тасаввурлар шаклланди. Худди ана шундай инсоният маданиятининг илк бешикларидан бири бўлган Ўрта Осиё ва Эронда ҳам буюк маънавият асослари яратила бошланди. Бу борада, халқимизнинг қадим бой маънавиятидан дарак берувчи муқаддас “Авесто”, айниқса, Зардушт томонидан асос солинган изчил таълимотга тўхтаб ўтилди. Унда, миллатнинг миллат бўлиши учун зарур бўлган “дунёни ўзига хос англаш” жараёни миллий тафаккурнинг намоён бўлиш жараёни сифатида талқин қилинди. Миллий тафаккуримизнинг илк тамал тошлари буюк аждодимиз Зардушт томонидан қўйилганлиги асослаб берилди.

Зардушт таълимоти миллатнинг абадиятини таъминлайдиган инсониятнинг мангу маънавий қадриятига айланган эзгуликнинг қабоҳат устидан муқаррар ғалабасига ишонч гоёсидир. Эзгу фикр, эзгу сўз ва эзгу амалиёт бирлигининг инсон фаолияти асосига қўйилиши орқали бу ғалаба таъминланиши мумкинлиги тўғрисидаги таълимот инсоният тараққиётининг барча босқичларида ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолувчи мангу ҳақиқатдир.

“Авесто” маънавиятининг қудратли таъсири қадимги Юнон фалсафаси ва маданиятига кучли таъсир кўрсатди. Кейинги бобда ислом фалсафасидаги ҳақиқат мезони тўғрисида ўзаро кураш олиб борган мўътазалийлар ва мутакаллимларнинг қарашлари, Ўрта Осиё мутафаккирларининг илмий ва фалсафий фикр тараққиётига қўшган беқиёс даражадаги улкан улушлари тўғрисида сўз боради.

XIX аср охири XX асрнинг бошларидаги жадидлар ҳаракати миллий уйғониш даврининг илк босқичини ташкил қилади. Улар маърифат орқали озодликка чиқишни орзу қилганлар. Шунинг учун “Маърифат – бу мустақиллик демак” шiorини кўтариб чиқдилар.

Оврўпода уйғониш ва янги давр фалсафасининг шаклланишида Шарқ, хусусан, Зардушт таълимотининг билвосита ўрни ҳам салмоқлидир. Агар, Зардушт ўз даврида Ахура Мазда (қудратли ақл)га эргашиб, у юборган заковатли сўзларга амал қилиш орқали жаҳолатга қарши изчил кураш олиб боришга чақирган бўлса, француз маърифатпарварлари Ўрта аср хурфотига дунёвий билимларга асосланган маърифатни қарши қўя олдилар. Гегел дунёнинг асосига “Қарама-қаршилиқлар бирлиги ва кураши” қонунини қўйди.

XX аср инсоният тақдирида илм-фан ва фалсафий тафаккурнинг ҳал этувчи қудратга айланганлигини тасдиқлади. Табиатшуносликдаги буюк кашфиётлар дунёнинг фалсафий манзарасини кескин ўзгартириб юборди. Инсоннинг ҳаётдаги ўрнига ўзгаришлар киритилди. Содда қилиб айтганда, инсон эндиликда нарса ва ҳодисалар дунёсига қарши қўйилмасдан, ана шу нарса ва ҳодисалар тизимининг бир бўлагига айланади. Инсоннинг дунёга бундай муносабатда бўлишини “Янгича фалсафий тафаккур услуги” деб айтилди. Бу таълимот ўз асрининг буюк донишманди Б. Рассел томонидан шакллантирилди.

Дунёни янгича фалсафий тафаккур услуби орқали мушоҳада этиш жараёнида инсоннинг кишилиқ жамиятига, ижтимоий муҳитга янгича ёндашиш кераклиги аён бўла бошлади. Расселнинг яна бир буюк хизмати шундаки, у инсоннинг ижтимоий муҳитга янгича ёндашишини таҳлил қилиб “Янгича сиёсий тафаккур услуби”ни ишлаб чиқди. Б. Рассел томонидан ишлаб чиқилган “Янгича фалсафий тафаккур”, “Янгича сиёсий тафаккур” услублари дунё ҳамжамиятининг ўзаро муносабатларида глобал муаммолар исканжасидан қутулишнинг янги имкониятларини очиб берди.

Кундан-кун хатарли тус олаётган глобал муаммолар ва унинг миқёси, келиб чиқиш сабаблари ҳамда инсониятнинг келажаги ташвишида “Рим клуби”га тавсия қилинган ҳисоботларнинг аҳамияти дунёнинг ҳозирги ҳолати, эртанги кунини яққол тасаввур қилишга имкон туғдирди. Инсоният ўз келажак йўлини аниқ тасаввур қилиб тараққиёт йўналишини белгилаб олишида Рим клубига тавсия этилган ҳисоботларнинг илмий-фалсафий, иқтисодий-сиёсий аҳамияти ниҳоятда улкандир.

Ислом Каримов асарларида акс эттирилган фалсафий фикрлар юқорида қайд қилиб ўтилган даврларда яратилган қарашлар мажмуаларига асосланади. Жумладан, Зардушт таълимотида жамиятни ҳаракатга келтирувчи куч фикр, сўз ва амалиётнинг бирлигини ўзида мужассамлаштирган ахлоқий мезонларга риоя қилиш даражаси деб олинса, бу масала XVIII аср француз маърифатпарварларида дунёвий билимлар билан суғорилган маърифат деб тан олинади. Жамиятнинг ҳаракатлантирувчи кучи Ислом Каримов асарлари бўйича эса “Куч – билим ва тафаккурдаир”, деб қайд қилинади.

Демак, Ислом Каримов фалсафаси ўзидан олдинги инсоният томонидан яратилган бой фалсафий меросга таянибгина қолмай, уни миллий ва умуминсониятнинг муштарак манфаатларини уйғунлаштириш йўлида янада бойитади. Айниқса, халқимизнинг узоқ ўтмиш тажрибалари, руҳияти, маънавияти ва маданиятига суяниб жамият тараққиётида тарихий заруратга айланган “кескин бурилиш даврини” аста-секинлик билан, босқичма-босқич, тарихий (эволюцион) тараққиёт йўналишида амалга ошириш мумкинлигини ишлаб чиқди.

Ислом Каримов мамлакатнинг келгуси тараққиётида эволюцион ўзгаришлар йўлини танлаш билан кифояланиб қолмади. У бу эволюцион ўзгаришлар миллий ва умуминсоният тажрибаларига асосланган дунёвий мазмунга йўғрилган бўлиши кераклигини алоҳида таъкидлаб ўтади. Чунки, “диний тизимларнинг ўзи ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишнинг самарали дастурларини таклиф қилишдан олис” (И. Каримов. “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида...” Тошкент, 1997, 38-бет).

Эволюцион-дунёвий тараққиётнинг халқимиз манфаатларига мос келадиган, унинг ижтимоий-тарихий тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда қуришимиз керак бўлган жамият умуминсоний манфаатлар муштараклигини ўзида ифода этиш зарур. Шу жиҳатдан Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқилган Ўзбекистоннинг ўзига хос тараққиёт йўли машҳур беш тамойил орқали белгилаб берилди.

Айниқса, Ислом Каримов фалсафасининг ўзига хослигини ва дунёвийлигини кўрсатиб берувчи масала маънавият ва маърифат масаласига бутунлай янгича ёндашишида яққол намоён бўлади. “Маънавият” тушунчасининг фалсафий категория даражасига кўтарилиши ҳеч муболағасиз Президент И. Каримовнинг хизматидир. “Маънавият” И. Каримов талқинида нафақат моддийликка қарама-қарши қўйиладиган моддий бўлмаган ҳодиса ва жараёнларни ўзида акс эттирувчи сўз, балки, шу билан бирга бу тушунчанинг мазмуни ва моҳиятини чуқурроқ англаб олиш асосида киши ўзи яшаётган жамият, мураккаб ижтимоий ҳаёт, умуман борлиқнинг, яшашнинг мақсади нималардан иборат эканлигига дунё жамоатчилиги, кишилар диққатини қаратишни ният қилиб олади. Бу тушунчанинг моҳияти дунёнинг моҳияти билан уйғунлашиб кетганлигига алоҳида урғу бериш орқали кишилар жамият ва шахснинг келгуси такомиллашиши жараёнида ўта долзарб, ҳаётий зарур бўлган масалаларга қайтадан назар ташлашга мажбур бўлади.

Мафкура, гоя, фалсафа тушунчалари Ислом Каримов асарларига асосланиб таҳлил қилинганда киши янги-янги фикрларга келиб тақалади. Унда фалсафа билан мафкура тушунчалари таққосланиб мантиқий таҳлил қилинганда киши фалсафада илгари учратмаган ёки кам ёритилган му-

аммоларга дуч келади. Мафкуранинг тарихий турлари, такомил босқичлари ана шундай кам ўрганилган масалалар сирасига киради.

Биз юқорида эслатиб ўтганимиздек, И. Каримов Б. Расселнинг “Янгича фалсафий тафаккури”га ижодий ёндошар экан, мамлакатимиз халқлари манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ўзининг “Янгича фикрлаш” тамойилини илгари сурди. “Янгича фикрлаш” тамойилининг туб мазмуни миллий ва умуминсоний муштарак манфаатларининг уйғунлигини таъминлаш бўлиб, бу манфаатлар уйғунлигини турли халқлар, давлатлар, минтақаларда турлича ҳал қилинар эди. Ўзбекистон шароитида бу уйғунликнинг меъёрий асослари Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқилган “Янгича фикрлаш” тамойили орқали яратилди.

Ислом Каримов ўзи ишлаб чиққан мазкур тамойил асо-сида нафақат ўтмиш ва бугунги кечаётган ҳодисаларга, балки, келгусида бўлиши мумкин бўлган фожеаларнинг олдини олиш учун тадбирлар ишлаб чиқиш мумкинлигини ўз фаолиятида тасдиқлаб бераётганлигини ҳам алоҳида қайд этиб ўтиш лозим. Бунга биз ўнлаб мисолларни келтиришимиз мумкин.

Мамлакатимиз мустақиллигининг дастлабки йиллариданоқ Президентимиз БМТ минбаридан туриб, ХХ асрнинг сўнгги чорагида вужудга келган салбий ҳодиса — халқаро терроризмнинг ҳалокатли тус олаётганлиги тўғрисида жаҳон афгор оммасини огоҳлантирган эди. Кейинчалик, қатор халқаро анжуманларда, айниқса, Оврўпода хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг 1999 йил ноябр ойида бўлиб ўтган Стамбул саммитида яна шу масалага алоҳида тўхталиб ўтган эди. Унда халқаро терроризм инсониятнинг келажагига хавф солиб турган глобал муаммолар сирасига айланаётганлигини ташвишланиб гапираркан, халқаро терроризм хавфидан барча давлатлар ва минтақаларнинг фаолиятларини муайян мақсад сари йўналтирибгина қутулиш мумкин, деган эди. Президентимиз ўз сўзининг охирида қароргоҳи БМТ қошида жойлашган Халқаро терроризмга қарши марказ тузиш ва бу марказ теварагида барча тараққийпарвар кучларни жипслаштириб, ҳамкорликда ҳаракат қилиш кераклиги тўғрисида таклиф киритди.

Лекин Президентимизнинг узоқни кўриб киритган бу доҳиёна таклифига ўша вақтларда етарлича эътибор берилмади. АҚШдаги куни кеча бўлиб ўтган фожеалар И. Каримов таклифининг нақадар долзарблиги ва тўғрилигини тасдиқлаб турувчи тарихий далил бўлиб қолди.

Миллат ўз олдига буюк мақсадлар қўяётган бир пайтда, ана шу эзгу мақсадларга мос келадиган миллий тафаккурни шакллантириш, ҳеч муболағасиз, кечиктириб бўлмас тарихий заруриятдир. Мамлакатнинг ўтмиши, бугуни ва келажаги ташвишида ёниб яшаётган миллат етакчисининг бу масала бўйича қарашлари, фикр ва муносабатлари, ҳеч шубҳасиз, миллий тафаккуримизнинг бугунги ҳолатини ва келажagini ўзида муҷассамлаштиради.

М У Н Д А Р И Ж А

Нашриётдан.....	3
Муқаддима.....	5
<i>I-боб. Файласуф ким, фалсафа нима?</i>	9
<i>II-боб. Қадимги шарқ донишмандлиги ва юнон фалсафаси</i>	18
1-§ Қадимги шарқ фалсафасининг умумий белгилари.....	18
2-§ Қадимги Миср ва Месопотамияда ижтимоий-фалсафий фикрлар.....	19
3-§ Қадимги Хитой ва Ҳиндистон фалсафасининг ўзига хослиги.....	21
4-§ “Авесто” – қадимги Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-фалсафий қарашлари мажмуасидир.....	23
5-§ Қадимги Юнон фалсафаси.....	33
<i>III-боб. Ўрта аср мусулмон шарқ фалсафаси</i>	42
1-§ Ўрта аср ислом фалсафасида ҳақиқат муаммосининг кўтарилиши.....	42
2-§ Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий.....	47
3-§ Форобий ва Ибн Сино фалсафаси.....	51
4-§ Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний.....	55
5-§ XII-XX аср бошларигача Ўрта Осиёда ижтимоий-ахлоқий, фалсафий қарашлар.....	58
6-§ Маърифат – бу мустақиллик демак.....	60
<i>IV-боб. Миллий тафаккурнинг дунёвий асослари</i>	63
1-§ Оврўпода уйғониш даври фалсафаси.....	63
2-§ Янги давр Оврўпо фалсафаси.....	67
3-§ Француз маърифатпарварлари ва уларнинг таълимоти.....	70
4-§ Олмон мумтоз фалсафаси.....	72
5-§ Фалсафа – синфий манфаатлар хизматида.....	76
6-§ Позитивизм ва Иррационализм.....	79

7-§ Табиатшунослик фанларида инқилобий кашфиётлар.....	85
8-§ “Объект” ва “Субъект” тушунчаларининг янги талқини.....	86
9-§ Реаллик муаммоси.....	88
10-§ XX асрнинг буюк донишманди. (Бертран Рассел).....	89
11-§ Рим клуби.....	91
И-боб. Истиқлол даври ва эзгулик фалсафаси.....	96
1-§ Эзгулик фалсафаси	96
2-§ Эволюцион тараққиёт йўли фалсафаси.....	104
3-§ Тараққиётнинг икки йўли.....	107
4-§ Ўзимизга хос ва ўзимизга мос тараққиёт йўли нима?.....	113
5-§ Мулкчилик фалсафаси.....	118
6-§ Маънавий омил ва тараққиёт.....	124
7-§ Фалсафа, гоё ва мафкура.....	128
8-§ Миллий муносабатлар фалсафаси.....	137
9-§ Ўзбекистон ва глобал муаммолар.....	142
Миллат келажаги ташвишида (хулоса ўрнида).....	150

ТОҲИР КАРИМ
МИЛЛИЙ ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТИДАН

Фалсафий мақолалар

Муҳаррир Т. Алимов
Рассом А. Кива
Расмлар муҳаррири Г. Шоабдурахимова
Техн. муҳаррир Е. Толочко
Мусаҳҳиҳа Г. Азизова

ИБ № 0828

Босишга рухсат этилди 21.04. 2003. Бичими 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози. Таймс гарнитураси. Шартли б.т. 8,4. Нашр б.т. 8,2. 1 000 нусхада. Шартнома № 37-2001. Буюртма № 38. Баҳоси келишилган нарҳда.

“Чўлпон” нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй. 2003.

87. 3 (0)
88. К 25

Карим, Тоҳир.
Миллий тафаккур тараққиётидан: Фалсафий мақолалар.
Т.: “Чўлпон”, 2003. — 160 б.

ББК 87. 3(0) + 87. 3 (5 У)